

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

МАРІЯ БРҀС

**ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА
ЎКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Частина перша

**Теоретичний матеріал
Тематичні таблиці**

Івано-Франківськ
2024

УДК 811.161.2(091)
ББК 81.2Ук-0
Б89

Рекомендувала
до друку науково-методична рада факультету філології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 1 від 27 вересня 2024 р.)

Рецензенти

Грещук Василь Васильович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Лесюк Микола Петрович – доктор філологічних наук, професор кафедри слов'янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Меркулова Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Запорізького національного університету.

Брус М. П.

Б89 Історична граматика української мови. Частина перша. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці: навчальний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2024. 254 с.

У посібнику представлено навчальний і науковий матеріал з історії української літературної мови XI–XV ст., яка становить основу вивчення програмної дисципліни «Історична граматика української мови» у закладах вищої освіти. З метою пізнання і засвоєння найдавнішого писемного періоду розвитку української мови систематизовано відомості про становлення основних мовних рівнів – фонетичного, лексичного, словотвірного і граматичного.

Посібник складається з трьох частин. Перша частина зосереджує теоретичний матеріал і тематичні таблиці. Теоретичний матеріал синтезує знання з історії дописемного періоду становлення української мови, із розвитку фонетики й фонології, лексикології і дериватології, морфології і синтаксису давньоукраїнської мови. Тематичні таблиці відображають стисло суть і структуру основних розділів мовознавчого історичного курсу.

Посібник укладено для підготовки здобувачів вищої освіти рівня бакалавра зі спеціальності 035 Філологія, а також для вчителів-словесників, науковців-лінгвістів, знавців і дослідників історії української мови.

УДК 811.161.2(091)
ББК 81.2Ук-0

© Брус М. П., 2024
© ПП Голіней О. М., 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

ТЕОРЕТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ

Вступ	9
Фонетика і фонологія	
1. Спільнослов'янські звукові зміни	21
2. Східнослов'янські фонетичні явища	31
3. Фонологічна й фонетична системи української мови XI–XV ст.	41
4. Продовження розвитку фонетичних рис української мови	55
Лексика і словотвір	
1. Формування праслов'янського лексичного складу	68
2. Становлення лексики української мови XI–XV ст.	78
3. Словотворення іменних частин мови	89
4. Словотвір дієслів і незмінних частин мови	102
Морфологія	
1. Граматичні системи іменника та прикметника	112
2. Граматичні класи займенника і числівника	124
3. Дієслівна граматична система	137
4. Граматичні функції незмінних частин мови	152
Синтаксис	
1. Структура речень української мови XI–XV ст.	160
2. Синтаксис простого речення	171
3. Синтаксис складного речення	184
4. Синтаксис відмінків	198
ТЕМАТИЧНІ ТАБЛИЦІ	210
Список писемних пам'яток	240
Список лексикографічних праць	243
Список рекомендованої літератури	245
Умовні скорочення й позначення	252

ПЕРЕДМОВА

Історія мови – найскладніша ділянка вивчення української мови, особливо перші етапи становлення української мови. Вона губиться в глибині віків, і визначити початок української мови дуже важко, як і людської мови взагалі. Про початок української мови можна говорити лише на основі проведеної реконструкції найдавніших мовних періодів розвитку людства. Однак безсумнівним є те, що її літературно-писемна форма була пізнішою в часі, ніж розмовна.

В історії української мови слід виділяти дописемний і писемний періоди. Дописемний період був досить тривалим і охоплював розвиток племінних, згодом діалектних мовних особливостей, що лягли в основу української мови. А до перетворення чи переростання діалекту, групи діалектів в окрему мову спонукають набуття ними оригінальної структурної організації на всіх рівнях, відмінної від інших сформованих споріднених мов, і різноманітні суспільні або суспільно-політичні фактори. Дописемний період як час виникнення перших рис української мови і формування її діалектних особливостей знайшов часткове опрацювання й відображення у багатьох наукових працях, що дало змогу констатувати про формування української мови ще в додержавний період. Однак на протоукраїнському ґрунті відбувалося тільки зародження, визрівання й накопичення мовних рис, що згодом дали початок майбутній українській мові, писемні традиції якої тягнуться від XI ст. – часу появи писемних українських джерел.

Період XI–XV ст. є показовим і визначальним етапом у формуванні української мови, бо на цей час припало творення й функціонування літературно-писемної мови з унікальними правописом та вимовою. За відсутності в українській лінгвістиці вироблених критеріїв визначення меж між етапами становлення мови в посібнику подано власні принципи, що базуються на внутрішньому й зовнішньому розвитку української мови. За початок відліку української мови взято XI ст., пов'язане з виникненням перших писемних творів у Київській Русі, що відображали риси української мови, і становленням основних рівнів української мови, а за кінець відліку – XV ст., пов'язане з пізнім відтворенням найдавніших українських писемних пам'яток, первинною документацією окремих

українських мовних явищ, започаткованих у давньоукраїнський період, та із завершенням формування української мови як окремої системи. В XI–XIII ст. постають і поширюються півднем Русі фонетичні, граматичні, лексичні та інші новотвори, притаманні українській мові, а на період XIV–XV ст. припадає первинна або частіша фіксація українських мовних явищ, започаткованих у минулому.

Передумовами становлення української мови були впливи старослов'янської як першої писемної мови на Русі, розвиток мовнотериторіальних ознак додержавного періоду, українського фольклору та суспільно-політичної мовної практики Київської землі. І весь період XI–XV ст. був сприятливим для розвитку української мови, що охопив існування централізованої Київської держави, Галицько-Волинської Русі і Великого князівства Литовського, тобто являв собою період вільного й самостійного розвитку української мови, аж до кінця XV ст. – до позбавлення українських князівських династій влади і втрати української державності.

Важливість глибокого і ґрунтовного пізнання та засвоєння історії української мови, з'ясування розвитку української мови в XI–XV ст., усвідомлення процесу становлення власної писемної традиції зумовили підготування цього посібника. На сьогодні відомо багато лінгвістичних праць з історії української мови, однак немає системного опрацювання всієї наукової бази для комплексного відображення історії української мови і всебічного вивчення її як навчальної дисципліни у закладах вищої освіти. У зв'язку з цим метою написання посібника стало узагальнення й представлення в широкому обсязі наукових даних з історії української мови XI–XV ст., щоб дати студентам глибокі знання про найбільш давній писемний період розвитку української мови, добитися правильного розуміння й усвідомлення історії становлення та формування української мови, показати стан вивчення вказаного історичного періоду в сучасній лінгвоукраїністиці.

Навчальний посібник складається з трьох частин. Перші дві частини структуровано відповідно до становлення основних рівнів української мови – фонетичного, лексичного, словотвірного, морфологічного й синтаксичного, з метою вивчення основних закономірностей розвитку фонетичної системи, лексичного складу,

словотвірної структури, граматичної будови української мови в найдавніший писемний період її розвитку – XI–XV століттях. А в третій частині подано вибрані праці з історії вивчення писемних джерел XI–XV ст. і зразки писемних пам'яток для набуття навичок читання й аналізування їх.

Перша частина містить теоретичний матеріал і тематичні таблиці. Теоретичний матеріал зосереджено у чотирьох основних розділах, до вивчення яких підводить вступний розділ, що розкриває важливі поняття з історії української мови як навчальної дисципліни і наукової галузі. Усі розділи посібника – Вступ, Фонетика і фонологія, Лексика і словотвір, Морфологія, Синтаксис – розкривають процеси дописемного й писемного розвитку української мови – від праслов'янської епохи до XI–XV ст. та акцентують увагу на мовних змінах і процесах, характерних для української мови XI–XV ст. Структурування й групування матеріалу в межах розділів знайшли компактне й стисле відображення в тематичних таблицях. Для узагальнення теоретичного матеріалу й упорядкування тематичних таблиць, а далі для укладання термінологічного словника використано лінгвістичні праці М.А. Жовтобрюха, В.М. Русанівського, С.П. Бевзенка, С.П. Самійленка, О.П. Безпалька, О.С. Мельничука, Л.Л. Гумецької, В.В. Німчука, Г.П. Півторака, П.К. Коваліва, І.І. Огієнка, Ю.В. Шевельова та інших учених.

Друга частина посібника містить практичний матеріал, термінологічний словник і тестові завдання. Практичний матеріал подано й упорядковано потемно до всіх розділів посібника. Під час збирання фактичного матеріалу для опису мовних явищ, розроблення практичних завдань до розділів, упорядкування тестової частини роботи, уведення фрагментів давніх українських творів особлива увага була звернута на писемні пам'ятки XI–XV століть, зокрема на твори *«Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст.*, *«Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст.*, *Устав князя Володимира про десятини, суди та про людей церковних XI–XII ст.*, *Устав князя Ярослава про церковні суди XI–XII ст.*, *Збірник Святослава 1073 р.*, *«Повість временних літ» початку XII ст.*, *Лаврентіївський літопис, Іпатіївський літопис, Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр.*, *Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 р.*, *Луцьке Євангеліє XIV ст.*, *Київський Псалтир 1397 р.*, *«Слово про*

погибіль Руської землі» XIII ст., «Грамоти XIV ст.», «Українські грамоти XV ст.» та ін.

Ґрунтовну базу для підготовки посібника склали і лексикографічні й енциклопедичні праці, зокрема: «Історичний словник українського язика. Т. I. А–Ж» за ред. Є. Тимченка (Мюнхен, 1985); «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» у 2 т. за ред. Д.Г. Гринчишина, Л.Л. Ґумецької, І.М. Керницького (Київ, 1977–1978); Тимченка Є. «Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» у 2 кн., відп. ред. В.В. Німчук (Київ–Нью-Йорк, 2002–2003); «Етимологічний словник української мови» у 7 т. за гол. ред. О.С. Мельничука (Київ, 1982, 1985, 1989, 2004, 2006, 2012); «Українська мова: енциклопедія», ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. (Київ, 2007) та ін.

Практичні, тестові завдання й тексти писемних пам'яток передані тогочасною українською мовою, з використанням графічної системи XI–XV ст. Під час упорядкування завдань без покликання на писемні джерела до уваги взято тогочасну кириличну графіку, зокрема для передання голосних звуків [і], [ѣ], [е], [ь], [ā], [ы], [у], [ъ], [о], [а] – використано відповідно літери и, ѣ, е, ь, я, ы, у (оу, ю), ъ, о, а (я); для передання приголосних звуків [в], [м], [й], [н], [н'], [р], [р'], [л], [л'], [б], [п], [д], [д'], [т], [т'], [г], [г], [з], [з'], [ж], [дж], [дз], [дз'], [к], [х], [с], [с'], [ш], [ч], [ц'], [ф] – літери в, м, й, н, р, л, б, п, д, т, з, г, з, ж, дж, дз, к, х, с, ш, ч, ц, ф, а також щ – для [шч]. Якщо ж укладено завдання або дібрано текст на основі писемних творів, то використано графіку відповідної писемної пам'ятки. Тому в посібнику знайшли відображення ще й інші букви давньої кирилиці, перейняті з текстів українських пам'яток, зокрема Ѧ «юс малий», ѧ «юс великий», ѿ «омега», ѿ «фіта», ѣ «ксі», ѡ «псі», ѣ «іжиця», ѣ «оукъ», ѣ «нєсть», ѣтовані я, ѣа, ѣж та ін.

Третя частина посібника містить хрестоматійні матеріали – вибрані наукові праці про писемні пам'ятки давньоукраїнської мови і вибрані тексти писемних пам'яток XI–XV ст., для аналізування наукових праць і мови писемних джерел із метою закріплення й поглиблення знань про розвиток української мови в XI–XV ст. З увагою на велику кількість різноманітних історичних студій за основу було взято праці провідних українських дослідників давніх

писемних пам'яток (Л. Булаховського, І. Свенціцького, В. Німчука, М. Пешак, В. Русанівського та ін.), щоб дати студентам знання про писемну спадщину XI–XV ст., про правила видання й відтворення давніх творів, про різні підходи вчених до вивчення писемності XI–XV ст. Наукові дослідження представлено в скороченому (зменшеному) вигляді, зі збереженням змісту й форми авторського тексту, крім покликань, приміток, пояснень, прикладів, наведених дрібним шрифтом.

Узірцем для упорядкування текстів писемних пам'яток стала книга В.В. Німчука «Історія української мови. Хрестоматія XI–XIII ст.» (2015). Однак зі всього масиву представлених у вказаній праці і загалом відомих на сьогодні писемних джерел XI–XV ст. використано тільки фрагменти давніх пам'яток, що мали би найбільшою мірою відображати риси української мови кожного століття і загалом специфіку української мови XI–XV ст. (напр., літописи XI–XIII ст., грамоти й ділові документи XIV–XV ст.). Тексти писемних джерел подано за «Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» В.В. Німчука (Київ, 1995).

У кінці кожної частини навчального посібника подано списки писемних пам'яток, лексикографічних джерел і рекомендованої літератури, з уведенням до них праць, що стосуються матеріалу всіх частин посібника. Списки впорядковано за сучасними вимогами щодо подання літератури та з уніфікуванням усіх частин бібліографічного опису праць.

ТЕОРЕТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ

Вступ

1. Засади вивчення української мови XI–XV ст.
2. Слов'янська мовна єдність.
3. Писемність у східних слов'ян.
4. Розвиток української мови.
5. Поняття *руська мова, українська мова*.
6. Джерела вивчення української мови.

1. Українська мова XI–XV століть становить початковий етап вивчення історії української мови, бо на цей період припало сформування української мови як окремої цілісної системи. Тому її можна вважати підґрунтям для засвоєння сучасних та історичних мовознавчих дисциплін на філологічних спеціальностях.

Українська мова XI–XV століть – це наукова й навчальна дисципліна, що розкриває процес становлення й розвитку писемного варіанта української мови XI–XV ст., показує формування всіх її рівнів, у взаємозв'язку з тодішньою правописною традицією і живомовною практикою.

Об'єктом курсу є українська мова XI–XV століть, а його *предметом* – вивчення української мови XI–XV століть у контексті слов'янського мовного світу і як окремої самобутньої мови зі становленням усіх її основних рівнів – фонетичного, лексичного, словотвірного, морфологічного та синтаксичного.

Предмет курсу дає змогу визначити й з'ясувати всі складові навчальної дисципліни, за якою традиційно збереглася назва *«Історична граматика української мови»*. Змістом власного курсу історії української мови XI–XV століть стали кілька визначальних розділів. Зокрема, першим із них є *Вступ*, де подано основні положення курсу, загальний аналіз розвитку української мови і її місця в контексті інших мов. У порядку послідовного розкриття найважливіших питань, з охопленням дописемного й писемного українського періодів, ідуть розділи *Фонетика і фонологія, Лексика, Словотвір, Морфологія, Синтаксис*.

З предмета й змісту курсу української мови XI–XV століть впливають такі завдання навчальної дисципліни: *розкрити історію*

розвитку української мови, показати місце української мови серед інших слов'янських мов, розглянути становлення фонетичної системи української мови, простежити формування лексичного складу української мови XI–XV століть, з'ясувати словотвірні особливості руської писемної мови, вивчити морфологічну будову української мови, звернути увагу на синтаксичну структуру української мови XI–XV століть, простежити мовні зміни, що збереглися дотепер у літературній мові, тільки в діалектах або взагалі зникли, визначити закономірності розвитку української мови, основні тенденції, що збереглися в майбутньому.

Значення курсу української мови XI–XV століть полягає в тому, що він дає можливість ознайомитися з історією становлення й розвитку рідної мови, вивчити закономірності формування її фонетичної системи, лексичного складу, словотвірної структури, граматичної будови у давній писемний період, простежити відображення українських мовних рис у писемних джерелах того часу, розкрити основні тенденції, що визначили наступний розвиток української мови та її сучасний стан.

Курс української мови XI–XV століть знаходиться в тісному зв'язку з лінгвістичними дисциплінами (сучасною українською літературною мовою, українською діалектологією, із загальним мовознавством, славістикою та ін.) і з нелінгвістичними дисциплінами (українською літературою, українською історією, археологією, сфрагістикою, нумізматиною та ін.).

2. В історії слов'янських народів виділяється спільний мовний період розвитку – праслов'янська мова, яку становили близькоспоріднені слов'янські діалекти, що вийшли з індоєвропейської мовної сім'ї. У період свого існування індоєвропейська мова являла собою так само діалект певної мовної групи, яка значною мірою занепадала або представлена мовами, настільки віддаленими від наших, що тепер важко встановити їх спорідненість.

Індоєвропейська мова існувала близько 5000 років до нашої ери і швидко почала розпадатися на окремі говірки, з яких пізніше витворилися сучасні індоєвропейські мови і зокрема слов'янські. Зі слов'янських діалектів індоєвропейської мови утворилася

спільнослов'янська, або праслов'янська мова, деє за 2000-3000 років до нашої ери, і проіснувала майже до IV–VI ст. нашої ери, тобто до великого переселення народів. Спільнослов'янська мова успадкувала від індоєвропейської лексику, фонетичну систему, граматичну будову і в період самостійного існування поповнювалася новими словами, виразами, виробляла власні фонетичні й граматичні закони. Але з початку своєї самобутності вона не була однорідною, бо весь слов'янський люд жив тоді родами, а роди почали групуватися в племена, унаслідок чого праслов'янська мова стала розпадатися на окремі говірки, що лягли в основу слов'янських мов.

Розпад праслов'янської мови на окремі говори відбувався внаслідок переселення слов'ян на захід і південь Європи під впливом кочових племен (готів, гунів, аварів та ін.), які безперервно рухалися через територію давніх слов'ян. Розселення слов'ян спричинило порушення контактів між різними групами населення. З розміщенням їх на великій території поступово посилювалися діалектні відмінності, що призвело до остаточного розпаду праслов'янської мовної єдності та постання окремих слов'янських мов. За спільною територією проживання слов'ян ще в додержавний період простежувалося формування трьох гілок слов'янських мов – східної (української, російської, білоруської), західної (польської, чеської, словацької, лужицьких, мертвої сьогодні полабської), південної (болгарської, сербської, хорватської, македонської, словенської, мертвої сьогодні старослов'янської). Слов'янські мови успадкували з праслов'янської основну лексику, фонетичну систему й граматичну будову та набули багатьох нових рис. Разом із диференціацією відбувалася й інтеграція, яка зумовила об'єднання окремих діалектних масивів, що склали основу сучасних слов'янських мов.

Беручи до уваги назви міст-центрів найбільш визначних князівств, Ю. Шевельов запропонував виділяти у східних слов'ян такі мовнотериторіальні одиниці додержавного періоду: новгородсько-тверський, полоцько-смоленський, муро-рязанський, киево-поліський, галицько-подільський. Новгородсько-тверський і муро-рязанський говіркові регіони лягли в основу російської мови, киево-поліський і галицько-подільський – в основу української мови, а полоцько-смоленський і частково киево-поліський – в основу білоруської мови. Східне слов'янство поділилося на північне

(російська й білоруська мови) та південне (українська мова) відгалуження, відмінність між якими найбільш виразно простежувалася на фонетичному рівні. І принаймні десь у X ст. вже існувала українська мова, разом із російською та білоруською, шлях кожної з яких виявився досить складним у зв'язку з поширенням тоді старослов'янської мови і започаткуванням власної киеворуської писемної традиції.

На сучасному етапі мовознавці пропонують відкинути тривіалістичну класифікацію слов'янських мов (на східну, західну й південну підгрупи) і повернутися до тієї, що постала ще в період зародження славістики як науки, – дуалістичної класифікації (на антську й словенську підгрупи). За основу класифікації вчені пропонують брати племінний розподіл слов'янських мов, враховувати вплив родових, етнічних, культурних, історичних, археологічних, етнографічних факторів і виділяти після розпаду праслов'янської єдності два слов'янські ареали – антський і словенський. Українська мова як представниця антської підгрупи слов'янських мов виявляє найбільшу спорідненість у генетичному плані із білоруською мовою, далі з чеською, польською й іншими західнослов'янськими мовами. Тоді як російська мова є носієм іншої генеологічної підгрупи, більше споріднена з південнослов'янськими, ніж із східнослов'янськими та західнослов'янськими мовами.

3. Східнослов'янська писемність сягає своїм корінням глибоких доісторичних часів, тому в історії її розвитку слід виділяти додержавний і державний періоди. Додержавний осмислений на сьогодні як час зародження, формування й актуалізації писемного способу вираження думок, як внутрішній етап розвитку східнослов'янських племен у період їх консолідації й переходу до державного життя, а державний – як наступне вдосконалення писемної системи на основі кириличної графіки. Тому з поширенням християнської віри в Київській Русі та з потребою в перекладі церковних книг слов'янською мовою слід пов'язувати не виникнення письма в східних слов'ян, а продовження власних давніх писемних традицій і використання удосконаленої, пристосованої до слов'янської мови системи кириличного письма.

Письмо мусило існувати ще в додержавний період, адже зародження й розвиток Київської держави в усіх її сферах (церковно-релігійній, економічній, політичній) не могли обійтися без документального оформлення. До того ж, Київська держава постійно контактувала з іншими країнами, зокрема з Візантією, Хозарською державою, скандинавськими народами, західноєвропейськими державами. Тому важко припускати, щоб східні слов'яни, які мали вже власне державне утворення, до другої половини IX ст. не знали письма. Сучасні мовознавці доводять, що східні слов'яни в додержавний період знали глаголицю і були обізнані з латинською й грецькою графікою.

Підтвердженням існування писемності на східнослов'янському ґрунті в додержавний період є блискуча техніка оформлення давніх рукописів XI ст. як наслідок довготривалих традицій у книжковій справі; легке пристосування кириличної азбуки до передання слов'янського мовлення завдяки досвіду використання грецького алфавіту в писемній практиці слов'ян; збереження донині договорів руських князів із греками як відображення набутих у X ст. навичок складання писемних документів; відомості грецького рукопису «Житіє Костянтина Філософа» про те, що під час подорожі до хозар у 860 р., перебуваючи в Криму, у м. Корсуні (Херсонесі), Костянтин знайшов Євангеліє і Псалтир, написані руськими буквами, а також людину, яка знала руську мову, й інші факти.

Вироблення нового погляду на історію східнослов'янської писемності зумовило формування нового уявлення про слов'янських просвітителів – братів Кирила й Мефодія. У такому контексті їх вважають не основоположниками слов'янського письма, а упорядниками, творцями азбук – глаголиці й кирилиці. Питання про співіснування глаголиці й кирилиці та їхнє авторство залишається дотепер остаточно не з'ясованим, але висловлюється думка про те, що глаголиця була попередницею кирилиці й вийшла з ужитку.

В основу східнослов'янського письма лягла кирилиця, названа на честь просвітителя Кирила (у світському житті Костянтина) як творця слов'янської азбуки. Давня кирилиця охоплювала 24 літери грецького уставного письма (а, в, г, д, е, з, н, і, к, л, м, N, о, п, р, с, т, ф, х, ω, ψ, θ, ž, γ) та дещо меншу кількість букв для позначення специфічних слов'янських звуків (ѡ, ж, с, ч, ш, ѣ, ъ, ы, ѣ, љ, ж, щ, ю, я,

ѧ, ѧ, оу, ю), але точний склад первинної кирилиці до сьогодні не відомий. Деякі спеціальні літери для позначення звуків слов'янської фонетичної системи були взяті з інших писемних систем (ц – з єврейської, ч, ш – з глаголиці), утворені шляхом видозміни грецьких букв (б, а, ж) або сполучення кирилических літер (щ, ѣ, ѣ, ѣ, ы, ю, ѧ, ѧ тощо). З часу формування кирилиці зазнала чималих змін, поки усталилася як графічна система української книжності та писемності.

Для додержавного періоду розвитку східнослов'янської писемності характерні були такі етапи, як піктографічне, ідеографічне, складове й літерно-звукове письмо. У державний період кирилическе письмо пройшло також кілька етапів розвитку. Першим різновидом був устав (XI–XIV ст.), що являв собою урочисте письмо з прямими, старанно намальованими літерами. З XIV ст. поширився півустав у різних видах (каліграфічному, діловому тощо), де букви були малі, порівняно з уставом, не завжди прямі, однакові, часто похилені вправо. З XIV ст. почав використовуватися і скоропис, розрахований на швидке писання, а не на збереження геометричності й краси літер. Півустав став основою шрифтів, якими друкувалися книги в період запровадження гражданки, і функціонує дотепер.

Отже, писемність виникла в давні протоукраїнські часи з потребою виразити, закріпити й передати свої думки. Спочатку це були окремі символи, малюнки, позначки, умовні знаки, а згодом – звукове письмо. Початком писемної традиції на українському ґрунті стало запровадження грецького письма, а з виникненням державності в східних слов'ян, поширенням християнства на основі грецького уставу та частково глаголиці була створена нова азбука – кирилиця, що набула в українській мові досконалого вигляду графічної системи.

4. Історію української мови можна вести ще від слов'янських діалектів прайндоевропейської мови, оскільки серед слов'янських рис тоді могли простежуватися й такі, що згодом стали надбанням української мови. Найбільш близькою до нашого часу й тривалою у своєму розвитку була спільнослов'янська мова, вивчення якої дало змогу вченим обґрунтувати постання української мови на праслов'янській основі й розвиток її специфічних рис після розпаду спільнослов'янської мовної єдності. Теорія походження української мови з праслов'янської мала місце в багатьох дослідженнях XIX й

XX ст. (П. Житецького, О. Потебні, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова, І. Огієнка, В. Німчука та ін.).

У зв'язку з творенням трьох мовних груп (східної, західної і південної) після розпаду праслов'янської мовної єдності вказані діалекти української мови розвивалися в близькому сусідстві з іншими східнослов'янськими діалектами. Це дало право вченим виділити спільний період в історії східних слов'ян, існування якого не викликає сумніву, однак є досить суперечливим, особливо тоді, коли мова йде про добу існування Київської держави. В.В. Німчук стверджував, що східнослов'янська єдність зазнала вже тоді виразної диференціації, свідченням чого стали пам'ятки з різних руських територій і сучасні східнослов'янські говори. Він запропонував трактувати її як діалекти однієї мови або різних мов.

Аналізуючи мовну ситуацію в Київській державі, вчені констатували існування двох писемних мов на той час. Так, В.В. Німчук зазначав, що тоді мовою Київської церкви була старослов'янська та функціювала ще писемно-літературна мова, яка базувалася на практиці столяного Києва та Київської землі, мала свій правопис і власну орфоепію. Отож на період XI–XV ст. припало існування в Україні двох мов – запозиченої старослов'янської і власної руської літературно-писемної мови, яка розвивала офіційно-ділове спілкування та разом із живомовними рисами стала основою для формування тогочасної української писемної мови. Старослов'янська мова заступала руську в державному, культурному, релігійному житті та гальмувала її розвиток на живомовній основі. І лише значний потік народнорозмовних елементів до писемної мови XIV–XV ст. визначив тенденцію незворотного розвитку української мови на живій народній основі.

З часу свого становлення українська мова пройшла тривалий шлях розвитку. На сьогодні відомі неодноразові спроби періодизувати історію розвитку української мови. Напр., Ю. Шевельов запропонував виділяти такі етапи становлення української мови: протоукраїнський (до сер. XI ст.), давньоукраїнський (від сер. XI ст. до кінця XIV ст.), ранньосередньоукраїнський (від поч. XV ст. до сер. XVI ст.), середньоукраїнський (від сер. XVI ст. до перших років XVIII ст.), пізньосередньоукраїнський (решта XVIII ст.), сучасний (від остан. років XVIII ст. і дотепер). Особливим у розвитку української мови є

найбільш давній її писемний період, коли закладалися основи літературної мови, формувалися традиції, розвивалися різні стилі, і мова набувала системного, впорядкованого характеру.

Для української мови періодом творення, розквіту й процвітання писемної української мови стали XI–XV ст. У Київській державі цього часу вже розмовляли українською мовою (малоруською, за П. Житецьким), свідченням чого стало відображення українських рис у тогочасних писемних джерелах. І хоч, за Ю. Шевельовим, цей етап закінчується XIV ст., усе ж він тривав дещо довше – до XV ст., оскільки після князівських міжусобиць і монголо-татарської навали руська писемна мова не занепадала, а продовжила розвиватися в умовах Великого князівства Литовського, аж до утвердження книжної староукраїнської мови, що констатують і нові наукові дослідження з історії української мови, зокрема В.М. Мойсієнка та інших учених. Основні риси української мови як лінгвосистеми чітко виділялися в XI–XIII ст., однак всеохопного, системного характеру набули лише в XIV–XV ст., коли частішими й безперервними стали явища, започатковані в киеворуський період, напр., перехід [ě] в незмінне [i] (*снiг*), перетворення звуків [o], [e] в новозакритих складах (*кунь, ніч*), злиття давніх звуків [и], [ы] у фонемі /и/ (*мир, сир*) тощо.

5. У процесі довготривалого розвитку української мови своєрідних змін зазнали поняття *руська мова* й *українська мова*, що були пов'язані відповідно з первинною і вторинною назвами української держави – *Київська Русь* та *Україна*. З часу виникнення сполучення *руська мова* й *українська мова*, як і назви *Русь* та *Україна*, вживалися непослідовно на позначення відповідних понять.

Первинними назвами української держави і її мови були поняття *Русь, руська мова*. Слово *русь* – спільнослов'янське утворення, що разом зі словом *чернь* виникло ще на стародавній слов'янській території. Первинно назва *Русь* позначала тільки землю полян, згодом – князівства Східної України, Київщини, Чернігівщини й Переяславщини, а пізніше – й інші землі, і як державно-політичний термін могла охоплювати всю територію Київської Русі, але як етнічне поняття довго стосувалася лише сучасної України. Слово *руський* у значенні «український» та інші пов'язані з ним

етноніми (*русь, русин, русинський*) зберігалися протягом кількох століть в українців і були характерними для них позначеннями.

Найменування *Україна, українська мова* стали вторинними назвами держави і її мови. Сьогодні найбільш правдоподібною є версія про зумовленість назви *Україна* апелятивами *країна, україна*, в основі яких лежать давні корені *край, украй*. Від слов'янських слів *край, украй* за допомогою суфікса *-in-a* утворилися слова *країна, україна*, що й дали початок назві держави *Україна*. У своєму становленні назва *Україна* зазнала зміни семантики від первинного значення «крайня межівна земля», до «менша просторова одиниця, частина цілого» і «земля, край, держава».

Сучасний учений Г. Півторак, услід за В. Скляренком, стверджував, що процес становлення слова *Україна* був тривалим і кількостапним. У праслов'янській мові слово *украй*, як і слово *край*, означало «відрізок, шматок землі», після розпаду праслов'янської новоутворене слово *україна* мало значення «відділений шматок землі» або «відділена частина території племені». З перетворенням племен у князівства слово *україна* набуло значення «відділена частина території князівства», а з утворенням Київської держави – «відділена частина території Русі». У період феодального роздрібнення Русі слово *україна* розвинуло значення «князівство».

Зафіксоване вперше в Іпатіївському списку «Повісті минулих літ» за 1187 р. слово *Україна* як назва Переяславської землі первинно позначало землі у (біля) краю тогочасної України-Русі, насамперед на її півдні, а згодом стало офіційною назвою Української (Козацької) держави. І хоч у перекладі слово *україна* означає «прикордонна місцевість», насправді Україна, початком якої історично стали землі Запоріжжя, ніколи не була прикордонною частиною іншої держави, а окремою державою, підтвердженням чого стали суворі заборони назви *Україна* царською владою з метою ліквідації цієї держави, стирання пам'яті про неї. Отож поява назви держави *Україна* замість назви *Русь* пов'язана з періодом козаччини й Козацької держави, яка виникла на краю русько-українських земель (степовому пограниччі України-Русі), а з півдня України назва *Україна* поширилася на решту її території.

У період козацьких повстань та війн термін *Україна* почав уживатися на позначення наддніпрянських земель. Мова населення

цієї території називалася *українською, руською* або *козацькою*, тоді як у західних українців мова називалася тільки *руською*. Назва *Україна* щодо Наддніпрянщини, а згодом і Слобожанщини вживалася до кінця XIX – поч. XX ст. А як офіційна назва держави закріпилися з часу виникнення Української Народної Республіки в 1918 році.

6. Історія української мови XI–XV ст. постає у всій виразності й неповторності під час вивчення обширної історичної та наукової джерельної бази. До її історичних джерел належать зразки живого розмовного мовлення, свідчення споріднених і неспоріднених мов, давні писемні пам'ятки.

Українська писемна мова розвивалася в тісному сплетінні з живим народним мовленням. Особливості мовнотериторіальних одиниць додержавного періоду лягли в основу української мови і в майбутньому поповнювали її новими явищами. Так, жива народна мова засвідчує походження звука [і] в словах на зразок *біль, сіль, кінь; шість, сім, сільський; ліс, сніг, вітер* іншими формами або спорідненими словами, зокрема з [о] (*болі, солі, коня*), з [е] (*шести, семи, села*), з [ě], що перейшов у незмінне [і] (*ліси, сніжний, вітерець*). Давні присвійні прикметники на *-ль* народна мова відображає сьогодні переважно в назвах населених пунктів на зразок *Любомль, Путивль, Теребовля*.

Становлення української писемної мови XI–XV ст. відбувалося і в нерозривному зв'язку з різними слов'янськими та неслов'янськими мовами. Так, у з'ясуванні походження українського [и] допоміжними можуть бути факти російської мови, де зберігається розрізнення [ы] та [и], тоді як в українській давні [ы] та [и] злилися в одному звукові [и]. Як свідчення іншомовних джерел можуть бути лексичні запозичення з різних мов, і, навпаки. Так, засвоєні в IX ст. діалектами слова *варягъ, оугъри* (сканд. *varingr, ungari*) з носовими [ę], [ŋ] були доказом наявності ще в той час цих звуків, а фінське слово *kuantalo* (кужіль) було прикладом запозичень з української мови тоді, коли в ній ще були носові [ę], [ŋ].

Цінним джерелом вивчення історії української мови XI–XV ст. є пам'ятки писемності. Найдавнішою українською писемною пам'яткою є гньоздовський напис на глиняному посуді з першої чверті X ст., далі йдуть пам'ятки з XI ст. Загалом писемними пам'ятками української мови XI–XV ст. є твори світської тематики

(Збірник Святослава 1076 р., «Слово о полку Ігоревім» XII ст. та ін.), юридично-ділового змісту («Руська правда» XI–XII ст., Звенигородська берестяна грамота кінця XII ст. та ін.), літописного спрямування (Київський літопис XII ст. і Галицько-Волинський літопис XIII ст. за Іпатійським списком та ін.), церковно-релігійного характеру (Реймське Євангеліє XI ст., Добрилове Євангеліє 1164 р., Галицьке Євангеліє 1266–1301 рр. та ін.).

Значну вагу для дослідження української мови XI–XV ст. становлять і наукові джерела (навчальні видання, монографічні роботи, публікації пам'яток, лексикографічні праці). Період XI–XV ст. в розвитку української літературної мови висвітлюють підручники «Історична граматика української мови» О.П. Безпалька, М.К. Бойчука, М.А. Жовтобрюха, С.П. Самійленка, І.Й. Тараненка (Київ, 1962 р.), монографії «Історична морфологія української мови» С.П. Бевзенка (Ужгород, 1960 р.), «Нариси з історичної морфології української мови» у 2 ч. С.П. Самійленка (Київ, 1964 р., 1970 р.), «Історія української мови» у 4 кн. (Київ, 1978, 1979, 1983 рр.) та ін.

Дослідженню української мови XI–XV ст. сприяють видання й аналіз давніх писемних пам'яток. На сьогодні відомі такі публікації пам'яток XI–XV ст., як «Євсевієве Євангеліє 1283 р.» за ред. В.В. Німчука (Київ, 2001 р.), «Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар» за ред. М.Ф. Котляра (Київ, 2002 р.), «Буцацьке Євангеліє кінця XII–XIII ст.» за ред. В.В. Німчука (Київ, 2017 р.) та ін. Лексичне опрацювання пам'яток XI–XV ст. відображають праці: «Історичний словник українського язика. Т. I. А–Ж», який уклали Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко і зредагував проф. Є. Тимченко (Мюнхен, 1985); «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» у 2 т. за ред. Д.Г. Гринчишина, Л.Л. Гумецької, І.М. Керницького (Київ, 1977, 1978 рр.) та інші.

Список літератури

Бойчук М.К. Вступ. Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. *Історична граматика української мови*: підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 3–76.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. 4-те видання. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 154 с.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ:

Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 11–26.

Житецький П.Г. По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV вв. *Вибрані праці. Філологія* / відп. ред. І. П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1987. С. 287–300.

Ковалів П. Вступ до історії східнослов'янських мов / ред. проф. д-р В. Стецюк; Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1970. 160 с.

Ковалів П.К. Слов'янські фонемі. Походження та історичний розвиток. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1965. 256 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 5–25.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 5–27.

Німчук В.В. Виникнення східнослов'янської писемності. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 6. С. 3–16.

Німчук В.В. Походження української мови. Етнічна та етнокультурна історія України: у 3 т. / ред. О.Б. Діденко, Є.І. Мазніченко, К.В. Харченко; відп. ред. Г.А. Скрипник. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 1. Кн. 2. С. 351–468.

Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Київ – Житомир: Полісся, 2015. 352 с.

Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / відп. ред. В.Г. Складенко. Київ: Академія, 2001. 152 с.

Русанівський В.М. Вступ. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 7–62.

Складенко В.Г. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження / відп. ред. Г.П. Півторак. Київ: Довіра, 2006. 97 с.

Українська мова: енциклопедія / ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2007. 856 с.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка; редактор Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 1056 с.

Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вѣборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Історія української мови: хрестоматія* / упоряд.: С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. Київ: Либідь, 1996. С. 191–205.

ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

1. Спільнослов'янські звукові зміни

- 1.1. Становлення праслов'янської звукової системи.
- 1.2. Палаталізація приголосних звуків [g], [k], [x].
- 1.3. Сполучення приголосних зі звуком [j].
- 1.4. Зміни в системі вокалізму.
- 1.5. Структурування й перебудова складів.

1. Фонетична система української мови сягає праслов'янської доби. Праслов'янська звукова система склалася на базі індоєвропейської. Підсистема індоєвропейського вокалізму охоплювала десять монофтонгів – довгих і коротких [ī], [i], [ē], [ě], [ā], [ǎ], [ō], [ǒ], [ū], [ǔ], дванадцять дифтонгів – довгих і коротких [ēi], [ěi], [ēu], [ěu], [āi], [ǎi], [āu], [ǎu] [ōi], [ǒi], [ōu], [ǒu] та вісім складотворчих сонантів – довгих і коротких [rī], [lī], [mī], [nī], [r̥i], [l̥i], [m̥i], [n̥i]. Однозвукові фонетичні одиниці були реалізаторами простих фонем, а двозвукові одиниці – дифтонги – реалізаторами одночасно двох фонем.

Підсистема індоєвропейського консонантизму містила губні звуки [b], [bh], [p], [ph], [w], [u]; передньоязикові зубні [d], [dh], [t], [th], [z], [s], носові [n], [m], плавні [r], [l]; середньоязикові [j], [i]; задньоязикові чисті [g], [k], [gh], [kh], лабіалізовані [g^h], [k^h], [g^hh], [k^hh], палаталізовані [g^ʲ], [k^ʲ]. Виділялися ще сонорні [n], [m], [r], [l], [w], [j] та шумні дзвінки [b], [bh], [d], [dh], [z], [g], [gh], [g^h], [g^hh], [g^ʲ] і глухі [p], [ph], [t], [th], [s], [k], [kh], [k^h], [k^hh], [k^ʲ]; на м'які [j], [i], напівм'які [g^ʲ], [k^ʲ] і тверді (решта звуків). Приголосні були реалізаторами відповідних фонем. Але повний склад індоєвропейського консонантизму дотепер не відомий.

Індоєвропейська фонетична система стала підґрунтям для формування слов'янської звукової системи. Сонанти [r], [l], [m], [n] як приголосні за творенням і голосні за звучністю в пізній індоєвропейській період почали втрачати складотворчість і змінюватися на звукосполучення без розрізнення за тривалістю й артикуляцією, тобто перед [r], [l] виникали голосні [ī] (при сонантах переднього ряду), [ū] (при сонантах заднього ряду) – [īr], [īl], [īm], [īn], [ūr], [ūl], [ūm], [ūn], напр.: *zr̥nō > *zīrnō > *z̥r̥no > z̥rno

(д.укр.), *dlgōs > *dūlgōs > *dьlgъ > *дьлгъ* (д.укр.), *tmā > *ītmā > *тъma > *тъma* (д.укр.), *trgōs > *tūrgōs > *тъrgъ > *търгъ* (д.укр.). Повне зникнення сонантів припадає на ранній період спільнослов'янської мови.

До слов'янських діалектів не потрапили індоєвропейські придихові звуки [bh], [ph], [dh], [th], [gh], [kh], напр.: *bhrōtrōs > *bratъ > *братъ* (д.укр.). Лабіалізовані [g^ʰ], [k^ʰ], [g^ʰh], [k^ʰh] перейшли на слов'янському ґрунті у звичайні звуки [g], [k], і в сучасних слов'янських мовах немає свідчень про них, на відміну від інших індоєвропейських, напр.: **k^ʰry-* > *krъvъ > *кръвь* (д.укр.) > *кров* (укр.), *kraūjas* (лит.), *cruor* (лат.), *kraviḥ* (д.інд.). Задньоязикові [g^ʷ], [k^ʷ] перейшли на слов'янському ґрунті в зубні [z^ʷ], [c^ʷ], що суттєво відрізнило слов'янські мови від інших індоєвропейських, напр.: *gīmā > *zima > *зима* (д.укр.), *зима* (укр.), *зима* (болг.), *žimá* (лит.), *hiems* (лат.), *himâḥ* (д.інд.); у праслов'янських діалектах зубні [z^ʷ], [c^ʷ] втратили м'якість і злилися з давніми [z], [c].

У праслов'янський період виник звук [x], який розвивався спочатку з [kh] – варіанта фонемі /k/, а дещо пізніше виникав із давнього [s] (після [ī], [ū], [ī], [ū], [r], [l], [k] та в інших умовах), напр.: **khōld-* > *xoldъ > *холодъ* (д.укр.), *heādatē* (д.інд.); **khākhō-* > *xohotъ > *хохотъ* (д.укр.), *kakhati* (санскр.); *mūsōs > *тъхъ > *мъхъ* (д.укр.), *musai* (лит.), *muscus* (лат.), *mos* (д.в.нім.); *pārsōs > *porxъ > *порохъ* (д.укр.), *fors* (д.ісл.), *pāsla* (латиськ.). Перехід [s] у [x] був непослідовним, напр.: **īstīnā** > *istina* > *истина* (д.укр.) > *истина* (укр.), але *skhūjā > *xvoja > *хвоя* (д.укр.) > *хвоя* (укр.), *skujā* (лит.); але забезпечив значну функційність звука [x] і появу нової фонемі в консонантизмі спільнослов'янської мови.

У процесі індоєвропейських звукових змін витворилася фонетична система ранньої спільнослов'янської мови. До її вокалізму увійшли короткі й довгі монофтонги [ī], [ī̄], [ē], [ē̄], [ū], [ū̄], [ā], [ā̄], [ō], [ō̄], дифтонги [ē̄ī], [ē̄ī̄], [ē̄ū], [ē̄ū̄], [ā̄ī], [ā̄ī̄], [ā̄ū], [ā̄ū̄], [ō̄ī], [ō̄ī̄], [ō̄ū], [ō̄ū̄] і дифтонгічні сполучення [īr], [īl], [īm], [īn], [ūr], [ūl], [ūm], [ūn]. Підсистему консонантизму утворили губні звуки [b], [p], [m], [v], передньоязикові [d], [t], [z], [s], [n], [r], [l], середньоязиковий [j], задньоязикові [g], [k], [x]. Ранньоспільнослов'янський період характеризувався поглибленням фонетичних тенденцій, започаткованих ще в діалектах індоєвропейської мови.

1.2. З розпадом індоєвропейської мовної єдності на спільнослов'янському ґрунті простежувалося укріплення зв'язків між фонетичними елементами складу, автономності складів у словах й увиразнення поділу складів. Такі процеси започаткували й розвинули тенденцію до висхідної звучності складів, що вилилася в загальний фонетичний закон праслов'янського періоду.

Результатом вияву тенденції до посилення взаємозв'язків між звуками стало перетворення задньоязикових [g], [k], [x]. Індоєвропейські тверді [g], [k] та новий звук [x] у спільнослов'янській мові почали зазнавати пом'якшення перед голосними переднього ряду [ī], [i], [ē], [ě] й переходити в приголосні [ž'], [č'], [š'], що започаткувало перше перехідне пом'якшення, або першу палаталізацію, напр.: *drōgītī > *družiti > *дружити* (д. укр.), *ōuķītī > *učiti > *учити* (д. укр.), *sōuśītī > *sušiti > *сушити* (д. укр.). Ця зміна відбулася на початку нашої ери, у I–II ст., і мала одноразовий характер, тобто в усіх випадках задньоязикові перейшли в шиплячі. Вона пройшла й перед голосним [ā], що розвинувся з [ē], але ще до зміни [ē] на [ā], напр.: *mēkētī > *mēxētī > *měšēti > *мѣшати* (д. укр.). Перша палаталізація зумовила чергування звуків [g], [k], [x] із [ž'], [č'], [š'] у всіх слов'янських мовах, наслідки якого вони зберігають до сьогодні. Сучасна українська мова характеризується вживанням [ž'], [č'], [š'] на місці давніх [g], [k], [x] перед голосними переднього й непереднього рядів та перед приголосними (*тужити, частина, дружба, сорочка, смішний*).

Після монофтонгізації дифтонгів задньоязикові [g], [k], [x] знову потрапили в позицію перед голосними переднього ряду [ī], [ě], але тими, що розвинулися з дифтонгів [oi], [ai], і мусили пом'якшитися. Унаслідок цього на місці [g], [k], [x] виникали свистячі [dz'] ([z']), [c'], [s'], що зумовило появу другого перехідного пом'якшення, або другої палаталізації, напр.: *kōjñā > *cěna > *цѣна* (д. укр.), *nōgāj > *nodžě > *нозѣ* (д. укр.), *rēkāj > *rěcě > *рѣцѣ* (д. укр.), *slōuśōj > *slōuśōj > *slusi > *слуси* (д. укр.) Ця зміна відбулася десь у II–IV ст. нашої ери. Результатом її стало чергування звуків [g], [k], [x] із [dz'] ([z']), [c'], [s'], відоме з різними наслідками в усіх слов'янських мовах. Відхилення від цієї закономірності пояснюється тенденцією до вирівнювання основи. Так, в українських словах *вороги, чоловіки, страхи* мали би бути звуки [z'], [c'], [s'], але під впливом інших

відмінкових форм тут вживаються [g], [k], [x]. Залишки давньої зміни [g], [k], [x] на [z'], [c'], [s'] збереглися в карпатських діалектах (*порози, вовци, пастуси*).

Учені припускали, що дзвінка африката [dz'], яка виникла внаслідок другої палаталізації з вибухового [g], у багатьох слов'янських діалектах втратила елемент [d] і злилася зі звуком [z']. Тому давньоукраїнські пам'ятки відображали в основному форми з приголосним [z], напр.: *зъло, княза* (ИЗб 1076, 224, 241). Повернення до вжитку звука [dz] було зумовлене занепадом редукованих [ь], [ъ], коли він поширився в живому мовленні і вживався спочатку замість [ц] перед дзвінками, напр.: *старьць дѣдъ > старедз' д'ід*, а потім і на початку слова після [д], [т], [з], напр.: *над зеркалом > над дзеркалом, з зеркалом > з дзеркалом*. Сучасна українська мова зберігає небагато слів зі звуком [дз] (*дзвін, кукурудза, дзюрчати, гудзик* тощо), однак виникнення його майже в кожному слові має свою історію.

Відображенням другої палаталізації була зміна [g], [k], [x] на [z'], [c'], [s'] у сполученнях [gv], [kv], [xv]. При монофтонгізації дифтонгів пом'якшений [v] більше впливав на [g], [k], [x] і призводив до зміни задньоязикових перед голосними [ī], [ĕ] дифтонгічного походження на [z'], [c'], [s'], напр.: **gvōjzda > *zvězda > звѣзда* (д. укр.), **kvōjōs > *cvětъ > цвѣтъ* (д. укр.), **vl̥svōj̥ > *vl̥xvōj̥ > *v̥lsvi > в̥лсви* (д. укр.). Це явище засвідчено в східних та південних слов'янських мовах, зокрема, у східнослов'янських воно є суперечливим, бо в них трапляються [gv], [kv] і [zv], [cv] (з [xv] – лише слово *волхв*), а робити певні висновки важко, бо слів з такими сполученнями виявлено мало (*квіт, цвіт; квітенъ, цвітенъ*). А діалектний матеріал засвідчує, що форми на [gv], [kv] були більш поширені в північній та східній частинах України, а форми на [zv], [cv] – у південно-західних говірках.

На спільнослов'янському ґрунті задньоязикові [g], [k], [x] змінювалися на [dz'] ([z']), [c'], [s'] і в інших умовах, що спричинило третє перехідне пом'якшення, або третю палаталізацію [g], [k], [x]. Вона була результатом прогресивної асиміляції звуків і відбувалася, коли [g], [k], [x] стояли після голосних переднього ряду [ī], [ī], [ĕ], складотворчого [p'], не перед приголосними та голосними [ū], [ū], напр.: **pālīkōs > *palьсь > пальць* (д. укр.), **pālīkā > *palica > палиця* (д. укр.), **drgātī – *dъrzati – дързати*. Однак на українській території

ця зміна поширилася частково, тобто за однакових фонетичних умов вона відбувалася або не проявлялася, пор.: *lōvīkōs > *lovьсь > ловьць, *lōvīkā > *lovьса > ловьця й *ōučĕnīkōs > *učenīkъ > ученикъ, *ōučĕnīkā > učenīká > учениká, але *ōučĕnīkā > učenīca > ученіцѧ. Така зміна мала місце у праслов'янській мові, десь у III–V ст. нашої ери, і залишила сліди в усіх слов'янських мовах.

1.3. На праслов'янському ґрунті поєднання звуків змінилося через якісний вплив одних на інші. З посилення зв'язку між фонетичними одиницями звук [j] почав сполучатися з попередніми приголосними на початку складів. А незручність вимови звукосполучень із [j] зумовила в них різні асимілятивні процеси. Взаємодія приголосних з [j] відбувалася впродовж усього спільнослов'янського періоду і збагатила слов'янські мови новими фонетичними й фонематичними змінами.

Задньоязикові [g], [k], [x] під впливом [j] змінилися на шиплячі [ž], [č], [š], напр.: *drōugiān > *drōujān > *družū > дружу (д. укр.), *plākiān > *plākjān > *plači > плачу (д. укр.), *sōučiān > *sōučjān > *sušu > сушу (д. укр.). Вважають, що цей процес відбувався через кілька фонетичних змін і вже на ґрунті окремих слов'янських мов, напр.: *dōučiā > *dōučjā > *duša > душа (укр., рос., болг.).

Передньоязикові свистячі [z], [s] у поєднанні з [j] також змінилися на шиплячі [ž], [š], напр.: *vōziān > *vōzjān > *vožu > возжу, *nōsiān > *nōsjān > *nošu > ношу. Шлях розвитку їх був подібний до того, якого зазнали [g], [k], [x], і характерний для різних слов'янських мов, напр.: *pīsiān > *pīsījān > *pišu > пишу (укр., рос.).

Передньоязикові [d], [t] із [j] зазнали пом'якшення і подовження, тобто виникли [d':], [t':]. Втрачаючи довготу, [d':], [t':] давали різні рефлекси: у західних мовах – [dz], [c], [z], напр.: *kōdiān > *xōdjān > chodze (пол.), *swētiā > *swētjā > świeca (пол.); у південних – [žd'], [š'č'] – у болг., напр.: *vōdiān > *vōdjān > возжду, *kōtiān > *xōtjan > хоцу; [dž], [č] – у серб., напр.: *mēdiā > *mēdjā > меѧа, *swētiā > *swētjā > свеча; а в східних – [dž'] ([ž']), [č'], напр.: *sīdiān > *sīdjān > *sidžQ > сиджу (д. укр.), сиджу (укр.), сижу (рос.), сяджу (білор.), *kōtiān > *kōtjān > *kočQ > кочу (д. укр.), кочу (укр.), кочу (рос.), качу (білор.).

У давньоукраїнській мові замість сполуки [tj] частіше вживалося звукосполучення [š'č'], ніж [č'], що пояснювалося впливом церковнослов'янської мови, напр.: *свѣщаща*, *ω(т)вѣща*, *творацию* (ЄЄ, 207–211), *хочю* (ЛЛ, 63), а з рефлексів сполуки [dj] переважав звук [ž'], напр.: *хожю*, *вижю* (ИЛ, 263, 643). Учені дотримуються думки, що [dž'] є давнім утворенням з [dj] і вважають, що в більшості східнослов'янських діалектів африката [dž'] втратила компонент [d] і злилася зі звуком [ž'] ще до X–XI ст., а повернулася до вжитку пізніше. У сучасній українській мові африката [dž'] характерна для небагатьох слів та форм слів (*джерело*, *джеркотіння*, *бджола*, *раджу*, *воджу*, *кривджу*).

Впливу звука [j] зазнали на слов'янському ґрунті і сполучення [zd], [zg], [st], [sk]. У цих групах звуків спочатку асимілювалися [d], [g], [t], [k], а далі палаталізації зазнавали й ті, що стояли перед ними – [z], [s], унаслідок чого зі сполучень [zdj], [zgj] розвинулися [ž'ž'], [ž'dž'], а зі [stj], [skj] – [š'č'], напр.: **svīstjān* > **svīstjān* > **svišču* > *свищу* (д. укр.), **jēzdjān* > **jēzdjān* > **jēzdžu* > *ѣжджу* (д. укр.).

Передньоязикові сонорні [r], [l], [n] під впливом [j] на слов'янському ґрунті тільки пом'якшилися, а внаслідок прогресивної асиміляції за м'якістю утворилися довгі [r':], [l':], [n':]. З утратою довготи вони зберегли тільки м'якість. Отже, сполучення [rj], [lj], [nj] дали в слов'янських мовах [r'], [l'], [n'], напр.: **pōlĭĭ* > **pōljě* > **pol'e* > *поле* (д. укр.), *поле* (укр., рос.) *поле* (блг.), *pole* (пол.).

Губні звуки менше піддавалися палаталізації, ніж інші приголосні, тому на місці [j] розвинувся вставний [l]. Звук [l] після губних виник на початку слова і в такій позиції відомий усім слов'янським мовам, напр.: **pĭĭvātī* > **pĭvātī* > *плевату* (д. укр.), *плювату* (укр.); на стику морфем, але поява його в цій позиції характерна лише для східнослов'янських мов, напр.: **zĕmĭā* > **zĕmjā* > *земля* (д. укр.). Отже, на місці [bj], [mj], [pj], [vj], а пізніше й [fj] постали [bl], [ml], [pl], [vl], [fl].

Шляхом сполучення приголосних з [j] у протоукраїнських говорах виникли звуки [dž'], [ž'], [č'], [š'], [r'], [l'], [n']. Новоутворені приголосні були спочатку пом'якшеними варіантами відповідних твердих фонем /g/, /k/, /x/, /r/, /l/, /n/, а згодом набули статусу самостійних фонем і уже в пізньопраслов'янський період становили фонологічні опозиції за ознакою твердості-м'якості.

1.4. Індоевропейська вокалічна підсистема на спільнослов'янському ґрунті зазнала різних перетворень. Одним із найбільш давніх явищ стало злиття коротких [ō], [ǣ] у звукові [ō], який пізніше розвинувся в голосний [o] – лабіалізований звук середнього підняття непереднього ряду. Наявність коротких [ō], [ǣ] на місці звука [o] відображають різні індоевропейські мови, напр.: *tōpōrōs > *toporъ* > *топоръ* (д. укр.); *ōvīkā > *ovьsa > *овьца* (д. укр.); *sōlīs > *solь > *соль* (д. укр.).

До давніх змін у системі вокалізму належить і злиття довгих індоевропейських [ō], [ā] у звукові [ā], який перетворився згодом на голосний низького підняття непереднього ряду [a]. Вживання давніх [ō], [ā] на місці голосного [a] засвідчують різні індоевропейські мови, напр.: *dōrōs > *darъ > *даръ* (д. укр.); *jōgōdā > *jagoda > *ягода* (д. укр.); *bhrōtrōs > *bratъ > *братъ* (д. укр.); *mōtī > *mati > *мати* (д. укр.). Перетворення [ō], [ǣ] в [ō] та [ō], [ā] в [ā] зумовили часте вживання в запозичених словах на українському ґрунті [o] замість [a], напр.: *лоша* < *alaša* (тур.). Типовістю це явище відзначалося на початку слів, напр.: *олтаръ*, *Олександръ*, бо в слов'янських мовах звук [ā] майже не вживався на початку слів, оскільки ще в пізньопраслов'янський період перед ним виник звук [j].

Із посиленням зв'язку між звуками на спільнослов'янському ґрунті звуки [ō], [ū], [ǔ] після [j], [ž'], [č'], [š'] [r'], [l'], [n'] перетворилися на звуки [ě], [ī], [ī], напр.: *mōrjō > **mor'e* > *море* (д. укр.), *krājū > *krajī > *краи* (д. укр., оруд. відм. мн.). Завдяки зміні таких голосних у передні після м'яких приголосних розширилося вживання голосних [ě], [ī], [ī] в спільнослов'янській мові і виникло розрізнення твердого й м'якого варіантів відмінювання на зразок *сестро* – *душе*, *того* – *юго*.

Голосний [ě] був успадкований без змін, а пізніше перетворився в слов'янських та інших індоевропейських мовах на звук [e] – голосний середнього підняття переднього ряду, напр.: *mědūs > *medъ > *медъ* (д. укр.), *мед* (укр., рос., болг.). А голосний [ē] після твердих приголосних вимовлявся як особливий відкритий звук [ā], напр.: *mērā > *māra > *мѣра* (д. укр.), а після [ž'], [č'], [š'], [j] – як [ā], що змінився на звук [a], напр.: *stōjētī > *stojati > *стояти* (д. укр.). Ще на праслов'янському ґрунті голосний [ā] з довгого [ē] збігся зі

звуком [ě], що виник з [oi], [ai], і подальша доля їх була спільною та відображалася в одному звукові [ě].

Звук [ī] зберігся незмінним і залишився звичайним [i] – голосним високого підняття переднього ряду, напр.: *gītī > *ziti > *жити* (д. укр.). Як довгий він був також у закінченнях наз. та знах. відмінків двоїни іменників з основою на [ī], напр.: *vēstī, *gōstī; у закінченнях іменників із суфіксами -yn-, -ij-, напр.: *gospodynī, *gospodijī; у дієприкметниках жіночого роду тепер. й мин. часів, напр.: *vėdōntjī, vėdūštī; у прикм. вищого ступеня порівняння, напр.: *nōvējšī, *sīlnējšī.

Звук [ū] успадкований слов'янськими мовами як [y] – голосний високого підняття непереднього ряду, а іншими індоєвропейськими мовами – як [u], напр.: *sūnūs > *synь > *сынь* (д. укр.). Крім того, внаслідок монофтонгізації дифтонгів зі сполучень [au], [ou] так само виник звук [ū] – голосний високого підняття непереднього ряду. Однак фонетичні характеристики цього звука точно не відомі.

Індоєвропейські [ī], [ū] стали коротшими в праслов'янській мові й змінилися на редуковані [ь], [ѣ], напр.: *vīdōvā > *vьdova > *вдова* (д. укр.); *snīxā > *snьxa > *сньxa* (д. укр.). Перетворення [ī], [ū] на [ь], [ѣ] не відбувалося лише в позиції перед та після [j]. Звуки [ь], [ѣ] належали до голосних середнього підняття, але різних рядів ([ь] – переднього, [ѣ] – непереднього) та сприймалися як утворені з [ī], [ū] й на місці [ī], [ū] у сполуках [īr], [ūr], [īl], [ūl], [īm], [ūm], [īn], [ūn].

На спільнослов'янському ґрунті майже всі звукові зміни в підсистемі вокалізму припадають на період до загальної дії закону відкритого складу.

1.5. Тенденція до посилення взаємозв'язків між елементами складу викликала появу великої кількості звукових змін у фонетичній системі ранньої праслов'янської мови, що вилилися у два важливі спільнослов'янські явища – закону відкритого складу й закону складового сингармонізму.

Закон відкритого складу почав діяти ще в ранній період праслов'янської мови, упродовж якої набував загального характеру, і в пізній період її розвитку став універсальним фонетичним законом. Він зводився до того, що склади будувалися за принципом наростаючої звучності – від звука меншого звучання до звука

більшого звучання. Дещо пізніше виник закон складового сингармонізму, відповідно до якого звуки поєднувалися за принципом їх однорідності щодо вимови – м'які сполучалися з голосними переднього ряду, а тверді – з голосними непереднього ряду.

Праслов'янські закони поширилися переважно на консонантизм. Приголосні [s], [t], [d], [r], [n], якими часто закінчувалися слова, занепадали в різних позиціях, але неодноразово, напр.: *gōstīs > *gostь > гость (д. укр.); *něsēt > *nese > несе (д. укр.); *dŭktēr > *dŭkti > дьчи (д. укр.); *kōstīn > *kostь > кость (д. укр.).

Звуки [n], [m] після голосного перед приголосним або в кінці слова почали зникати, перетворюючись у носовий призвук попередніх голосних. Унаслідок збереження голосними носового призвуку утворювалися звуки [ŋ] зі сполучення «гол. неперед. ряду + m, n» та [ɲ] зі сполучення «гол. перед. ряду + m, n», напр.: *gōnsīs > *gōsь > гусь (д. укр.), *mēsō > *mēsō > мясо (д. укр.), *gīntī > *žeti > жати (д. укр.); *dŭmtī > *dŭti > дьму (д. укр.), *plědmĕn > *plemĕ > племя (д. укр.).

У середині слова різних змін (спрощення, вставлення, асиміляції) зазнавали й інші звуки. Спрощенню піддавалися найчастіше приголосні [b], [p], [d], [t], напр.: *gŭbnōntī > *gynoti > гынути (д. укр.), *plědmĕn > *plemĕ > племя (д. укр.), *vēdlā > *vela > вела (д. укр.). А вставлення відбувалося досить рідко, напр.: *srōujā > *struja > струя (д. укр.), *sēsra > *sestra > сестра (д. укр.).

Асимілятивним або дисимілятивним змінам піддавалися сполучення [dt], [tt], [gt], [kt], напр.: *plěttī > *plesti > плесту (д. укр.), *vēdtī > *veti > весту (д. укр.), *pěktī > нечу (д. укр.), *mŭgtī > *mŭgti > мочи (д. укр.). Але сполучення [gt], [kt] дали у східнослов'янських мовах [č'], у західнослов'янських [c'], а в південнослов'янських [š't'], напр.: *nōktīs > ночь (д. укр.), ніч (укр.), нос (пол.), ношт' (болг.). Інфінітиви, що виникли внаслідок зміни [gt], [kt] на -чи, вживалися часто і збереглися в південно-західних діалектах. Сучасна українська мова має нові інфінітивні форми, утворені додавання суфікса -ти до дієслівної основи.

З початком дії закону відкритого складу змінювалися й індоєвропейські дифтонги, бо другий їх компонент як нескладотворчий закривав склад перед приголосними. Зокрема, [āi], [ōi] перейшли в [oi], сполучення [ǣu], [ōu] – в [ou], дифтонги [āi], [ōi] –

в [aᵛ], а сполучення [āu], [ōu] – в [au]. Дифтонги [ai], [oi] перед приголосними змінилися на [ě], напр.: *snōigōs > *sněgъ > *снѣгъ* (д.укр.); сполучення [au], [ou] розвинулися в [u], напр.: *drōugōs > *drugъ > *другъ* (д.укр.). Якщо ж дифтонги стояли перед голосними, то вони лише розпадалися на два звуки, напр.: *kāiēti > *ka-ja-ti > *каяти* (д.укр.), *kōuātī > *ko-va-ti > *ковати* (д.укр.).

Унаслідок дії закону відкритого складу сполучення [ɣr], [ɣl], [ɣr], [ɣl] перед приголосними змінилися в [r], [l], тобто [ɣ], [ɣ] стали призвуками [r], [l], а [r], [l] перетворилися в складотворчі, напр.: *vūlkōs > **v!kъ* > *вълкъ* (д.укр.). У сполученнях [or], [ol], [er], [el] перед приголосними звуки [r], [l] також перетворювалися на складотворчі [r], [l], напр.: *běrgōs > *be-r-gъ > *берегъ* (д.укр.).

Закон відкритого складу діяв упродовж усієї спільнослов'янської доби і перестав існувати вже на ґрунті самостійного розвитку слов'янських мов.

Список літератури

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 27–40.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови: підручник.* 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 77–181.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 63–329.

Ковалів П.К. Слов'янські фонемі. Походження та історичний розвиток. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1965. 256 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 26–60.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 28–45.

Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоукраїнської мови. (Історико-фонетичний нарис) / відп. ред. В.Г. Складенко. Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.

Складенко В.Г. Праслов'янські інтонації та їх відбиття в українській мові. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 330–344.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англійської С. Вакулєнка, А. Даниленка; редактор Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 1056 с.

2. Східнослов'янські фонетичні явища

- 2.1. Фонетична система східнослов'янських мов.
- 2.2. Побудова складів у дописемний період.
- 2.3. Вокалічні й консонатні фонетичні явища.
- 2.4. Чергування голосних і приголосних звуків.
- 2.5. Розвиток нових звукосполучень.

2.1. Після розпаду праслов'янської мовної єдності східнослов'янські мови як найбільш споріднені набули спільну фонетичну систему, розвиток якої припав на дописемний період. Їх звукова система була дуже подібна до фонетичної системи пізньої праслов'янської мови й досить відмінна від тієї, яку успадкувала праслов'янська мова з індоєвропейської. І саме з пізньоспільнослов'янської мови, приблизно з VI–VII ст. можна вести історію формування української мови.

До підсистеми вокалізму східнослов'янських мов увійшло одинадцять голосних фонем з праслов'янської мови /i/, /e/, /ě/, /ę/, /ь/, /y/, /u/, /o/, /Q/, /ъ/, /a/, які реалізувалися у відповідних звуках [i] (< [ī], [ei], [oi], [ai], [ū]), [e] (< [ě], [ō]), [ě] (< [ē], [oi], [ai]), [ę] (< [en], [ьn], [ьm]), [ъ] (< [ī]), [y] (< [ū], [ōn], [ōns]), [u] (< [ou], [eu]), [o] (< [ā], [ō], [ē]), [Q] (< [on], [an], [am]), [ъ] (< [ū], [ū]), [a] (< [ā], [ō], [ē]). На спільнослов'янському ґрунті голосні звуки втратили розрізнення за дифтонгічністю, частково за часокількістю й набули диференціації за носовою-ротовою вимовою.

Голосні звуки розрізнялися за сферою і ступенем творення. Сфера творення визначалася положенням язика в горизонтальному напрямі, відповідно до якого голосні поділялися на звуки переднього ряду [i], [e], [ě], [ę], [ъ] і непереднього ряду [y], [u], [o], [Q], [ъ], [a]. Ступінь творення залежав від наближення спинки язика до піднебіння, у зв'язку з чим голосні поділялися на звуки високого підняття [i], [y], [u], середнього [e], [ě], [ę], [ъ], [o], [Q], [ъ] і низького [a]. Однак звуки [ě], [ъ], [ъ] були дещо вищими, порівняно з іншими голосними середнього підняття, через що могли утворювати навіть проміжне середньо-високе підняття.

Неоднаковим було й розташування голосних звуків у межах слова. Звуки [i], [o], [Q], [u] вживалися на початку слова (*iti, *osъbъ, *qtroba, *uxo тощо), до того ж, для звука [u] була властива позиція

після всіх приголосних (*duxъ, *junъ тощо), для звука [i] – після нетвердих (*žiti, *biti тощо), для звука [o] – після твердих (*sělo, *dobrъ тощо), для звука [Q] – після твердих та [j] (*dqbъ, *gQsъ тощо). Усі інші голосні вживалися лише після приголосних, зокрема [e] – після всіх нетвердих (*jexati, *žena тощо), [ě] – після пом'якшених (*lěto, *větrъ тощо), [e̋] – після пом'якшених та [j] (**pa̋me̋ť*, **je̋zykъ* тощо), [y] – після твердих (*synъ, *xutrъ тощо), [a] – після всіх приголосних (*mati, *moja, *ležati тощо), [ъ] – після нетвердих (*dъnъ, *žъni тощо), [ь] – після твердих (*sъnъ, *gъnati тощо).

Підсистема консонантизму східнослов'янських мов містила більше приголосних фонем, порівняно з праслов'янським періодом, зокрема /b/, /p/, /v/, /m/, /d/, /t/, /z/, /z'/, /s/, /s'/, /dz'/, /c'/, /n/, /n'/, /l/, /l'/, /r/, /r'/, /dž'/, /ž'/, /š'/, /č'/, /j/, /g/, /k/, /x/, які відображалися у відповідних звуках [b], [p], [v], [m], [d], [t], [z], [z'], [s], [s'], [dz'], [c'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [r'], [dž'], [ž'], [š'], [č'], [j], [g], [k], [x], а звуки характеризувалися певними артикуляційними особливостями. На консонантизмі східнослов'янських мов позначилися й ознаки праслов'янського консонантизму. Ознака сонорності-дзвінкості-глухості дала можливість виділити сонорні фонemi /n/, /n'/, /l/, /l'/, /r/, /r'/, /v/, /m/, /j/, дзвінки /b/, /d/, /z/, /z'/, /ž'/, /dž'/, /dz'/, /g/, глухі /p/, /t/, /s/, /s'/, /c'/, /š'/, /č'/, /k/, /x/. Ознака твердості-м'якості лягла в основу виокремлення твердих /b/, /p/, /v/, /m/, /d/, /t/, /z/, /s/, /n/, /l/, /r/, /g/, /k/, /x/ і м'яких фонем /z'/, /s'/, /c'/, /n'/, /l'/, /r'/, /ž'/, /š'/, /č'/, /dž'/, /dz'/, /j/. Диференціація за місцем творення призвела до поділу фонем на губні /b/, /p/, /v/, /m/, передньоязикові /d/, /t/, /z/, /z'/, /s/, /s'/, /c'/, /n/, /n'/, /l/, /l'/, /r/, /r'/, /ž'/, /š'/, /č'/, /dž'/, /dz'/, середньоязикові /j/ і задньоязикові /g/, /k/, /x/. Розрізнення за способом творення зумовило групування фонем на проривні /d/, /t/, /b/, /p/, /g/, /k/, щілинні /z/, /z'/, /s/, /s'/, /ž'/, /š'/, /j/, /x/, африкати /dž'/, /č'/, /dz'/, /c'/, зімкнено-прохідні /m/, /n/, /n'/, /l/, /l'/, /r/, /r'./

2.2. Східнослов'янські мови зберегли майже незмінним структурування слів за складами, порівняно з праслов'янською мовою. На їх ґрунті продовжував діяти закон відкритого складу, який визначав кількість складів у слові, межі між складами, будову складів. Слова повнозначних частин мови були в основному кількаскладовими (*do-ть, *po-ль, *do-brъ тощо), а службових частин мови –

односкладовими й багатоскладовими (*to, *zъ, *въ, *kro-mě, *li-bo, *въ-se-gda тощо). Складотворчими були й приголосні звуки [r], [l] (*zъ-rъ-no, *go-lъ-va тощо). Склади могли утворюватися з одного звука, двох і кількох звуків (трьох-чотирьох). Але межа складоподілу завжди проходила відповідно до закону відкритого складу після голосних звуків перед приголосними звуками.

Характерним для фонетичної системи східнослов'янських мов було творення складів із двох звуків – приголосного й голосного. Воно відповідало важливій закономірності праслов'янської мови – розміщення приголосних перед голосними й невживання їх після голосних. При цьому межа складоподілу проходила після всіх голосних і приголосних [r], [l], напр.: *si-la, *ma-ti, *съ-нъ, *дъ-нъ, *въ-lъ-na, *въ-rъ-ba.

Частими були й випадки сполучення двох-трьох приголосних із голосним. Але приголосні поєднувалися між собою за відповідними правилами, які діяли аж до занепаду редукованих, зокрема поруч могли стояти фрикативний і зімкнений на зразок *sk*, фрикативний або зімкнений і сонорний на зразок *sl*, *dl*, *tl*, *tr*, після фрикативного й зімкненого сонорний на зразок *str*, два проривних у прислівниках *къ-gda, *тъ-gda й ін., напр.: *bra-ti, *zna-ni-je, *pla-ka-ti, *sla-va, *xva-li-ti.

Рідко траплялися в східнослов'янських мовахклади, що містили один звук – голосний. У такому випадку складотворчими були переважно голосні [i], [o], [Q], [u], які могли вживатися на початку слова. Томуклади, утворені з голосного звука, здебільшого починали слова, напр.: *i-ti, *o-se-нъ, *u-xo, *i-gra, *u-či-ti.

У східнослов'янських мовах мало місце занепадання звука [j] на початку слів перед [o] та [u], що припало приблизно на IX ст. і стало останнім виявом тенденції до внутріскладової гармонії, успадкованої українськими діалектами з пізньопраслов'янської мови. Після розпаду спільнослов'янської мови на східнослов'янському ґрунті звукосполука [je] перед складом з голосним переднього ряду, крім [ь], з наголошуванням першого або другого складів та за аналогією до інших спільнокореневих слів переходила в [o]. Ця зміна, вважають, була зніційована постановкою складів зі сполукою [jo], що виникали внаслідок розщеплення [a] на [e], [o] (асимілятивного пристосування відповідно до закону двоскладової гармонії) і не були властиві праслов'янській мові на останньому етапі її розвитку, тому сполука

[jo] була усунена шляхом відкидання [j], що потягло за собою і занепад [j] перед огубленим [u]. Помітною ця зміна стала в XIV–XV ст., коли траплялися слова з початковим [o] та рідко з [e], напр.: *оzero* і *езеро*, *одинь* і *единомь* (Гр XV, 82, 85, 70, 87).

У зв'язку із занепадом [j] перед [o] специфічною рисою східнослов'янських мов стало вживання звука [o] на початку деяких слів, що відповідає сполученню [je] в західних і південних слов'янських мовах, напр.: *олень*, *осень* (д. укр.), *jelen*, *jesień* (пол.), *елен*, *есен* (болг.). Попри все, наявність початкового [o] в східнослов'янських мовах відповідно до [je] в західних та південних мовах не має однозначного трактування. Складність розв'язання цього питання пов'язане з відсутністю чіткої відповідності між словами вказаних груп мов і навіть у межах однієї групи мов, напр.: *ожина* (укр.), *ежевика* (рос.), *ожевика*, *ожевина*, *ожина* (рос., діал.); з наявністю паралельних [o] – [je] в одних словах та відсутністю їх в інших, напр.: *один* (укр.), *jeden* (пол.), *един* (болг.), але *око* (укр.), *око* (пол.), *око* (болг.); з відхиленням від закономірної зміни [je] в [o], напр.: **jedьna* > *одьна*, **jedinic'a* > *одиниця* та з іншими причинами. Все ж наслідки переходу [je] в [o] виявилися в різних слов'янських мовах, а російська мова не мала передумов для цієї зміни, свідченням чого стало збереження [je] в грецизмах (*Емельян*, *Евстахий*).

2.3. У дописемний період підсистема вокалізму східнослов'янських мов зазнала різних фонетичних змін. Однією з них стала втрата носових звуків [ɛ̃], [ɔ̃]. Праслов'янські голосні [ɛ̃], [ɔ̃] на східнослов'янському ґрунті з часом втратили носовий призвук і розвинулися в інші звуки – [ɛ] в [ä], а [ɔ] в [u], напр.: **žeti* > **žati* > *жати*, **dǫbь* > **dubь* > *дубь*. Звуки [ä], [u] стали звуками нормальної тривалості, на відміну від довгих [ɛ̃], [ɔ̃]. З реалізацією звуків [ɛ], [ɔ] в [ä], [u] підсистема вокалізму східнослов'янських мов втратила два успадковані ще з праслов'янської мови алофони [ɛ̃], [ɔ̃], збільшила функційність фонем /ä/, /u/. Крім того, деназалізація голосних [ɛ̃], [ɔ̃] спричинила появу в східнослов'янських мовах нових чергувань звуків, напр.: **ročati* – **ročьni* – **načinati* ([a], [ɚn], [in]), **duti* – **dьti* – **nadimati* ([u], [ɚm], [im]). Голосні [ɛ̃], [ɔ̃] зникли в усіх слов'янських мовах, крім польської і кашубської, напр.: *язик* (укр.), *язык* (болг.), *jęзык* (пол.). У східнослов'янських мовах занепад їх

відбувався десь у IX–X ст., а після цього часу з проникненням до них іншомовних слів для уникнення закритості складів після [n], [m] розвивалися редуковані (*Иньгварь* < д. сканд. *Ingvarr*) або занепадали деякі приголосні (*Гунастръ* < д. сканд. *Gunnfastr*).

На східнослов'янському ґрунті звук [ě] зазнав у небагатьох словах уподібнення до наступного наголошеного [i], напр.: *dětina > *ditina > *дитина* (д. укр.), *mězinьсь > *mizinьсь > *мизиньць* (д. укр.). За вказаних умов звук [ě] міг і зберігатися, що зумовлювалося впливом інших слів чи форм слова, напр.: *běgīxī > *běžišь > *бѣжишиь* (д. укр.), бо *бѣгъ*. Не змінювався звук [ě] також перед [i], що походить з [ы] після задньоязикових, бо перехід [ě] в [i] відбувався до розвитку [ы] в [i] після задньоязикових, напр.: *sněgūrīs > *sněgyrь > *снѣгырь* > *снѣгырь* (д. укр.). У давній українській мові й пізніше на місці етимологічного [i] ще часто вживався [ě], напр.: *дѣта*, *хвалѣмь*, *творѣла*, *сирофѣми* (Чет, 15 зв, 48, 99 зв, 203). Зміна [ě] на [i] не мала загального синхронного характеру і стала проявом двоскладової гармонії. Вона суттєво не вплинула на фонетичну систему, але зменшила функційність звука [ě] та розширила вживання звука [i].

Особливої ролі в дописемний період набув звук [o]. Для нього стало можливим вживання замість звука [a], який у слов'янських мовах майже не починав слова. Із проникненням у східнослов'янські мови грецьких слів звук [o] розвивався на місці початкового звука [a], тому що грецький короткий [a] на східнослов'янському ґрунті сприймався як [o], напр.: *Олена*, *Офонасии*, *Ондреянь* (ЛЛ, 61, 115). Цей процес був послідовним, він розширив функційність звука [o] і став характерним явищем усіх східнослов'янських діалектів.

У підсистемі консонантизму східнослов'янських мов найбільш суттєвою зміною стала поява гортанного звука [h]. Виникнення його пов'язане зі зміною звука [g]. Приголосний [g] у східнослов'янських діалектах втратив проривну вимову, унаслідок чого розвинувся гортанний звук – у білоруських та російських говорах фрикативний [ɣ], а в українських фарингальний [h]. На думку вчених, це явище характерне для XI–XII ст. У давніх творах, особливо XIV–XV ст., часто траплялися випадки опущення [ɣ] або заміни його іншими звуками, напр.: *тогда*, *довкговдъ*, *жыкгимонъта* (Гр XV, 33, 34, 47).

Оскільки фонетична й фонологічна системи майже не знали зворотного розвитку, то сучасний проривний [g] – це новий звук, що

розвинувся десь у XII ст., під впливом чужих мов (унаслідок лексичних запозичень) або тих процесів, що відбувалися в українській мові (через занепад редукованих), і приблизно в XVI–XVII ст. усталився як нова задньоязикова проривна фонема. З часу виникнення новий звук [ɣ] довго передавався різними літерами на письмі, що зумовлювалося певними мовними й позамовними факторами (*кгвалтъ, кгрань, кгрунтъ*).

2.4. Фонетичні процеси спільнослов'янської мови спричинили виникнення різних звукових чергувань у межах вокалізму й консонантизму, які окреслилися вже на останньому етапі її існування. А чергування звуків згодом переросло в чергування фонем, набувши нового функційного значення.

Перед розпадом спільнослов'янської мовної єдності у вокалічній і консонантній підсистемах виділялася значна кількість фонологічних чергувань. Вокалічну підсистему представляли спільнослов'янські за походженням чергування голосних, утворені на основі давніх часокількісних чергувань, розвинуті в результаті монофтонгізації дифтонгів та інші. Тому в спільносхіднослов'янський період були відомі такі чергування голосних фонем і сполучень фонем на зразок:

- /e/-/o/, напр.: *nesti – *nositi, *vesti – *voditi;
- /e/-/ě/, напр.: *letěti – *lětati, *zamesti – *zamětati;
- /o/-/a/, напр.: *stojati – *stati, *vъložiti – *vъlagati;
- /i/-/ь/, напр.: *linŏti – *lъnŏti, **-zidati* – *žьdati;
- /y/-/ъ/, напр.: *dъxati – *dъxnŏti, *vъpъxati – *pъxnŏti;
- /i/-/ěj/, /ьj/, напр.: *sito – *sějati, *biti – *bьjŏ;
- /ě/-/aj/, /oj/, напр.: *cěna – *kajati, *věnъкъ – **-voj*;
- /u/-/ov/, /av/, напр.: *kuj – *kovati, *truti – *trava;
- /ę/-/ŏ/, напр.: *tręsti – *trŏsiti, *gręznŏti – *grŏziti;
- /ę/-/en/, /ьn/, /ьm/, напр.: *zvękati – *zveněti, *žęti – *žьnŏ;
- /ŏ/-/on/, /ьm/, напр.: *zvŏкъ – *zvонъ, *dŏti – *dьmŏ;
- /or/-/ra/-/rě/, напр.: *orati – *ralo – *rělija;
- /or/-/oro/, напр.: *borьba – *boroti;
- /el/-/olo/, напр.: **mel'ŏ* – *moloti;
- /ol/-/olo/, напр.: **kol'ŏ* – *koloti.

Для консонантної підсистеми характерними стали чергування фонем, викликані палаталізацією задньоязикових [g], [k], [x],

пом'якшенням звуків під впливом [j], асиміляцією, дисиміляцією, спрощенням приголосних звуків.

З них східнослов'янські мови успадкували такі чергування приголосних фонем:

– /g/-/ž'/, /k/-/č'/, /x/-/š'/ як результат першої палаталізації, напр.: *gъnati – *ženQ, *kosa – *česati, *straxъ – *strašiti;

– /g/-/z'/, /k/-/c'/, /x/-/s'/ як наслідок другої палаталізації, напр.: *drugъ – *druzi, *otrokъ – *otroci, *grěxъ – *grěšě;

– /g/-/z'/, /k/-/c'/ як результат третьої палаталізації, напр.: *dъrgati – *dъrzati, *věnъkъ – *věnъcъ;

– /g/-/ž'/, /k/-/č'/, /x/-/š'/ як наслідок впливу [j] на [g], [k], [x], напр.: *lъgati – *lъža, *plakati – *plačQ, *suxъ – suša;

– /z/-/ž'/, /s/-/š'/ через вплив [j] на [z], [s], напр.: *voziti – *vožQ, *nositi – *nošQ;

– /d/-/ž'/(/dž'/), /t/-/č'/ як наслідок впливу [j] на [d], [t], напр.: *xoditi – *xodžQ, *letěti – *lečQ;

– /zɡ/-/ž'ž'/, /zd/-/ž'ž'/(/ž'dž'/) і /sk/, /st/-/š'č'/ як результат впливу [j] на зукосполучення [zg], [zd], [sk], [st], напр.: *vizgъ – *vižžQ, *ězditi – *ěžžQ (*ěždžQ), *piskъ – *piščQ, *pustiti – *puščQ;

– /r/-/r'/, /n/-/n'/, /l/-/l'/ як наслідок впливу [j] на [r], [n], [l], напр.: *žara – *žar'Q, *žena – *žen'Q, *xvala – *xval'Q;

– /b/-/bl'/, /p/-/pl'/, /m/-/ml'/, /v/-/vl'/ як результат впливу [j] на [b], [p], [m], [v], напр.: *l'ubiti – *l'ubl'Q, *sъpati – *sъpl'Q, *loviti – *lovl'a, *lomiti – *loml'Q, *zemъnъ – *zeml'a;

– /g/, /k/-/č'/ як наслідок зміни [gt], [kt] перед [i], [ь], напр.: *mogъ – *moči, *pekъ – *peči;

– /d/, /t/-/s/ як результат зміни [dt], [tt] через дію закону відкритого складу, напр.: *vedQ – *vesti, *metQ – *mesti;

– /d/, /t/ – з нулем звука як наслідок зміни [dl], [tl] через дію закону відкритого складу, напр.: *vedQ – *vela, *pletQ – *plela;

– /b/, /p/, /d/, /t/, /g/, /k/, /v/ з нулем звука як результат спрощення приголосних через дію закону відкритого складу, напр.: *gibelъ – *ginQti, *sъpati – sъnъ, *vědati – *věтъ, *otvétъ – *oběтъ, *blъskъ – *blъsnQti, *vozъ – *obozъ.

Чергування голосних і приголосних фонем, викликані праслов'янськими фонетичними процесами, успадкувала в основному й сучасна українська мова.

2.5. Для праслов'янської мови характерними були дифтонгічні сполучення [or], [ol], [er], [el], які склалися з голосних повного творення [o], [e], сонорних [r], [l] та займали різні позиції в словах. З початком дії закону відкритого складу вони як низхідні звукосполучення мусили монофтонгізуватися. А неоднаковий характер їх зумовив різні рефлекси в слов'янських мовах. Унаслідок дії закону відкритого складу дифтонгічні сполучення [or], [ol], [er], [el] спочатку розпалися, бо звуки [r], [l] набули складотворчої властивості, і межа складу проходила після [o], [e] перед [r], [l]. З часом [r], [l] втратили складотворчість у цій позиції на слов'янському ґрунті, що спричинило різні звукові зміни.

У праслов'янській мові сполучення [or], [ol], [er] вживалися на початку і в середині слова, перед приголосними й голосними. Внаслідок дії закону відкритого складу вони змінилися на початку слова перед приголосними й дали різні рефлекси в слов'янських мовах. У східнослов'янських початкові сполуки [or], [ol] в одних словах змінилися на [ra], [la], а в інших – на [ro], [lo], що зумовлювалося характером давньої слов'янської інтонації (при висхідній інтонації утворювалися [ra], [la], а при низхідній – [ro], [lo]), напр.: **orsti* > *rostu* (д.укр.), **orŕaj* > *pataj* (д.укр.). Сполучення [er] за висхідної та низхідної інтонації змінилося в [re], однак слів з такою зміною відомо дуже мало, напр.: *ремінь*, *рідкий*. У західнослов'янських мовах сполучення [or], [ol], [er] зазнали таких самих змін перед приголосними, як і в східнослов'янських, напр.: *rosti*, *rataj* (пол.), *remeň* (словац.). А в південнослов'янських мовах [or], [ol], [er] у такій позиції послідовно змінилися в [ra], [la], [re], напр.: *раста*, *ратай*, *ремен* (болг.). Перед голосними початкові [or], [ol] збереглися в усіх мовах, напр.: **orati* > *орати* (укр.), *orati* (чес.), *орати* (серб., хорв.). Сполучення [ro], [lo], [ra], [la] на місці колишніх [or], [ol] засвідчували давні писемні пам'ятки, а найбільшою мірою вже пам'ятки XV ст., з перевагою [ro], [lo] над [ra], [la], напр.: *лакомьствѣмъ* (Изб 1076, 627), *ростуживса*, *розоумъ*, *розбивають ровно* (Чет, 14, 22, 44, 374). З наявних у киеворуський період сполучень [ro], [lo], [ra], [la] сполуки [ro], [lo] стали характерним явищем української мови (*розум*, *рослина*, *робота* тощо), сполуки [ra], [la] – білоруської мови (*разум*, *расліна*, *работа* тощо), у російській мові деякі слова закріпилися з [ro], [lo] (*ровнять*,

росток тощо), а більшість слів – з [ra], [la] (*разделяти, ладья, растение* тощо).

У середині слова сполучення [or], [ol], [er], [el] зазнали інших змін, ніж на початку слова. З утратою складотворчої властивості звуків [r], [l] перед наступними приголосними з'явилися голосні [o], [e], аналогічні попереднім. Унаслідок цього виникли звукосполучення [ogo], [olo], [ere], [ele], розглядувані вченими як повноголосся, що датуються дописемним періодом. Сполучення [or], [ol], [er] перейшли в [ogo], [olo], [ere] при висхідній та низхідній інтонаціях, напр.: **borda* > *борода*, **koľъ* > *колосъ*, **berza* > *береза*. Сполучення [el] перед голосними непереднього ряду змінилося в [olo] (*шолом, жолоб*), а перед голосними переднього ряду – в [ele] (*ожеледь, селезінка*). До сьогодні збереглося чимало слів зі сполученнями [olo] (*полова, молоко, полоти, волокни* тощо) та [ele] (*велетень, шелест, пелехатий, пелена, Желехів* тощо), що могли би виводитися з давнього [el], однак кожне з них має власну історію формування.

Отже, рефlekсами праслов'янських сполучень [or], [er], [ol] у східнослов'янських мовах стали повноголосся [ogo], [ere], [olo], а сполуки [el] – повноголосся [olo] й [ele], творення яких відбувалося приблизно у VIII–IX ст. Слова з [ogo], [olo], [ere] відомі з давніх пам'яток, напр.: *волокъ, березѣ, володѣющею* (ЛЛ, 7, 8, 9). Однак закономірним явищем вони стали тільки в XIV–XV ст., напр.: *ворога, порохъ, сторожи, сорома, забороло, череда* (Чет, 26, 31, 44 зв, 58 зв, 82, 174).

У південнослов'янських та в деяких західнослов'янських мовах (чеській, словацькій) сполучення [or], [ol], [er], [el] у середині слова зазнали перестановки звуків, переходу [o] в [a] та [e] в [ě] і змінилися на [ra], [la], [rě], [lě], напр.: **vorŭa* > *врата* (стсл., серб.), *vrata* (чес.); **molŭ* > *млатъ* (стсл.), *mlat* (словац.); **pelŭ* > *плѣнь* (стсл.), *plen* (чес.); **berza* > *брѣза* (стсл.), *breza* (словац.). В інших західнослов'янських мовах на місці [or], [ol], [er], [el] виникли [ro], [lo], [re], [le], напр.: **borda* > *broda*, **goľwa* > *głowa*. Індоевропейські мови, у яких не діяв закон відкритого складу, зберегли сполучення [or], [ol], [er], [el] без змін між приголосними, напр.: *bergen* «ховати», *golden* «золотий», *selten* «рідкісний» (нім.).

Слід зауважити, що форми [ogo], [olo], [ere], [ele] є повноголосними тільки тоді, коли вони розвинулися з [or], [ol], [er],

[eI]. Паралельно до східнослов'янських слів з [oro], [olo], [ere], [ele] існували або існують відповідні форми в інших мовах, напр.: *полотьно* (д.укр.), *полотно* (укр.), *полотно* (рос.), *латно* (болг.), *платно* (серб., хорв.). Слова без паралелізмів з [oro], [olo], [ere], [ele] не пов'язані з повноголоссям (*брат, слава, промінь, праця, власний, звернути*).

Список літератури

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 40–52.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка: праці філологічної секції* / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник*. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 77–181.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 63–329.

Ковалів П.К. Слов'янські фонемі. Походження та історичний розвиток. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1965. 256 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 26–60.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 45–51.

Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоукраїнської мови. (Історико-фонетичний нарис) / відп. ред. В.Г. Скляренко. Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматики параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка; редактор Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 1056 с.

3. Фонологічна й фонетична системи української мови XI–XV ст.

- 3.1. Характеристика голосних і приголосних фонем.
- 3.2. Зміни у вокалізмі й консонантизмі.
- 3.3. Наслідки занепаду звуків [ь], [ъ] у системі голосних.
- 3.4. Наслідки занепаду звуків [ь], [ъ] серед приголосних.
- 3.5. Фонологічна система після занепаду [ь], [ъ].

3.1. Українська мова успадкувала з дописемного періоду 10 голосних фонем /i/, /ě/, /e/, /ь/, /ä/, /ы/, /у/, /ъ/, /o/, /a/, що розрізнялися за певними ознаками. За сферою творення вони поділялися на фонemi переднього ряду – /i/, /ě/, /e/, /ь/, /ä/ й непереднього ряду – /ы/, /у/, /ъ/, /o/, /a/; за ступенем підняття – на фонemi високого підняття /i/, /ы/, /у/, високо-середнього – /ě/, /ь/, /ъ/, середнього – /e/, /o/ й низького – /ä/, /a/. Голосні фонemi реалізувалися у відповідних звуках [i], [ě], [e], [ь], [ä], [ы], [у], [ъ], [o], [a], що були їхніми варіантами.

Усі голосні фонemi стали безпосереднім відображенням фонем східнослов'янської доби. Незначних змін зазнала лише сполучуваність окремих фонем. Зокрема, фонemi /i/, /e/ почали вживатися після задньоязикових, переважно в запозичених словах, напр.: *кирила, архиєрѣя, генадия, хероувимомъ* (Ізб 1076, 157, 495, 608, 670). Фонема /ä/ сполучалася лише з попередніми приголосними фонемами, вираженими пом'якшеними приголосними, і звуком [j] (*память, начяти, дѣтя, вязание*). З переходом [je] в [o] обмежилося вживання /e/ з /j/, але зросла функційність /o/ з реалізацією [je] в [o] та з утворенням повноголосних форм, напр.: *озеро, одинъ, одними, стороны* (ЛЛ, 7, 13, 31, 10).

Українська фонетична система не зберегла праслов'янські алофони [ę], [Q], бо ще в дописемний період [Q] змінилося на [y], а [ę] – на [ʼa]. Для позначення [ʼa] та [y] (з [ę], [Q]) використовувалися літери *а, ж*, а для позначення етимологічних [a], [y] – букви *а(я), оу*, проте ці літери часто сплутувалися або навіть вживалися одночасно для позначення давніх і новоутворених звуків – *ж, оу* для передачі [y] (з [Q]) й [y] (етимол.) та *а, я* – для передачі [ʼa] (з [ę]) й [a] (етимол.), що засвідчувало втрату розрізнення звуків [y] (з [Q]) й [y] (етимол.) та [ʼa] (з [ę]) й [a] (етимологічного). З часом букви *ж* та *оу* закріпилися

для передачі відповідно [’у], [у], а *л*, *я* (в різних позиціях) та *а* – для передачі [’а], [а].

Втрата носових [є], [Q] суттєво не вплинула на підсистему голосних української мови – зумовила тільки частіше вживання фонем /а/, /у/. Фонема /а/, що реалізувалася в звукові [а] з носового [є], вживалася здебільшого після м’яких і пом’якшених приголосних, напр.: *зять, мята, вянути*. А звук [у], що, крім основної своєї функції, став реалізатором і носового [Q], розширив функційність фонему /у/, напр.: *дубь, ухо, душа, учити*. Зі зникненням носових [є], [Q] більш відчутних змін зазнала підсистема приголосних. Протиставлення за твердістю-м’якістю, крім фонем /р/, /л/, /н/, охопило й приголосні /б/, /п/, /д/, /т/, /в/, /м/, /з/, /с/, що палаталізувалися перед [а] (з [є]). А поява восьми нових м’яких приголосних фонем певною мірою компенсувала зменшення кількості голосних фонем, спричинене втратою протиставлення за інтонацією та часокількістю.

Ще на східнослов’янському ґрунті зникло розрізнення голосних звуків за вимовою. Тому в ранній писемній українській мові майже всі голосні були однакової звичайної довготи, лише [ě] зберігав довгу вимову й редуковані [ь], [ъ] залишалися короткими. На письмі голосні звуки передавалися в давніх українських пам’ятках такими літерами: [і] – и (і, ї), [ě] – ѣ, [е] – е (е, є), [ь] – ь, [ā] – Ѧ (я), [ы] – ы, [у] – оу (у, ю, ж), [ъ] – ъ, [о] – о (о), [а] – а (я, Ѧ).

На ранньому етапі розвитку писемної української мови виділялися майже в незмінному складі, порівняно з дописемним періодом, і приголосні фонemi /б/, /п/, /д/, /т/, /м/, /в/, /ф/, /г/, /к/, /л/, /х/, /з/, /с/, /з’/, /с’/, /ж’/, /ш’/, /ч’/, /дж’/, /й/, /н/, /н’/, /р/, /р’/, /л/, /л’/, /дз’/, /ц’/, що реалізувалися у відповідних звуках. Основу їх класифікації, як і на східнослов’янському ґрунті, складало розрізнення за участю голосу й шуму, за місцем творення, способом творення, за м’якістю-твердістю.

З урахуванням голосу й шуму приголосні фонemi поділялися на сонорні й шумні (дзвінкі та глухі). До сонорних належали /в/, /й/, /м/, /н/, /н’/, /р/, /р’/, /л/, /л’/, а до шумних – дзвінкі /б/, /д/, /т/, /г/, /з/, /з’/, /ж’/, /дж’/, /дз’/ і глухі /п/, /т/, /к/, /х/, /с/, /с’/, /ш’/, /ч’/, /ц’/, /ф/. За ознакою дзвінкості-глухості фонemi поєднувалися в протиставні пари /б/-/п/, /д/-/т/, /г/-/к/, /г/-/х/, /з/-/с/, /з’/-/с’/, /ж’/-/ш’/, /дж’/-/ч’/, /дз’/-/ц’/.

Звук [ф], що не мав дзвінкого відповідника, був новотвором української мови, який досить рано потрапив до неї з іншомовними словами й поступово набув фонемного статусу, напр.: *просфора* (Изб 1076, 192), *философъ* (ГВЛ, 149), *фараонъ*, *Агафонъ* (ПВЛ, 67, 79). Через особливості власної артикуляції українська мова не могла адекватно передати звучання [ф] і замінювала його іншими звуками та звукосполученнями. Тому в розмовній мові він не прижився й набув різних відповідників: [х], [п], [т], [в], [хв], [кв], напр.: *хве(дка)* (Гр XV, 49). Деякі назви, аналогічні запозиченим із [ф], засвоїла й сучасна українська літературна мова (*Хома, Пилип, Матвій, Йосип, Марта, Степан, квасоля, пляшка*).

За місцем творення приголосні фонемні поділялися на губні /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, передньоязикові /д/, /т/, /з/, /с/, /з'/, /с'/, /дз'/, /ц'/, /р/, /р'/, /н/, /н'/, /л/, /л'/, /ж'/, /ш'/, /дж'/, /ч'/, задньоязикові /г/, /к/, /х/, /г/, середньоязиковий /й/. А за способом творення – на проривні /б/, /п/, /д/, /т/, /г/, /к/, африкати /дж'/, /ч'/, /дз'/, /ц'/, зімкнено-прохідні /м/, /н/, /н'/, /р/, /р'/, /л/, /л'/ і фрикативні /з/, /с/, /з'/, /с'/, /ж'/, /ш'/, /г/, /х/, /в/, /ф/. Деякі приголосні утворювали протиставні пари за твердістю-м'якістю, зокрема /з/-/з'/, /с/-/с'/, /р/-/р'/, /л/-/л'/, /н/-/н'/. М'які фонемні /ж'/, /ш'/, /дж'/, /ч'/, /дз'/, /ц'/, /й/ знаходилися поза межами такого розрізнення, бо не мали твердих відповідників. А тверді фонемні /б/, /п/, /д/, /т/, /в/, /м/, /ф/, /г/, /г/, /к/, /х/ могли реалізовуватися в пом'якшених звуках. Загалом усі тверді й м'які приголосні фонемні відображалися у відповідних звуках, що стали основними виявами фонем. Лише пом'якшені звуки [б'], [п'], [д'], [т'], [в'], [м'], [ф'], [г'], [г'], [к'], [х'] стали варіантами твердих фонем /б/, /п/, /д/, /т/, /в/, /м/, /ф/, /г/, /г/, /к/, /х/ і пом'якшені звуки [з'], [с'], [н'], [л'], [р'] – варіантами твердих фонем /з/, /с/, /н/, /л/, /р/ перед голосними переднього ряду.

3.2. У наступному розвитку фонетична система писемної української мови почала зазнавати різних змін. Найбільш суттєвою з них стала втрата коротких голосних звуків [ь], [ъ] як наступний етап у звуженні вокалічної підсистеми. Передумовами занепаду редукованих було збільшення кількості приголосних фонем, а наслідками – зменшення кількості голосних фонем, частоти їх вживання в мові та численна кількість різних фонетичних явищ.

Редуковані [ь], [ъ] були відомі на українському ґрунті з дописемної доби та з неоднаковою звучністю. Відповідно до сили й тривалості звучання розрізняли сильні й слабкі позиції редукованих [ь], [ъ]. Сильними [ь], [ъ] були в позиції перед складом зі слабким редукованим (*ръть, мьхъ, дьнь* тощо); перед сонорними [р], [л], якщо після них стояв приголосний (*вълна, шьлкь, зьрно* тощо); у складі під наголосом (*сьхнути, тыца, чьсть* тощо). У цих позиціях [ъ], [ь] змінювалися на [о], [е] (*сьнь > сон, вьрба > верба, тьсть > тесьть* тощо). Слабкими для [ъ], [ь] були позиції в абсолютному кінці слова (*столь, носъ, печь, соль* тощо); перед складом з голосним повного творення (*дьва, сьто, кьнижьска, правьда* тощо); перед складом із сильним редукованим (*шьвьць, сьньмь, дьньмь* тощо). У таких позиціях [ъ], [ь] занепадали (*ледь > лід, рьчька > річка* тощо).

Процеси занепаду слабких [ь], [ъ] і переходу сильних [ь], [ъ] в [е], [о] характеризувалися послідовністю, тривалістю в українській мові й охоплювали приблизно XI–XII ст., але вокалізація сильних [ь], [ъ] була дещо пізнішою в часі, ніж занепад слабких [ь], [ъ]. Занепаду піддавалися спочатку слабкі редуковані, які ніколи не чергувалися із сильними (*кьназь, вьдова*), а пізніше зникали й інші слабкі редуковані (*ночь, душьно*). Трапляються й відхилення, зумовлені впливом аналогії. Так, відповідно до слів *льбь, рьть, мьхъ* (*лоб, рот, мох*) звук [о] розвинувся і у відмінкових формах множини *льбы, рьты, мьхы*, тобто у слабкій позиції перед голосним повного творення. Однак після занепаду [ь], [ъ] писемні пам'ятки ще довго відображали написання літер [ь], [ъ] у середині і в кінці слів, але [ь], [ъ] тоді не мали уже ніякого звукового значення. Занепад редукованих і порушення традиції їх вживання виражалися в пропуску [ь], [ъ] незалежно від їх позиції, у появі [ь], [ъ] там, де їх раніше не було, у зміні сильних [ь], [ъ] на [е], [о], у втраті вимови слабких і злитті вимови секундарних [е], [о] з вимовою етимологічних [е], [о].

Специфічними особливостями в українській мові відзначалися занепад та вокалізація редукованих [ь], [ъ] перед сонорними [р], [л] і після них. Позиція голосних [ь], [ъ] перед [р], [л], коли після [р], [л] розміщувався склад із голосним повного творення, була сильною, тому в цій позиції звуки [ь], [ъ] розвинулися в [е], [о], напр.: *вълна > волна, бьрзи > борги, вьршина > вершина*. Якщо ж звукосполучення [ьл], [ьл], [ьр], [ьр] стояли перед приголосними з редукованими [ь],

[ъ], то із занепадом останніх для компенсації довготи після цих сполучень могли виникати голосні [e], [o], аналогічні попереднім, напр.: *тълкъ* > *толок*, *търнь* > *терен*. Унаслідок цього утворювалися сполучення *ере*, *еле*, *оро*, *оло*, що отримали в наукових працях назву «друге повноголосся». Такі сполучення фіксували вже пам'ятки XIV–XV ст., напр.: *веремени*, *молонья*, *берема* (Чет, 52, 250, 360). Вони відобразилися в декількох українських словах (*терен*, *толок*, *зерен* тощо), а численно – в російській мові (*веревка*, *золівка*, *бестолочь*, *серебристый*).

Дещо відмінними були рефлекси редукованих [ъ], [ь] у позиції після сонорних [р], [л]. У сильній позиції голосні [ъ], [ь] змінилися на [e], [o], що відобразили й найбільш давні писемні пам'ятки, але не послідовно, напр.: *кровь* (СПШ, лґ), *кресть* (ГВЛ, 83) і *хрьстьяноу*, *кръвь* (Изб 1076, 151, 219). Така зміна стала характерною рисою всіх східнослов'янських мов, напр.: *глотка* (укр., рос., білор.). Однак у слабкій позиції звуки [ъ], [ь] після [р], [л] зазнали неоднакових перетворень на східнослов'янському ґрунті – у російських говорах – переважно [e], [o], як і сильні [ъ], [ь] (*тревожитьь*), в українських – [и] (*тривожити*), а в білоруських – [ы] (*трывожити*). Звук [и] після [р], [л] фіксували й давні українські пам'ятки, напр.: *христіаномь* (ГВЛ, 105), *крилошанинь*, *кривдъ* (Гр XV, 31, 45).

Написання деяких слів із відмінними від зазначених вище рефлексів [лъ], [ръ], [ль], [рль] в сучасній українській мові зумовлене переважно впливом спількореневих слів або форм слова, напр., *блѡхѡ*, *хрѡстѡ*, *слѡзѡ* відповідно до *блѡх*, *хрѡст*, *слѡзи* (сучасна літературна форма *сльоза* виникла за аналогією до род. відм. мн., тобто *сльзѡ* > *слѡз* > *сльоз*, де зміна [e] на [o] викликана наголосом перед твердим приголосним). Загалом сонорні [р], [л], а також [м], [н], майже не зазнавали спрощення, тому перед ними чи після них здебільшого з'являлися голосні звуки, утворюючи скупчення з участю сонорних.

У деяких словах занепад редукованих після сонорних призводив до виникнення приставних звуків перед сонорними, здебільшого [і], [о], напр.: *мьгла* > *імла*, *рѡжа* > *іржа*, *Вѡручиш* > *Овруч*. Крім того, приставний [і] міг з'являтися й перед іншими приголосними із занепадом після них [ъ], [ь] (перед *к*, *с*, *ш*), напр.: *клькь* (рос.) > *ікло*, *сь тобой* (д.укр.) > *із тобою*, *шьдль* (д.укр.) > *ішов*. Однак писемні

джерела рідко фіксували слова з такими змінами, напр.: *Илга* (ЄЄ, 304).

Редуковані [ь], [ѣ] ще в праслов'янській мові вживалися перед [j] та [i] в сильній і слабкій позиціях, але з часом зазнали змін і дали різні рефлекси в слов'янських мовах. У давньоукраїнській мові слабкі [ь], [ѣ] занепали перед [j], напр.: **rǫjŭ > *r'ju > n'ю*, **zŭjĭjě > *zit'je > життя* (прикладів зі слабким звуком [ь] перед [j] не засвідчено), а сильні [ь], [ѣ] вокалізувалися й змінилися в [и], [ы], напр.: **sŭnĭjь > *sinii > синиш > синій*, **bělŭjь > *bělyi > бѣлыш > білий*.

Звуки [и], [ы], що утворилися з [ь], [ѣ] перед [й], називалися редукованими, а звуки [ь], [ѣ], з яких виникли такі [и], [ы], – напруженими. Пізніше редуковані [и], [ы] змінилися на звичайні звуки [и], [ы], що злилися в одному [и], напр.: *новъи > новыи > новий*, *горячыи > горячиш > гарячий*. Прикметники м'якої групи також зазнали зміни редукованого [и] на сучасне [и] в закінченнях (*синий*, *давний* тощо), однак під впливом східноукраїнської орфографії вони пишуться з [і]. А в іменниках третьої відміни редукований [и] мав два рефлекси (*печыи > печиш > печей і печій*), але закономірна зміна давнього [и] на сучасне [и] поширилася лише в південно-західному наріччі української мови (*вістий*, *доповідий* тощо). А в літературній мові замість [и] вживається [е] (*вістей*, *доповідей*) під впливом російської мови, де [ь] під наголосом вимовлявся як [е], а [ѣ] – як [о]. У давній українській мові звук [ь] вживався і після [й], напр.: *бои* (*бойь*), *воиско* (*войьско*). Із занепадом редукованих він зникав у слабкій позиції, а в сильній перетворювався на [е], напр.: *бойьц'а – бійця*, *яйьц'а – яйця*, *бойьць – босць*, *яйьць – ясць*.

3.3. Занепад редукованих [ь], [ѣ] у слабких позиціях і вокалізація їх у сильних позиціях викликали різні звукові зміни в давній писемний період, наслідки яких значною мірою відобразилися в подальшому розвитку української мови. Переважна частина фонетичних змін наступних періодів була пов'язана з долею звуків [ь], [ѣ].

Унаслідок зникнення слабких редукованих [ь], [ѣ] перестав діяти закон відкритого складу в східнослов'янських мовах. Якщо раніше приголосні разом зі слабкими редукованими [ь], [ѣ] утворювали окремі склади, то після занепаду редукованих вони відійшли до

попередніх складів. У зв'язку з цим зменшилася й кількість складів у словах, напр.: *къ-ни-жь-ка* > *книж-ка*, *снѣ-гъ* > *сніг*. Із закриттям складів та скороченням їх кількості в словах голосні звуки зазнали різних фонетичних змін, результати яких успадкувала й сучасна українська мова.

Редуковані голосні [ь], [ѣ] могли займати сильну й слабку позиції у формах одного слова або в споріднених словах. У сильній позиції вони переходили в [е], [о] (*сѣтьня* > *сотня*, *лѣсъкъ* > *лісок*, *орѣль* > *орел* тощо), а в слабкій – повністю зникали (*сѣто* > *сто*, *лѣсъка* > *ліска*, *орѣла* > *орла* тощо). Голосні [е], [о], що розвинулися із сильних редукованих, називалися вторинними, секундарними, новоутвореними, випадними. Появу їх часто засвідчували давні українські твори, напр.: *конєць*, *сонъ*, *день* (СП, ѣ, ѣд, ѣе). Водночас пам'ятки відображали й занепад слабких редукованих, напр.: *сердца*, *солнце*, *кназь*, *орли* (СП, ѣ, ѣ, ѣі).

Процеси вокалізації сильних [ь], [ѣ] і занепаду слабких [ь], [ѣ] відобразилися в українській мові, а також в інших слов'янських мовах, у вигляді чергування [е], [о] з нулем звука (*сон* > *сну*, *пісок* > *піску*, *день* > *дня*, *вінець* > *вінця* тощо). У сучасній українській мові трапляються відхилення від цього явища, що зумовлені аналогією. Напр., немає чергування в словах *мох* > *моху*, *рот* > *рота*, бо у формах *моху*, *рота* редукований [ь] (*мѣха*, *рѣта*) змінився на [о] під впливом наз. відм. (*мѣхъ*, *рѣтъ*), де він займав сильну позицію.

Занепад слабких редукованих [ь], [ѣ] після сонорних [р], [л], [м], [н], які стояли біля приголосних, викликав появу також голосних звуків [е], [о]. Якщо сонорні стояли після інших приголосних, то перед ними розвивався голосний [о] (здебільшого після [г], [к], [х]) або [е] (переважно після губних і передньоязикових), напр.: *свекръ* > *свекор*, *вихръ* > *вихор*, *соснъ* > *сосон*, *сестръ* > *сестер*, *журавль* > *журавель*. Якщо ж після сонорного були голосні повного творення, то перед ним не виникали [е], [о] напр.: *вѣдра* > *відра*, *земля* > *земля*. Писемна українська мова довго зберігала давні форми без вставних голосних, а зі вставними [е], [о], відображала дещо пізніше, напр.: *ведерь* (Гр XV, 31).

Із занепадом слабких [ь], [ѣ] пов'язана зміна етимологічних [е], [о], що стояли перед редукованими, і перетворення їх в [і]. Учені припускали, що після скорочення [ь], [ѣ] у наступних складах,

попередні [e], [o] в південних говорах української мови зазнали звуження, а в північних – дифтонгізації, однак процеси звуження і дифтонгізації могли передувати занепадові редукованих. У новозакритих складах звуки [o], [e] із занепадом наступного [ʎ] в південноукраїнських діалектах передавалися як монофтонги [o], [e], а в північноукраїнських – як дифтонги, що згодом монофтонгізувалися (*печь* > *пéчь*, *печь*; *конь* > *кОнь*, *куонь*). А в позиції перед слабким [ʎ] звук [e] в південно-західних та під відтягненим наголосом у південних говорах вимовлявся як монофтонг [u], а на північноукраїнській території, напевно, так само під відтягненим наголосом, – як дифтонг (*медь* > *м'юд* > *м'уод*).

Пам'ятки української мови ще довго засвідчували вживання [e], [o] в зазначених умовах, напр.: *конь*, *пость*, *осень*, (ИЛ, 526, 530, 675). Етимологічний [o] на письмі передавався літерою *o*, рідко (*o*)*у*, *ю* чи написанням [в] перед [o], а звук [i] на його місці відомий із XVII ст. Звук [e] перед слабким [ʎ] позначався літерою *e*, зрідка буквою *ю*. Еволюцію [e], [o] і передання їх літерами (*o*)*у*, *ю* засвідчували пам'ятки XIV–XV ст., напр.: *дубровами*, *докуль*, *по ню(м)* (Гр XV, 35, 40, 66). Проте звук [e] в позиції перед складом, у якому занепав [ʎ], передавався літерою *ѣ*, що отримала назву «новий ять», напр.: *оутѣшитѣль*, *рожѣньи* (ЄС, 91, 288). «Новий» *ѣ* став частим у XIV–XV ст., напр.: *вдарѣниє*, *создатѣль* (Чет, 107, 156 зв). На його місці в закритих складах поступово усталився [i], що чергується з [e] у відкритих складах (*лебідь* > *лебеда*, *ячмінь* > *ячменю* тощо), або вживається тільки [e] (*приятель*, *вивчення*, *небесний* тощо), тоді як «старий» *ѣ* в новозакритих складах змінився майже без винятків на [i] (*літо*, *вітер*, *сніг*, *пісня* тощо).

Давні монофтонги й дифтонги з етимологічних [o], [e] не збереглися в українській літературній мові. Розвиток [o], [e] через дифтонги можна добре простежити в північних говорах української мови, де й тепер поширене це явище. А в сучасній українській літературній мові результатом звуження й дифтонгізації [o], [e] в закритих складах став звук [i], що чергується з [o], [e] у відкритих складах.

3.4. Процес занепаду редукованих [ь], [ъ] спричинив різні фонетичні зміни і в підсистемі приголосних звуків української мови XI–XV ст. Він порушив закономірне поєднання приголосних за принципом наростаючої звучності й зумовив їх вільне сполучення. Унаслідок цього виникли нові групи приголосних. Одні з них збереглися без змін, напр.: *пт* (*пѣтица* > *птица*), *пс* (*пѣси* > *пси*), *дл* (*седьло* > *седло*), *вн* (*вънука* > *внука*), *вс* (*въсюды* > *всюди*), *жн* (*жъньць* > *жнець*) та інші, а багато піддалося фонетичним процесам (спрощенню, ускладненню, асиміляції, дисиміляції, пом'якшенню, ствердінню).

Приголосні звуки, що утруднювали вимову, з часом зникали. Вони занепадали здебільшого в тризвукових сполученнях: *здн-зн* (*поздьно* > *поздно* > *пізно*), *ждн-жн* (*кожъдьными* > *кождными* > *кожний*), *слн-сн* (*масльными* > *масльными* > *масний*), *стл-сл* (*стѣлати* > *стлати* > *слати*), *стн-сн* (*чѣстьными* > *честными* > *чесний*), *стц-сц* (*мѣстьце* > *мѣстце* > *місце*), *сткл-скл* (*стѣкло* > *сткло* > *скло*), *рдц-рц* (*сърдьце* > *сердце* > *серце*), *лнц-нц* (*сълньце* > *солнце* > *сонце*), *рнц-нц* (*гърньчарь* > *горнчар* > *гончар*). Перші випадки спрощення відомі з XIV – XV ст., але й тоді ще частими були слова із тризвуковими сполученнями, напр.: *щасливо*, *наместнику*, *наместныкы* (Гр XV, 26, 47, 113) і *наместнику* (Гр XV, 47), *честно*, *радостно*, *мѣстьце*, *радостными* (Чет, 41, 53 зв). Результати цього процесу відобразилися в усіх східнослов'янських мовах, пор.: укр. *щасливий*, *вісник*, *пізній*, *сонце*; білор. *шчаслівы*, *веснік*, *позна*, *сонца*; рос. *счастливый*, *вестник*, *поздний*, *солнце*, зі збереженням російської орфографії.

До різновидів спрощення приголосних слід віднести і втрату суфіксального [л] у формах однини дієприкметників чоловічого роду (сучасні дієслова минулого часу). Звук [л], що стояв після приголосного, зникав із занепадом після нього редукованого [ь], напр.: *везль* > *вез*, *несль* > *нес*, *могль* > *мог*, але зберігався перед голосними повного творення, напр.: *везла* > *везла*, *несла* > *несла*, *могла* > *могла*. У деяких словах звук [л] залишався, а спрощувався попередній приголосний. Пізніше відбулося ствердіння звука [л], що призвело до його задньопіднебінної артикуляції і наблизило [л] до нескладотворчого [ў], напр.: *ведль* > *вел* > *віў*.

Деякі групи приголосних звуків, утворені після занепаду редукованих, зазнавали ускладнення. З них засвідчені сполучення на

зразок [зр], [ср], що поповнилися звуками [д], [т], напр.: *зазърость* > *заздрість*, *сърокъ* > *строк*. Новоутворені групи приголосних зі вставними звуками відобразилися в невеликій кількості слів і не стали загальним явищем для східнослов'янських мов, пор.: укр. *зустріч*, білор. *сустрєча*, рос. *встрєча* та укр. *заздрість*, білор. *зайздросць*, рос. *зависть*. Однак українська мова впродовж свого розвитку відзначалася появою багатьох сполучень зі вставними звуками, що сьогодні мають місце в різних за походженням словах (*строкатий*, *жорстокий*, *мерцій*, *айстра* тощо).

Після занепаду редукованих приголосні звуки неоднакової артикуляції почали уподібнюватися між собою за ознакою, яка їх розмежовувала (за дзвінкістю, глухістю, твердістю, м'якістю, місцем, способом творення). Прогресивна асиміляція відбувалася рідко й стала історичним явищем. Так, уподібнення за дзвінкістю зазнало слово *бъчела*, де глухий [ч] після занепаду [ъ] наблизився за вимовою до [б] і змінився на [дж]: *бъчела* > *бчела* > *бджола*. Однак учені вбачали в цьому слові неоднакові асимілятивні зміни, підставою для чого було різне написання його в українських пам'ятках, напр.: *пчолы*, *пчоль* (АЗР, I, 18) і *бчолы*, *бчоль* (АЗР, I, 7).

Внаслідок занепаду редукованого [и] (з напруженого [ѣ]) у сполученні [ій] звук [й] уподібнився до попередніх приголосних [л'], [н'], [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [дж'], [ш'], [ч'], зокрема в деяких іменниках першої і другої відмін, в орудному відмінку іменників третьої відміни та в окремих формах дієслова *лити*, напр.: *судия* (*судья*) > *суд'ѣа* > *суд'д'а*, *колосіє* (*колосьє*) > *колос'ѣе* > *колос'с'е*, *тѣнию* (*тѣнью*) > *тѣн'ѣу* > *тін'н'у*, *люю* (*лью*) > *л'ѣу* > *л'л'у*. Якщо ж вказані передньоязикові звуки стояли після приголосних, то, подовжившись, вони зазнали стягнення, напр.: *листіє* (*листьє*) > *лист'ѣе* > *лист'т'е* > *листе*. Наслідки цього процесу відобразилися в українській та білоруській мовах, для яких характерний був вищий ступінь палаталізації передньоязикових, ніж для російської мови, і вищий від інших звуків, які артикуляційно були більш віддалені від [й], напр., губні, звук [р]. У писемних пам'ятках результати цієї асиміляції представлені пізніше, напр.: *богомолє* (Гр XIV, 54), *нарощєння* (Гр XV, 62). Щодо вживання звука [а] замість [е] в іменниках середнього роду на зразок *волос'с'е* – *волосся* висловлювалася думка, що перехід [е] в [а] відбувався лише після [ій],

у південноукраїнських говорах, та добре зберігся в сучасній літературній мові.

Більш поширеного характеру в давній українській мові набула регресивна асиміляція, порівняно з прогресивною. До її різновидів належали асиміляції за дзвінкістю, глухістю, м'якістю, твердістю, місцем і способом творення, напр.: *сѣдоровии* > *сѣдоровии* > *здоровий*, *дѣхорь* > *дохор* > *тхір*, *пѣсьня* > *пѣсня* > *пісня*, *сѣльнице* > *солнце* > *сонце*, *сѣшити* > *сшити* > *зшити*. Асиміляція за дзвінкістю розвинулася дещо пізніше після занепаду [ь], [ѣ], у сполучі «глухий + дзвінкий», напр.: *здѣ быти* (ЄЄ, 315), і зумовила послідовне уподібнення глухих до дзвінких, що стало загальним фонетичним явищем української мови. Асиміляція за глухістю почала діяти також пізно, у сполучі «дзвінкий + глухий», і обмежилася невеликою кількістю слів, бо суперечила основній фонетичній закономірності української мови – прагненню до максимальної звучності складів, напр.: *свѣтчить* (Чет, 130 зв), *чересь*, *свѣтки* (Гр XV, 35). Асиміляція за м'якістю розвинулася в багатьох українських словах, напр.: *осоужень ѣси* (ЄЄ, 233), проте асиміляція за твердістю стала історичним фактом української мови. Уподібнення приголосних за місцем і способом творення більшого поширення набуло в подальшому розвитку української мови. Випадки регресивної асиміляції звуків були поодинокими в ранніх писемних творах, напр.: *распытай* (Изб 1076, 275), а яскраво відобразилися уже в пам'ятках XIV–XV ст., напр.: *прозбу*, *сожъженого*, *з(д)рвіє* (Гр XIV, 26, 30, 54), *беспечно*, *роширити*, *перемысльское*, *млынисчами*, *музкого*, *счадки*, *здоровье* (Гр XV, 26, 35, 46, 61, 62, 74). Наслідками регресивної асиміляції стало тоді чимало утворень з прийменниками та префіксами *з*, *без* та з префіксом *роз-*, напр.: *розездъ*, *здавна*, *зь ставами*, *безконечныа*, *здержати* (Гр XV, 31, 38, 61, 93, 105).

Протилежною до процесу асиміляції була дисиміляція приголосних. Вона була менш продуктивною в давній українській мові, ніж асиміляція, і збереглася як історичне явище. Дисиміляція простежувалася в групах приголосних *кт*, *чт*, *кр*, напр.: *къто* > *кто* > *хто*, *что* > *што* > *што* (*що*), *крѣсть* > *крест* > *хрест*; у словах зі сполученням *чьн*, напр.: *ручьникъ* > *ручник* > *рушник*, *сърдьчьными* > *сердечными* > *сердечный*; у прикметниках вищого ступеня порівняння, напр.: *вышьшии* > *вышшии* > *вишчий* (*вищий*),

нижъшии > нижшии > нижчий. Наслідки дисиміляції приголосних рідко відображали українські писемні пам'ятки, напр.: *розга, паска, што помыслить, хръстины* (ЄЄ, 90, 198, 273, 313), більшою мірою – вже твори XIV–XV ст., напр.: *хресты* (Гр XIV, 116), *штобы, што і что, хто і кто, никто* (Гр XV, 30, 31, 92, 26).

Важливими фонетичними змінами в давній українській мові стали депалаталізація й палаталізація приголосних звуків після зникнення редукованого [ь]. Депалаталізації зазнали насамперед губні, а далі й пом'якшені [д'], [т'], [з'], [с'], [н'], [р'], коли після них занепав слабкий [ь], напр.: *правьда > правда, голубь > голуб, родьня > рідня, полотьно > полотно, козьла > козла, осьла > осла, коньця > кінця, орля > орла*. На думку вчених, ствердіння губних проходило спочатку в позиції перед приголосними, а потім у кінці слів та охоплювало приблизно XII–XIII ст. Давні пам'ятки української мови передавали різне написання вказаних вище приголосних, напр.: *братство, богатъство, поганство, королевьства* (ГВЛ, 97, 112, 113, 116). Більшою мірою депалаталізацію засвідчували пізніші пам'ятки української мови, напр.: *рыбнаа, кривду, князьства* (Гр XIV, 27, 30, 59), *церковная, отцу, духовникъ, бобровыми, смордовъ* (Гр XV, 30, 31, 35, 38). Якщо ж пом'якшені передньоязикові стояли в кінці слів, перед губними, задньоязиковими й іншими пом'якшеними передньоязиковими звуками, то із занепадом після них слабого [ь] вони ще більше палаталізувалися й змінилися на м'які, а також зумовили палаталізацію твердого звука [с] в суфіксі *-ьск*, напр.: *мідь > мідь, косьба > кісьба, кольця > кільця, сильныи > сильний*.

До фонетичних консонантних явищ давньої української мови, пов'язаних із занепадом слабких редукованих [ь], [ь], належав і перехід звука [л] у нескладотворчий [ў]. Ця зміна охопила різні групи номінацій чи окремі слова (*пълныи > поўнии > повний, жьлтыйи > жоўтыйи > жовтий, ходиль > ходиў > ходив* тощо) і мала неоднакове трактування в лінгвістиці. Якщо ж звук [л] стояв після голосного повного творення або перед голосним, то він зберігався, напр.: *бѣлька > білка, игелька > голка, писали > писали*. Давні пам'ятки української мови ще часто відображали написання [л] за вказаних умов, напр.: *поставиль, наказаль, прислаль* (ИЛ, 23, 26, 573). Уперше звук [в] замість [л] стали фіксувати тільки писемні пам'ятки XIV–XV ст., напр.: *вчинивь, покропивь, призвавь* (Чет, 14, 50, 55 зв).

Занепад редукованих [ь], [ъ] став передумовою і для зміни звука [в]. Після втрати слабких [ь], [ъ] приголосний [в], що стояв перед ними, перетворився на [ў]. Первинно це явище простежувалося на початку слів, після паузи, після приголосних, а далі проявлялося і в середині чи наприкінці слова, напр.: *въчити* > *вчити* > *ўчити*, *руковъ* > *руков* > *рукоў*. Вживання [в] та [у] спричинило чергування [в] з [у], що розповсюдилося на префікси, рідше на корені, і як морфологічне явище почало датуватися приблизно серединою XIII ст. До занепаду редукованих траплялися випадки сплутування [в] та [у], під впливом церковнослов'янської орфографії, більш частими слова з [в], [у] стали після занепаду [ь], [ъ], і чергування звуків [у] – [в] із того часу збереглося до сьогодні. Як активний фонетичний процес використання і взаємозаміну звуків [у] – [в] відобразили українські пам'ятки XIV–XV ст., напр.: *оу корабль* і *въ корабль*, *оученикъ* і *вченикъ*, *оучитель* і *въчителю*, *в таинъ* і *оу таинъ* (ЛЄ, 59, 75, 115, 165, 115, 142, 177, 177 зв), *всимв* і *оусим*, *вс(л)ышеть* і *оуслышеть*, *вчинили* і *оучинили*, *узри(т)* і *възри(т)* (Гр XV, 26, 30, 35, 38, 49, 82, 117, 119).

3.5. Фонетичні зміни в межах вокалізму й консонантизму зумовили перебудову фонологічної системи української мови. Після зникнення редукованих [ь], [ъ] вона охопила вісім голосних фонем /i/, /ě/, /e/, /ä/, /ы/, /y/, /o/, /a/. Фонема /i/, /ě/, /e/, /ä/ належали до голосних переднього ряду, а /ы/, /y/, /o/, /a/ – до голосних непереднього ряду; фонема /i/, /ы/, /y/ – до голосних високого підняття, /ě/ – до високо-середнього, /e/, /o/ – до середнього та /ä/, /a/ – до низького підняття. Функційність голосних /ě/, /ä/, /y/, /a/ не змінилася, а фонем /e/, /ы/, /i/, /o/ – розширилася за рахунок вживання їх замість давніх [ь], [ъ], що призвело до виникнення нових позиційних варіантів фонем /e/, /ы/, /i/, /o/, напр.: *нось* > *нѡс* > *ніс*, *печь* > *пѣч* > *піч*, *съ иншими* > *зыншими* > *з иншими*, *учити* > *ўчити* > *вчити*.

Сполучуваність голосних із приголосними майже не змінилася. Фонема переднього ряду /i/, /ě/, /e/, /ä/ зберігалися в позиції після м'яких і пом'якшених приголосних, голосні /y/, /a/ – після твердих і пом'якшених, а фонема /ы/, /o/ – після твердих приголосних. Проте кількість голосних фонем зменшилася у словах за рахунок втрати редукованих [ь], [ъ], і межа складоподілу проходила уже не

тільки після голосних, а й після приголосних, тому голосні стали складовими відкритих і закритих складів. Більшої продуктивності набули чергування [о], [е] з нулем звука й поширилися не тільки на кореневі, а й на суфіксальні морфеми.

На рівні приголосних занепад [ь], [ъ] відобразився в більш чіткому протиставленні м'яких і твердих фонем, у виникненні позиційних варіантів, розширенні сполучуваності приголосних та зміні місця розташування їх у словах. Після занепаду [ь], [ъ] м'якість стала власною ознакою приголосних, які пом'якшувалися перед [ь] і протиставлялися твердим фонемам. Різні звукові процеси спричинили розвиток варіантності у фонем, зокрема варіантами фонем /с/, /т/ перед дзвінками стали звуки [з'], [д'] (*проз'ба, бород'ба* тощо); свистячих /з/, /с/ перед шиплячими – звуки [ж], [ш] (*бежжурний, бешишумний* тощо); шиплячих /ж'/, /ч'/, /ш'/ перед зубними – звуки [з'], [с'], [ц'] (*мороц'ц'а, хвалис'с'а* тощо); фонем /г/ за певних умов – звук [х] (*лехкий, вохкий* тощо); а фонем /ч'/ у сполученні з /н'/ – звук [ш'] (*соняшний* тощо). У деяких словах позиційні варіанти набули статусу самостійних фонем, заступивши попередні, напр., нові фонем /т/, /з/ замість /д/, /с/ у словах *натхнення (надъхнение), здоров'я (съдоровие)*, або вживаючись паралельно з попередніми, напр., нова фонема /ш/ разом із давньою /ч/ у словах *сердешний* «милостивий, добрий» і *сердечний* «те, що стосується серця».

Історія засвідчила, що еволюція фонологічної системи української мови відбувалася в напрямі зменшення кількості голосних фонем і збільшення кількості приголосних фонем. Упродовж кількох історичних епох змінювався і скорочувався склад голосних фонем, водночас розширювався склад приголосних, переважно завдяки збільшенню кількості м'яких фонем.

Список літератури

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 52–69.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*: праці філологічної секції / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник.* 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 77–181.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 63–329.

Ковалів П.К. Слов'янські фонемі. Походження та історичний розвиток. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1965. 256 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. 244. С. 26–60.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 51–63.

Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоукраїнської мови. (Історико-фонетичний нарис) / відп. ред. В.Г. Складенко. Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматики параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка; редактор Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 1056 с.

4. Продовження розвитку фонетичних рис української мови

- 4.1. Історія звуків [e], [i], [ы].
- 4.2. Зближення звуків [e] з [и], [o] з [у].
- 4.3. Перехід [e] в [o], [o] в [a], [e] в [a].
- 4.4. Фонетичні зміни на початку слова.
- 4.5. Ствердіння приголосних звуків.

4.1. Для вокалічної підсистеми української мови характерним було перетворення звука [ě], що походив з праслов'янських монофтонга [ē] та дифтонгів [oi], [ai]. У більшості говорів української мови і в літературній писемній мові звук [ě] перейшов у незмінне [i], що відмежувало її від решти слов'янських мов. Однак частина говорів української мови (північних, деяких південно-західних), а також інших слов'янських мов зберегла до сьогодні різні рефлексії цього звука, напр.: укр. [ê], [ie]; рос. [iê]; чес. [i], [e].

Учені припускали виникнення діалектної диференціації акустично-артикуляційних особливостей голосного [ě] ще в спільнослов'янську добу та увиразнення її на ґрунті окремих слов'янських мов. Однак у більшості говорів і в літературних формах східнослов'янських мов поширилася вимова звука [ě] як монофтонга,

що первинно передавався літерою ѣ і отримав у наукових дослідженнях назву «старий ять». Так, в українській літературній мові нормою стало вживання звука [і] замість «старого ятя» (звука [ě]). За вимовою «старий ять» збігався з «новим ятем» (звуком [і], що виник з [е] перед слабким [ь]), але відрізнявся від нього тим, що не чергувався зі звуком [е].

Вимову звука [ě] як монофтонга на українському ґрунті й поступовий перехід його в [і] засвідчувала взаємозаміна на письмі літер ѣ та и, особливо в українських пам'ятках XIV–XV ст., напр.: *прѣведуть* (Изб 1073, 159 зв), *члѣкъ никши; придь тобою; приломи и дасть имъ; тать прѣдетъ* (ЄС, 138, 149, 199, 267), *свидѣтелство і свѣдовѣство, всимъ і всѣмъ, соби і собѣ, пасику і пасѣку* (Гр XV, 26, 30, 38, 72, 82, 85). Правильне вживання і вимова звука [і] на місці ѣ були вже характерним явищем української мови XIV–XV ст., напр.: *гнѣзда, тѣла, терпѣти, вѣтра, хлѣбъ* (Чет, 15, 45 зв, 53 зв, 54, 70). Аналіз різних українських говорів дав можливість констатувати, що перехід голосного [ě] в сучасне [і] дещо випередив зміну [і] в [и].

Перетворення звука [ě] в [і] зумовило різні фонологічні й фонетичні зміни. Фонема /ě/ зникла в українській мові, і з утратою її завершився в основному занепад довгих голосних фонем. Замість неї з'явилася нова фонема /i/, яка реалізувалася в звукові [і] – переднього ряду та більш високого підняття, ніж етимологічний [і]. Новоутворений звук [і] міг сильніше пом'якшувати приголосні звуки, порівняно з давнім [і], що призвело до більшої палаталізації пом'якшених перед [і] і розширення складу палатальних за рахунок нових м'яких звуків [д'], [т'].

Специфічним явищем вокалізму української мови стала й еволюція звуків [і], [ы], різних за походженням та вживанням. Звук [і] – це праслов'янський [i], який сполучався з попередніми м'якими й пом'якшеними приголосними, а звук [ы] – праслов'янський [y], що розміщувався після твердих приголосних. На українському ґрунті вони зазнали різних змін, результатом чого стало злиття їх в одному звукові [и]. З різних трактувань цього процесу досить переконливим є те, що зміна [і], [ы] в [и] була зумовлена артикуляційними особливостями давнього звука [і] та еволюцією звука [ě].

Вважають, що процес злиття голосних [і], [ы] починався з наближення артикуляції етимологічного [і] до вимови голосних

непереднього ряду та зі зміщення артикуляції етимологічного [ы] до голосних переднього ряду, наслідком чого й стало злиття [і], [ы] в новому звукові [и]. Відображенням цього процесу стали приклади змішування літер *и, ы* і частого вживання *и* в писемних українських творах, напр.: *выны, зємямърыи, псалтира, неправды* (Изб 1073, 154 зв, 203 зв, 253 зв, 104 зв), *самаранини єси; праведныхъ. но грѣшнихъ; чєтыри тисаца моужи; скузѣ поустиню* (ЄЄ, 71, 108, 114, 144), особливо в писемних пам'ятках XIV–XV ст., напр.: *синомъ і сыномъ, инии і иныхъ, чигирє(в)щину і чыгирєвищину, мogyлу і мogyлу, чинимъ і чинымъ, монастырю і монастирю, гывны і гривны* (Гр XV, 30, 37, 47, 54, 76, 80, 97, 98, 112), *поустиню, честнии, вѣрнии і вѣрнымъ, тысаци і тисачами* (Чет, 14, 26, 25 зв, 28, 36, 55).

Тенденцію до розвитку звуків [і], [ы] в [и] певною мірою відобразили й сполучення [гы], [кы], [хы], поряд з якими вже в кінці XII ст. фіксувалися [ги], [ки], [хи], навіть в одному творі, напр.: *крѣлькы, многы, хытра, архимандритъ, Никифором, архистратигъ* (ИЛ, 11, 15, 18, 568, 707, 712). Сполучення [ги], [ки], [хи] траплялися спочатку в запозичених словах, а потім і в питомих, напр.: *не погибнетъ; волци. и хищници; паки же шиедъ* (ЄЄ, 45, 269, 300). Водночас давні пам'ятки ще довго фіксували одночасне вживання [ы] та [и] після [г], [к], [х], але після злиття [ы] та [і] в [и] сполучення [ги], [ки], [хи] стали більш частими. Послідовного і водночас народнорозмовного характеру вони набули лише в XIV–XV ст., напр.: *конюхи, други(и), коро(т)кихъ, хитрости* (Гр XV, 39, 43, 105).

Перехід [гы], [кы], [хы] в [ги], [ки], [хи] зумовив появу напівпалаталізованих [г'], [к'], [х'] у киеворуський період, а зі злиттям [і], [ы] в одному звукові [и] – ствердіння цих приголосних перед [и]. Учені відзначали, що злиття [і], [ы] в [и] затемнило процес переходу [гы], [кы], [хы] в [ги], [ки], [хи], але сліди його можна віднайти в деяких українських діалектах, здебільшого північноукраїнських, що зберігають розрізнення [і] та [ы]. До того ж, пом'якшення [г], [к], [х] перед новоутвореним [и] відбувалося неодноразово й неоднаково в діалектах – раніше в північноукраїнських, пізніше в західноукраїнських.

Сполучення етимологічних звуків [і], [ы] в звукові [и] викликало певні зміни у фонологічній системі української мови. Зокрема, занепала фонема /ы/ й виникла нова фонема /и/, яка реалізувалася в

дещо зниженому голосному верхнього підняття переднього ряду з сильним відсуненням до середнього підняття. Крім того, змінилися фонемні опозиції та поєднання приголосних фонем із голосними, напр.: *сильнии /с'ил'ныі/ – сильний /сил'ній/*. У подальшому розвитку української мови новоутворені звуки [и] (з [і], [ы]) та [і] (з [ї]) мали різну дистрибуцію на літературному й розмовному рівнях.

4.2. Фонетичні зміни у вокалізмі української мови зумовили звучання одних звуків подібно до інших. Одним із таких явищ стало артикуляційно-акустичне зближення звуків [е] й [и]. При формуванні нового звука [и] відбувалося пересування вимови етимологічного [і] ближче до звука [е], що спричинило подальше зближення новоутвореного звука [и] та звука [е]. Через це переважно в ненаголошених складах звук [е] вимовлявся подібно до [и], і навпаки, з відмінними від інших мов рисами. Така зміна подекуди відображалася на письмі сплутуванням літер *e* та *и* більшою мірою розповсюдилася вже в середньоукраїнський період, напр.: *черноризиць* (ИЛ, 627), *разоумѣить оучѣньє; пакы ожсвєть; вѣ жєвотѣ вѣчнѣмь; родитили... и друугы* (ЄС, 63, 173, 194-195, 265), *Казимєрь і Казими(р), володимє(р)скому і володими(р)скому, дмитрєю* (Гр XV, 43, 45, 46, 59).

У зближенні звуків [е], [и] мовознавці вбачали діалектне явище, властиве південно-західним говорам української мови, де голосні [е], [и] зазнавали уподібнення незалежно від наголосу, що зумовлювалося значним просуванням [е] до голосних верхнього підняття.

Вимова ненаголошених звуків [е], [и] з наближенням їх один до одного закріпилася в сучасній українській літературній мові як орфоепічна норма. Наслідком її стало нерозрізнення голосних [е], [и] в ненаголошених позиціях, крім кінця слова, що характерно сьогодні переважно для південноукраїнських говорів.

На українському ґрунті зближення зазнали й голосні звуки [о], [у]. Сприятливими умовами для цього були подібна артикуляція і лабіалізація їх, належність до голосних заднього ряду. Ненаголошений звук [о] як менш лабіалізований, порівняно зі звуком [у], при незначній зміні язика під час артикуляції та посиленні лабіалізації міг легко зближуватися з наступним голосним [у]. Вимову звука [о] подібно до [у] засвідчували вже найбільш давні писемні

пам'ятки змішуванням [о], [у], і як частіше явище – пізніші писемні джерела, напр.: *оумьноуѣ мысльѣ, сытостьѣ оутробьноуѣ, божьскую силоѣ* (Изб 1073, 132, 157 зв, 254), *воды стодены; скузѣ поустиню; аплстоульмѣ* (ЄС, 111, 141, 246), *корунѣ, паробькы, оу сочавѣ і у сучавѣ, епискупо(м)* (Гр XV, 33, 42, 79, 80, 119).

Звук [у] (буква ю) вживався і на місці етимологічного [е], що засвідчено також у писемних пам'ятках, напр.: *ω(т)сюле, занюжь, нюжли* (Чет, 32 зв, 328, 360 зв). Обидві фонетичні зміни дослідники розглядають як діалектні явища і відносять до північних та південно-західних українських фонетичних рис.

Для сучасної української літературної мови нормативним є чітка вимова звука [о] в позиції перед складом з голосними середнього, низького підняття та [и] (*зоря, година, колода, монета* тощо). А в позиції перед складом із голосними [у], [і] відбувається помірне наближення звука [о] до [у] (*зозуля, кожух, сонілка* тощо).

Сучасна українська літературна мова зберігає і результати давнього злиття звуків [о], [у] в одному звукові [у], напр.: *журавель* (від д. укр. *жоравль*), *парубок* (від д. укр. *паробькь*), *яблуко* (від д. укр. *ябьлко*), *мачуха* (від д. укр. *мачоха*, за аналогією до іменників на *-ух-а*), *готувати* (за аналогією до *готую*), *хитруватий* (за аналогією до *хитрую, хитрувати*).

4.3. Активним процесом у вокалічній підсистемі давньоукраїнської мови була зміна одних голосних звуків на інші. Наслідком цього стало виникнення багатьох чергувань, успадкованих і сучасною українською мовою.

Для давнього українського періоду характерним став перехід звука [е] в [о] після шиплячих та [й], напр.: *жена > жона, чело > чоло, його > його*, але *женити > женити, щетина > щетина, шестеро > шестеро*. Голосний [о] розвивався на місці [е] (перед злиттям [ы] й [і] та занепадом [ь], [ъ]), коли далі розміщувався склад із голосним непереднього ряду, проте [е] зберігався в кінці слів, перед складом з голосним переднього ряду і перед [й] або пом'якшеним під впливом [й] приголосним, але в позиції перед голосним переднього ряду на його місці вживався ще й [а]. Загалом дистрибуція [е] та [о] після шиплячих і [й] відображала асиміляцію голосних звуків – [е] вживався перед складом із голосним переднього ряду, а [о] – перед

складом із голосним непереднього ряду. Зміна голосного [e] на [o] й [a] простежувалася в давніх українських пам'ятках, але частіше використовувався все-таки звук [e] за вказаних умов, напр.: *жоною* (ПР, 282) і *шеломомь, вєчера, жєны* (СП, і, ѣ, кѣ), *чєтыри, пиєници* (ГВЛ, 92, 101), *чєломь* (ПВЛ, 202), *чєрнѣи, чєловѣкъ* (СДЗ, 9, 13). Виразного характеру вона набула тільки в XV ст., з перевагою звука [o] над [e] після шиплячих, засвідчуючи водночас і ствердіння шиплячих звуків, напр.: *жона, чотыри, слышачо, пришьоль, пєчоры* (Чет, 15, 31 зв, 51 зв, 288 зв, 322), *ничого, жонька, чоловековь, нашого, бочокъ, ко(р)чомь, чорного* (Гр XV, 35, 42, 43, 44, 45, 92). Водночас сучасна українська мова фіксує чимало слів із названими змінами (*шолудивий, жолудь, черемха, пиєниця, жереб, ялина* тощо) або номінацій, що зазнали впливу інших слів із такими змінами (відіменникові форми та новотвори мають [e] чи [o], що були в початковій формі, на зразок *вечора, вечорити, вечоровий* від *вечір*) та багато різних прикладів, які не підпадають під загальні правила дистрибуції голосних [e], [o], [a].

Розглядаючи різні умови виникнення й поширення зміни [e] в [o], [a], учені відзначали, що цей процес розпочався в середині слова з переходу [e] в [o] спочатку після шиплячих та [й], а далі й після інших приголосних ([з'], [с'], [ц'], [л'], [р'], [н']), і відбувався ще до ствердіння приголосних перед голосними переднього ряду. Під час лабіалізації [e] новоутворений звук [o] спочатку виконував роль лише варіанта фонемі /e/, а згодом змінив свою належність і став варіантом фонемі /o/. Реалізація звука [e] в [o] після шиплячих та [й], а потім і після зубних мала характер окремих самостійних різночасових змін. Слова з такими змінами та їх наслідками закріпилися на літературному рівні, а в розмовній мові, особливо західноукраїнської території, до сьогодні звук [e] є реалізатором фонемі /e/ (*учєра, лєду, шєстий*).

Своєрідними особливостями на українському ґрунті відзначався перехід звука [o] в [a]. Він здійснювався тоді, коли ненаголошений голосний [o] стояв переважно перед складом з наголошеним [a], рідше в інших позиціях, напр.: *колачь > калач, кожань > кажан, кочати > качати, шкоролупа > шкаралупа*. Подекуди його фіксували й українські пам'ятки, напр.: *багатырь* (ГВЛ, 101), *кажьды(и)* і *кожьды(и), манастырю* і *монастырю* (Гр XV, 46, 92, 97). Проте в

ранній писемний період і в подальшому розвитку української мови зміна [o] на [a] не мала регулярного, всеохопного характеру, як засвідчують писемні джерела й діалектні дані, і не стала загальнофонетичним законом української мови, що пояснювалося різними причинами. Тому за спільних умов одні слова на сучасному етапі мають [a] на місці етимологічного [o] в позиції перед наголошеним [a] (*хазяїн, чабан, гарячий* тощо), а інші не піддалися такій зміні (*лопата, козак, коняка* тощо).

Сучасна українська мова розрізняє історично неоднорідні слова з дистрибуцією голосних [o] й [a] на зразок *ломити* > *ламати* як відображення спільнослов'янського чергування [o] з [a]; *шаравари, паламар* як запозичення з неслов'янських мов; *гаразд, калатати* як питомо українські слова з асимілятивними змінами. Водночас унаслідок переходу [o] в [a] дещо збільшилася функційність фонемі /a/, наголос набув статусу важливого чинника звукозмін, розширилося морфонологічне чергування /o/ – /a/, простежувався частково відголос процесу акання, започаткованого в дописемний період і поширеного в російській та білоруській мовам.

Незначним ареалом поширення характеризувалася в давній українській мові зміна [e] в [a]. Закономірним було перетворення [e] на [a] в початковому складі слів після [й] перед голосними переднього ряду, напр.: *єлина* > *ялина, єлиця* > *ялиця, Юрема* > *Ярема*. Відповідно до цього зміна [e] на [a] пройшла і в початковому складі слів перед голосними непереднього ряду, напр.: *Ювдоха* > *Явдоха, Ювдоким* > *Явдоким*. У ряді слів перехід [e] в [a] пояснювався регресивною асиміляцією голосних, напр.: *Пелагія* > *Палажка*; впливом звуків [p], [л] на пониження артикуляції [e], напр.: *берлогъ* > *барліг*; позицією звука [e] після шиплячих, напр.: *чеснокъ* > *часник*; аналогією до інших слів, напр.: *Оксеня* > *Оксана* відповідно до *Тетяна*. А в окремих словах така зміна вмотивовувалася неоднозначно, зокрема в іменниках середнього роду другої відміни типу *веселиє, сватаниє* – впливом форм родового відмінка цих іменників *веселія, сватанія*, слів на зразок *лоша, теля*, збірних іменників із *іја* на зразок *братрія* та іншими причинами. Перехід [e] в [a] засвідчували поодинокі слова, напр.: *ярусалимский* (ЛЛ, 113).

Більшість номінацій зберігали звук [e] після м'яких приголосних, що стало характерним явищем української мови,

особливо живої розмовної мови (північних та південно-західних говорів). Це явище простежувалося вже в українських пам'ятках XIV – XV ст., напр.: *свѣтыни, сѣнтебра, свѣщеники, октебра* (Чет, 11 зв, 13 зв, 16 зв, 45 зв). У сучасній українській літературній мові звук [e] змінився на [a] після етимологічно м'яких приголосних (*ясен, залізо, Ярина*), а в діалектній мові став частим на місці [a] (*порєдок, тєшко, горєчий*).

Сучасні діалекти представляють досить строкату картину щодо реалізації звука [e]: у південно-східному наріччі та в деяких говорах південно-західного масиву на місці [e] наявне [a], у решти говорах південно-західного наріччя вживається [e] і в усіх говорах північного наріччя на місці [e] в ненаголошеній позиції вимовляється [e]. Все ж, на думку вчених, слова зі зміною [e] в [a] слід розглядати швидше за все як наслідки різних звукозмін в українській мові.

4.4. На пізній писемний період розвитку давньої української мови припали й фонетичні процеси, пов'язані зі зміною початку слів. До них належали втрата одних звуків і поява інших на початку слова.

Занепаду зазнавали переважно голосні звуки, зокрема [i] (з прасл. [jь]), рідше [o] (з етимол. [o]), у питомих словах або в запозиченнях з неслов'янських мов, напр.: *игьлька > голка, Исидорь > Сидір, Опанась > Панас*. Це явище відображали подекуди й давні пам'ятки української мови, а особливо XV ст., напр.: *мать живѣта вѣчнаго; нѣ мамъ ц(с)ра; ап(с)ла якова; сто(г) сидора* (ЄС, 58, 261, 271, 297), *мѣти, мають, нѣ мѣли, опослѣ, послѣ* (Гр XV, 26, 43, 47, 63), *ерѣи, ер(с)лима, споведати, маю, ѿсифѣ, маємъ* (Чет, 16, 20, 36 зв, 128 зв, 325, 367). А результати його незначною мірою успадкувала й сучасна українська мова (*гра, мати, Гнат* тощо), хоч зберігає слова і з початковими голосними (*Ірина, ім'я, ідуть* тощо), вживання яких зумовлено різними причинами.

Більш поширеним фонетичним процесом, порівняно із занепадом голосних на початку слова, було виникнення приставних звуків перед голосними, роль яких виконували в українській мові приголосні [в], [й], [г]. З появою протетичних звуків зберігалось лексичне й граматичне значення слів, лише усувався збіг голосних звуків на межі слів і змінювалася структура складів. Давні українські пам'ятки фіксували ще довго й часто відповідно

слова без приставних звуків, напр.: *острыми* (СПІ, љв), *оулицамъ* (Изб 1076, 227), *уста* (СДЗ, 5).

Приставні звуки [в], [й], [г] характеризувалися своєрідними процесами виникнення та використання в давній українській мові. Протетичний [й] був успадкований з праслов'янської мови перед голосними [ѣ], [е], [і], [ъ], [а], звук [в] – перед [ъ], [ы], а приставний [г] виник пізніше, здебільшого перед [о], подекуди перед [а], [е], [и], тому голосні звуки рідко вживалися на початку слів.

Найбільшою продуктивністю в українській мові відзначався протетичний звук [в]. Первинно він розвинувся в питомо українських словах перед етимологічним [о], що змінився на [і] в новозакритих складах, напр.: *отьчизна* > *вітчизна*, *отьця* > *вітця*, *окъно* > *вікно*, *овьса* > *вівса*, *ольтаръ* > *вівтар*. Поодинокими були випадки вживання [в] і в позиції перед незмінним [о], напр.: *огнь* > *вогонь*. Зрідка траплявся звук [в] перед [а], напр.: *Іоан* > *Іван*. А типовою для нього стала позиція перед [у], крім префіксальних слів та іншомовних з початковим [у], напр.: *улиця* > *вулиця*, *ухо* > *вухо*, але *успіх*, *участь*, *увага*, *уклін* тощо. Слова з протетичним [в] рідко фіксувалися в пам'ятках, напр.: *паци вовца моя*; *Р(ч)є гй своимъ воучнкомъ* (ЄЄ, 95, 168), *вотняль*, *воны* (Гр XV, 31, 61).

Протетичний [й] використовувався рідко в українській літературній мові, напр.: *єлини* > *еліни*, і закріпився в невеликій кількості слів (*Євангеліє*, *Єва*, *Ївга*, *їжак* тощо). Вживання його в ролі приставного інколи фіксували й давні писемні пам'ятки, напр.: *Яронови* (ИЛ, 733).

Новий для української мови протетичний звук [г] розміщувався перед різними голосними. Характерною для нього була позиція перед голосним [о], що стало специфічною українською рисою, але її відображали тоді поодинокі слова, напр.: *орѣхъ* > *горіх*, *острыи* > *гострий*, *острити* > *гострити*. В окремих випадках звук [г] виникав і перед голосними [е], [и], напр.: *ей* > *гей*, *икати* > *гикати*. А частина слів засвідчувала вживання звука [г] перед голосним [а], переважно іншомовні назви, напр.: *армата* > *гармата*, *айда* > *гайда*. Появу звука [г] перед голосними рідко відображали писемні пам'ятки.

Загалом явище протези посилювалося й увиразнювалося наприкінці давньоукраїнської доби, з використанням у ролі приставних не тільки [в], [й], [г], а й інших звуків, що засвідчували вже пам'ятки

писемності XIV–XV ст., напр.: *вотчину* і *отчину*, *остали* і *станете*, *всказал* і *казали*, *опослѣ* і *послѣ*, *илвъвски*, *лѣвскиѣ* (Гр XV, 41, 44, 50, 60, 63, 65). Однак до сьогодні це явище не розвинуло своєї продуктивності. Чимало давніх слів з приставними [в], [й], [г] функціює на сучасному етапі, а нові майже не утворюються.

Нааявність різних за часом виникнення номінацій з приставними [в], [й], [г] дала можливість твердити, що для української мови властиві три протетичні звуки: [в] (перед [о], [у] та [і] з [о]), [й] (перед [і], [е], [а]) і рідко [г] (перед [о], [у]). І в сучасній українській мові з початковими голосними трапляються переважно іншомовні слова, бо в питомих розвинулися приставні звуки. А найбільшого поширення явище протези набуло в діалектах української мови.

4.5. Важливим фонетичним явищем давньоукраїнської мови стало ствердіння окремих приголосних звуків. Під цю зміну підпали як цілі групи приголосних, так і деякі м'які чи пом'якшені звуки.

На українському ґрунті всі палатальні й напівпалатальні приголосні звуки втратили м'якість у позиції перед голосними [е], [и]. З формуванням нового звука [и] на основі етимологічних [і] й [ы] відбулося ствердіння приголосних перед [и], яке спричинило депалаталізацію приголосних і перед [е]. Із взаємозв'язку процесів ствердіння приголосних перед [е] та [и] випливає, що ці явища протікали майже в один період або в близький один до одного час. Учені дійшли висновку, що процес депалаталізації приголосних перед [е] завершився ще в давній український період – десь до кінця XIII ст. Сучасній українській літературній мові властиві сполучення твердих приголосних із голосними [е], [и], а м'які приголосні відомі перед [е] лише в похідних утвореннях від іменників середнього роду другої відміни (*життєвий*, *значеннєвий* тощо), у прикметниках середнього роду однини (*житнє*, *ситнє* тощо) та у формах дієслова *лити* (*лє*, *лємо*). Водночас у діалектах української мови здавна поширені форми на зразок *зєть*, *знаннє*, *узєти*, *дєсєтий*, *молодєта*, *тєжко*, *чєсто*. Ствердіння приголосних перед [е], [и] стало однією зі специфічних рис української мови, унаслідок якого відбулося розширення сполучуваності твердих фонем, усунення позиційних варіантів багатьох твердих фонем (/д/, /т/, /з/, /с/ та інших) і подальше відмежування української мови від інших слов'янських мов.

У позиції перед голосним [ä] (з [ę]) напівпалатальні приголосні звуки зазнали різних змін. Повністю стверділи перед ним губні пом'якшені приголосні, напр.: *мята* > *м'ята*, *в'язати* > *в'язати*. У процесі їх депалаталізації відбувся розпад артикуляції на тверду й м'яку, тверда втратилася, а носієм м'якої став звук [й]. Однак інші напівпалатальні приголосні стали м'якими перед [ä] (*дятел*, *сядуть*, *рядок* тощо), і цим завершився процес занепаду пом'якшених варіантів твердих фонем в українській мові. Втрата м'якості одними приголосними і збереження її іншими перед [ä] зумовили злиття фонем /a/ та /ä/ в одну /a/, яка почала вживатися після твердих і м'яких (*лякати* й *ламати*), збільшення протиставлень фонем за ознакою твердості-м'якості, зокрема, крім пар /н/-н'/, /р/-р'/, /л/-л'/, почали виділятися ще й пари /д/-д'/, /т/-т'/, /з/-з'/, /с/-с'/.

Серед усіх приголосних, що зазнали депалаталізації, особливої уваги заслуговують пом'якшені губні звуки. Вони одними з перших втратили м'якість перед голосними [е], [и], а також перед [ä] (з [ę]). Унаслідок цього пом'якшені губні звуки перестали існувати як самостійні фонемні та набули статусу позиційних варіантів твердих фонем /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/. Крім того, через цей процес чимало іменників в українській мові зазнали перегруповання за відмінами, напр.: *голубь* (четверта відміна) > *голуб* (друга відміна), навіть за родами, напр.: *стень*, *глибь* (жін. р.) > *стен*, *глиб* (чол. р.). Розпочате в давній писемний період ствердіння губних приголосних звуків після занепаду редукованих затяглося на кілька століть. Але особливо активним воно стало ще в XIV–XV ст., свідченням чого була відсутність літери ь або написання ь після них, напр.: *письмо(м)*, *установникъ*, *застолниковъ* (Гр XV, 26, 31). Характерним є те, що найдовше пом'якшеність губних зберігалася перед голосними та після приголосного, який належав до кореня, і своїм занепадом спричинила різноманітну вимову давніх пом'якшених губних звуків в українській мові та її діалектах (*ім'я*, *здоров'я*, *цвях*, *свято*).

Показовими щодо ствердіння були й м'які шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж]. Вони виникли, як відомо, у праслов'янській мові внаслідок пом'якшення задньоязикових і трансформації скупчень приголосних та мали фонемний статус. За відсутності твердих відповідників і в результаті різних фонетичних процесів вони депалаталізувалися в українській мові, починаючи, ймовірно, від північних говорів, напр.:

єсте же въ юр(с)лмѣ (ЄЄ, 60). Зокрема, ствердіння їх відбувалося після занепаду редукованих, внаслідок зміни [e] в [o] після шиплячих, під час депалаталізації перед [e], [и] та іншими звуками, напр.: *уставичность, вѣчно, службу, чотыри, нашо, жоны, держаль, четвергъ, чести* (Гр XV, 26, 35, 42, 46, 106, 30, 33, 38). Це вилилося на українському ґрунті в загальну тенденцію до диспалаталізації шиплячих у всіх фонетичних умовах.

Пом'якшену вимову шиплячі звуки зберегли до сьогодні лише перед [і] (з [e], [ě]), у подовженому вигляді перед [а] (де не вставляється *-ат-*), у подовженому варіанті, крім позиції після іншого приголосного, і за таких умов являють собою варіанти твердих фонем (*жінка, шість, ножі, піддашша, розкішшо* тощо). Ствердіння шиплячих звуків призвело до переходу чотирьох фонем із розряду м'яких у розряд твердих, без протиставлення їх за ознакою твердості-м'якості.

Упродовж історії розвитку української мови простежувалося ствердіння звука [р], унаслідок чого на літературному рівні закріпилася тверда вимова звука [р] у кінці слова й складу, а в інших позиціях м'якість [р] ґрунтувалася на історичних принципах. Крім того, він утратив пом'якшену вимову в позиції перед губними, задньоязиковими та фарингальним [г], напр.: *сърпъ > серп, вѣрхъ > верх, дѣргати > дьоргати*, ствердів перед звуками [e], [и], у багатьох словах перед [а], [у], колишнім слабким [ь] та давнім [ї], напр.: *ревѣти > ревіти, творити > творити, звѣря > звіра, вѣрньи > вірний, писарь > писар, довѣриє > довір'я*. Ствердіння звука [р] відобразили вже писемні пам'ятки XIV–XV ст., але фіксували і випадки м'якшення звука [р], напр.: *монастиру і монастирю* (Гр XV, 76). М'яку вимову він зберігає в частині слів перед [а], [у], [o], напр.: *зоря, косаря, говорю, горьований, рюмсати*. І сьогодні в літературній мові протиставляється тверда й м'яка вимова цього звука. Проте в діалектах простежується тверда вимова звука [р].

Решта приголосних звуків не відзначалися особливими рисами щодо втрати чи збереження своєї палатальності й суттєво не вплинули на формування диференційної ознаки твердості-м'якості в українській мові. Але слід звернути увагу на звук [ц], що поступово розповсюджувався на українському мовному ґрунті в м'якому варіанті [ц'], заступаючи типову старослов'янську тверду вимову

цього звука, напр.: *голубицю, заступницю, темницю, старець* (Чет, 40, 48 зв, 141, 2 зв).

Отже, специфічні українські фонетичні риси, що стали простежуватися в ранній писемний період розвитку української мови, все більше поширювалися й закріплювалися на території України, а в XIV–XV ст. набули виразного системного характеру. А основним джерелом фіксації українських рис стали власне українські пам'ятки, а особливо писемні твори XIV–XV ст.

Список літератури

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 69–82.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка: праці філологічної секції / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський*. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Житецкий П.И. Очеркъ звуковой истории малорусскаго нарѣчія. Киев: Университетская типографія, 1876. 376 с.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови: підручник*. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 77–181.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Історія української мови. Фонетика / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський*. Київ: Наукова думка, 1979. С. 63–329.

Ковалів П.К. Слов'янські фонемі. Походження та історичний розвиток. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1965. 256 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 61–70.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 63–66.

Наконечний М.Ф. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови. *Питання історичного розвитку української мови / ред. кол.: І.К. Білодід (відп. ред.), С.П. Бевзенко, В.П. Беседіна-Невзорова та ін.* Харків: Видавництво Харківського державного університету, 1962. С. 125–165.

Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоукраїнської мови. (Історико-фонетичний нарис) / відп. ред. В.Г. Складенко. Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка; редактор Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 1056 с.

ЛЕКСИКА І СЛОВОТВІР

1. Формування

праслов'янського лексичного складу

- 1.1. Спільноіндоєвропейський словниковий фонд.
- 1.2. Міжіндоєвропейські лексичні паралелі.
- 1.3. Праслов'янський лексикон.
- 1.4. Праслов'янські лексичні запозичення.
- 1.5. Міжслов'янські лексичні зв'язки.

1.1. Спільноіндоєвропейську спадщину в лексиконі праслов'янської мови представляли різні за семантичними особливостями слова. Однією із численних її груп були назви споріднення й свояцтва. Виникнення їх зумовлювалося переходом на праіндоєвропейському ґрунті від племінних до родових і сімейних зв'язків, коли поступово соціального значення набувала індивідуальна сім'я, відносини й стосунки в ній. Назви споріднення характеризувалися семантичною стійкістю й послідовністю, напр.: **otьсь*, **mati*, **synь*, **dьkti*, тоді як назви свояцтва відзначалися семантичною змінністю, напр.: **žena*, **mQžь*, **snьxa*, **jetry*. Семантичну мінливість назв свояцтва пояснювали тим, що вони відображали позасімейні зв'язки людей, міжродинні, а також зародження суспільного порядку, коли дружина переходила в сім'ю чоловіка, але чоловік не вважався родиною для сім'ї дружини. Через це всі ступені свояцтва в сім'ї чоловіка позначалися усталеними термінами (**děverь*, **zьly*, **vьdova* тощо), назва чоловіка збігалася з назвою господаря дому, а ступені свояцтва для сім'ї дружини та більш віддаленого споріднення не мали чіткого позначення (**tьstja*, **dědь*, **vьnikь* тощо).

У тісному зв'язку з індоєвропейськими назвами осіб перебували назви частин людського тіла. Предки слов'ян ще в глибокі давні часи пізнали будову й функції людського організму, навчилися управляти ним, співвідносити з навколишнім середовищем та порівнювати з організмом тварин. Спільними на означення людини й тварини стали переважно слова, що вказували на їх внутрішні ознаки, рідше на зовнішні, напр.: **mozgь*, **ęзыкь*, **zQbь*, **gьrdlo*, **kostь*, **Qtroba*, **sьrdьce*, **kry* і **oko*, **uxo*, **nosь*, **bry*, а відмінність простежувалася в

основному при називанні взагалі тіла й зовнішніх рис істот, напр.: **usta*, **olkъtь* (у людей) і **męso*, **чумę*, **melko* (у тварин). Спільність і відмінність виявлялися ще й у вираженні фізіологічних ознак та процесів, напр.: **ęsti*, **piti*, **rana* (для людей, тварин) і **dhē(i)* (для тварин). Майже всі назви частин тіла людей та організму тварин як слова індоєвропейських коренів зазнали словотвірних і граматичних змін.

Для позначення живого світу в індоєвропейській мові, крім найменувань осіб, використовувалося багато назв тварин, а також декілька назв птахів, комах, плазунів, риб. Співжиття з тваринами призвело до вироблення спеціальних найменувань для різних представників живого світу. Одні з них характеризували диких тварин, напр.: **zvěrbь*, **jelenь*, **turь*, **vьlkь*, **jezь*, **vęverica*, інші – свійських тварин, напр.: **govędo*, **poręę*, **ovьsa*, **ovьnь*, *svinьja*, але такий поділ міг здійснюватися тоді з урахуванням належності або неналежності до стада роду чи племені. По декілька слів збереглося для позначення птахів, комах, плазунів, риб, з якими життєдіяльність людей була пов'язана невеликою мірою, напр.: **orьbь*, **ęeravь*, **gъsь*, **vorna*, **mьxa*, **morvi-*, **osa*, **čьrvь*, **zmbьja*, **qgorь*, **lososь*.

Порівняно з назвами живого світу, до праслов'янського лексикону увійшло небагато назв рослин, природних об'єктів і явищ. У давніх індоєвропейців рослинний світ сприймався безпосередньо, без глибокого осмислення й часто змінювався через мігрування племен. Позначеннями його реалій стали назви рослин, напр.: **dervo*, **berza*, **želqđbь*, **zьrno*, **solma*, **lьnь*; назви явищ природи, напр.: **ognь*, **snęębь*, **rosa*, **vętrь*; назви природних об'єктів, напр.: **zemja*, **nebo*, **sьlnьce*, **voda*; назви часових проміжків, напр.: **dьnь*, **večerbь*, **zima*, **vesna*.

Надбанням праслов'янської мови стала й невелика кількість індоєвропейських назв предметів, зрарядь, продуктів, будівель та пов'язаних з ними понять. Вони засвідчували побут, господарювання наших предків і використання найбільш необхідних речей, напр.: **domь*, **dvьrbь*, **vozь*, **zьrny*, **medь*, **juxa*, **solь*.

На противагу конкретним назвам, дещо меншу частину в праслов'янському лексиконі становили індоєвропейські абстрактні слова – назви дій, процесів, станів, робіт, якості, кількості, напр.: **žiti*,

*merti, *iti, *stojati, *ležati, *tekti, *viděti, *znati, *dati, *vezti, *žьltь, *malь, *ууsokь, *odinь, *dьva, *pęть, *sьto.

Усі спільноіндоєвропейські конкретні й абстрактні назви на праслов'янському ґрунті могли реалізувати в незмінності лише свої корені. Тоді як загальна структура більшості з них піддалася різним семантичним, словотвірним чи словозмінним процесам.

1.2. До праслов'янського лексикону увійшло чимало слів, що зблизили його з мовою західних, східних і південних індоєвропейців. За умови фіксації в трьох чи навіть у двох несуміжних мовах вони також можуть вважатися індоєвропейськими за походженням. Відповідно до ареалів контактування слов'янських діалектів з іншими індоєвропейськими діалектами вчені виділили у словниковому складі праслов'янської мови такі основні лексичні шари – західноіндоєвропейський, східноіндоєвропейський, південноіндоєвропейський.

У межах західноіндоєвропейських мов простежувалися найбільш тривалі й міцні лексико-семантичні зв'язки між слов'янськими та балтійськими діалектами. Вони встановилися ще на індоєвропейському ґрунті, але були перервані вторгненням інших народів і знову відновлені на початку нашої ери. За довгий період контактування слов'янські й балтійські мови набули багатьох спільних і відмінних лексичних рис. Спільність цих мов особливо відобразилася в новотворах пізнішого періоду, порівняно зі спільноіндоєвропейським.

Усі характерні для слов'янських і балтійських мов лексеми можна поділити на такі групи: назви частин тіла людини та її ознак, напр.: **golva, *rōka, *noga, *plьть, *gluxь*; назви людей, тварин, птахів, риб, напр.: **ratajь, *korva, *kulikь, *žęgьzulja, *esetrь*; назви предметів, явищ, об'єктів, напр.: **gvęzda, *jezero, *ledь*; назви дій, якостей, абстрактних понять, напр.: **dolja, *dobrь, *junь, *soldьkь, *duxь*. Розвиваючись у тісному взаємозв'язку, слов'янські й балтійські мови створили багато нових спільних слів, а інші слова, переважно спільноіндоєвропейського фонду, змінювали незалежно одна від одної.

Слов'янські мови контактували й з іншими західноіндоєвропейськими мовами. Насамперед це стосується

германських мов, які мають зі слов'янськими, а також з балтійськими, багато спільних елементів у словниковому фонді. Давніми лексичними паралелями цих мов є різнозначеннєві слова, напр.: **selo*, **ljudъ*, **stado*, **voskъ*, **děliti*, **tysetja*, **peštъ*, **rebro*. Частина слів зближує слов'янські мови ще й з італо-кельтськими та іншими західноіндоєвропейськими, напр.: **morje*, **mъxъ*, **seme*, **lipa*, **drozďъ*, **gostъ*, **lice*, **mъlni*, **rъžъ*, **bъčela*.

Східноіндоєвропейський лексичний шар охопив меншу кількість слів, ніж західноіндоєвропейський. Він відобразив недовге контактування давніх слов'янських діалектів із тохарськими, носії яких одними з перших залишили індоєвропейську батьківщину й вирушили на схід, втративши тісні зв'язки зі слов'янськими та балтійськими племенами. Пізніше, з відокремленням індійських племен від індоєвропейської сім'ї, слов'янські мови втратили зв'язок і з індійськими діалектами, після чого перебували на сході в сусідстві з іранськими племенами. Унаслідок цього слов'янські мови зберегли найбільше спільних лексичних рис з іранськими мовами, напр.: **zъvati*, **sъdravъ*, **slovo*, **bogъ*, **ubogъ*, **svęťъ*, **pъstrъ*. Цьому пласту відповідають ще слова **pъrsъ*, **volsъ*, **dōti*, **sqdъ*, **bežъ*, **radi*, **ovъ*.

Південноіндоєвропейський шар є найменшим за кількістю номінацій, порівняно із західноіндоєвропейським та східноіндоєвропейським. Він характеризує взаємозв'язки між слов'янами й хеттами, греками, фігійцями, вірменами й албанцями, які досить швидко покинули індоєвропейську територію й перемістилися на велику відстань від слов'ян, далі неодноразово заповнювану різними переселенцями, що й призвело до втрати стосунків між південними індоєвропейськими та слов'янськими діалектами. До цього пласту належить кілька номінацій, напр.: **dľgostъ*, **molditi*, **lada*. Деякі слова співвідносять південних індоєвропейців із західними та східними, напр.: **oręxъ*, **jalovъsъ*, **želva*, **žila*.

У цілому індоєвропейський словниковий фонд з урахуванням слів, наявних у більшості індоєвропейських мов або в окремих групах мов, є досить великим. Попри все, важко сказати, що вся сукупність слів, зіставлених у різних індоєвропейських мовах, може дати точне чи навіть приблизне уявлення про лексику племен, які спілкувалися індоєвропейською мовою.

1.3. Основну частину праслов'янського лексикону становили власне слов'янські найменування. Це досить велика група слів, яка в переважній кількості характерна лише слов'янським мовам. До складу її входять різні за походженням, семантикою й структурою слова, тому в межах праслов'янського фонду слід виділити невідомі й відомі за походженням слова, структурно-семантичні й лексико-семантичні утворення.

Біокремлення номінацій невідомого й відомого походження базується на етимологічній прозорості слів. Якщо поява лексичних одиниць у праслов'янській мові невідома, затемнена, не з'ясована й викликає різні суперечності, то такі слова слід віднести до етимологічно невизначених. Вони могли бути успадковані із загальноіндоєвропейського лексикону, з різних індоєвропейських чи неіндоєвропейських мов або утворені від індоєвропейських та запозичених коренів, могли перебувати у зв'язку зі слов'янськими й неслов'янськими основами, але процес їх виникнення завуальований і остаточно не розкритий або має кілька трактувань. Етимологічно непрозорі найменування трапляються серед назв осіб (**čelověkъ* та ін.), назв тіла і його частин (**tělo*, **čelo*, **goba*, **rьtъ* тощо), назв тварин і риб (**kyša*, **pьsъ*, **ščuka*, **okunь* тощо), назв рослин і місцевостей (**dobъ*, **proso*, **kovylь*, **gajь* тощо), абстрактних назв (**bystrь(jь)* тощо).

Найменування з прозорою етимологією, міжслівними зв'язками вважаються відомими за походженням. Це в основному новотвори праслов'янської доби, мотивовані слов'янськими або неслов'янськими коренями й основами. За структурою і семантикою вивідних слів вони поділяються на лексико-семантичні й структурно-семантичні утворення. Лексико-семантичні новотвори виникали внаслідок переосмислення значення індоєвропейських, праслов'янських слів. Так, індоєвр. слово **bērgōs* «гора» відобразилося в прасл. **bergъ* «берег»; індоєвр. **pūrōs* «пшениця» – у прасл. **purь* «пирій»; індоєвр. **nōgā* «копито, ніготь» – у прасл. **noga* «нога»; індоєвр. **ghōrdhōs* «огорожа, тин» – у прасл. **gordь* «місто»; прасл. **gojiti* «живити, сприяти життю» – у прасл. **gojiti* «гоїти, лікувати».

Структурно-семантичні новотвори – це слова, що виникли на праслов'янському ґрунті від індоєвропейських, слов'янських чи

іншомовних коренів та основ за допомогою різних словотворчих засобів. Частина їх співвідноситься з індоєвропейськими коренями й основами. Так, індоєвр. **phēl-* відповідають праслов'янські слова **plemę* «плем'я», **plodъ*; індоєвр. **mōnk-* (**mēnk-*) – прасл. **moka* «мука, борошно», **męti* «м'яти», **mękъ(къ)* «м'який»; індоєвр. **g^hhēr-* – прасл. **žarъ* «жар, полум'я», **goręti* «горіти»; індоєвр. **dōlōs* «яма, низина» – прасл. **dolina* «долина».

Решта номінацій – найбільша кількість серед усіх спільнослов'янських новотворів – пов'язана здебільшого з праслов'янськими словами. При цьому слід відзначити велике структурно-семантичне розмаїття найменувань, мотивованих однією основою. Так, прасл. назвою **solvъ* «сивий, сірий» зумовлене слово **solvъjъ* «соловейко»; прасл. **čitati* – слова **čislo* «число», **čъstъ* «честь»; прасл. **svoję* «свій» – лексеми **svojakъ* «своjak», **svęstъ* «свість», **svatъ* «сват», **svaxa* «свахa»; прасл. **dъnъ* «день» – слова **dъnъnъ*, **dъnevъnъ* «денний», **dъnęti* «дніти», **dъnina* «днина», **dъnъnica* «ранкова зоря», **dъnъsъ* «сьогодні»; прасл. **bělъ(jъ)* – слова **bělavъ* «білуватий», *bělęti sę* «білітися», **bělica* «тварина», **bělidlo* «білило», **bęli(z)na* «білизна», **bęlostъ* «білисть», **bělъkъ* «білок», **bělъmo* «більмо», **bęlobokъ(jъ)* «білобокий». Поодинокими в праслов'янській період були випадки мотивування слів іншомовними коренями, напр.: **mečъ* > **mečъnikъ*.

Упродовж історії розвитку спільнослов'янської мови її лексичний склад зазнавав постійних змін. Одні слова й значення з'являлися, поширювалися в мовленні, а інші виходили з ужитку чи зовсім зникали. Причини виникнення й занепаду слів у цілому і щодо кожного окремого найменування важко встановити, оскільки їх було переважно кілька, до того ж, мовні фактори часто поєднувалися з позамовними чинниками.

1.4. В індоєвропейський період і після розпаду індоєвропейської мовної єдності слов'яни часто контактували з іншими племенами – спорідненими й неспорідненими. Довготривалі чи короточасні відносини з ними призвели до появи в лексиконі праслов'янської мови великої кількості іншомовних слів та мотивованих ними утворень. За джерелом виникнення запозичення поділялися на індоєвропейські й неіндоєвропейські, а за часом проникнення в

слов'янські мови розміщувалися хронологічно за періодами послідовного входження до праслов'янського словникового фонду.

Перебування слов'ян у тісних і близьких зв'язках з індоєвропейськими племенами стимулювало перехід багатьох номінацій з індоєвропейських мов у слов'янські і зумовило постання найбільшої кількості спільноіндоєвропейських іншомовних слів у праслов'янському лексиконі, порівняно з неіндоєвропейськими. Запозичення індоєвропейського походження охопили германські, кельтські, грецькі, латинські найменування.

Найбільш давніми індоєвропейськими запозиченнями вважають кельтські слова, які в глибокі часи до нашої ери і на початку нашої ери проникали безпосередньо або через інші мови до слов'янських. Таких номінацій засвідчено небагато, напр.: **sluga* «слуга, челядь», **ljutъ* «лютий, злий», **braga* «брага, солод», **tynъ* «стіна, тин», **lěкъ* «ліки».

З давніх часів праслов'янській мові відомі й германські слова (прагерманські, німецькі, готські й інші), що потрапляли до неї упродовж усього спільнослов'янського періоду. Вони охопили такі лексичні одиниці: **duma* «думка, слово», **šelmъ* «шолом», **kъnędzъ* «князь», **xъlmъ* «горб», **xlěbъ* «хліб», **stьklo* «скло», **koldędzъ* «колодязь», **stodola* «стодола», **plugъ* «плуг», **skrinja* «скриня», **mečъ* «меч» тощо.

На початку нашої ери праслов'янській мові стали відомі окремі грецькі слова, засвоєні переважно через посередництво інших мов, але таких слів виявлено мало, напр.: **korabjъ* «корабель», **ogurьcь* «огірок», **cьrky* «церква», **ropъ* «піп».

Надбанням праслов'янської доби стали й деякі слова латинського походження, що були успадковані безпосередньо чи опосередковано слов'янськими мовами. Їх виявлено небагато, напр.: **vino* «вино», **roganъ* «поганій», **kotьlъ* «котел», **cěsarъ* «кесар», **kupiti* «купити».

Віддаленість неіндоєвропейських племен і нечасте спілкування з ними спричинили входження незначної кількості слів із неіндоєвропейських мов у слов'янські. Такими стали, напр., тюркські назви **obrinъ* «авар», **tьlmačъ* «перекладач». Слова неіндоєвропейського походження почали проникати до спільнослов'янського лексикону пізніше від індоєвропейських

запозичень, у пізній праслов'янський період і після розпаду праслов'янської мовної єдності.

Успадковані спільнослов'янською мовою слова з індоєвропейських та неіндоєвропейських мов втратили поступово зв'язок зі своїми первинними коренями, стерли генетично іншомовне походження й розчинилися в лексиконі слов'янських мов. Індоєвропейські запозичення настільки прижилися в спільнослов'янській мові, що стали сприйматися як самобутні слова, як немотивовані чи похідні, співвідносні з іншими словами або частинами слів.

1.5. Праслов'янська племінна диференціація визначила подальшу більшу спорідненість української мови на східно- й західнослов'янському рівні, а меншу – на східно- й південнослов'янському. Через це сьогодні встановлюють міцніші українські лексичні зв'язки з білоруською, чеською, польською, словацькою, верхньолужицькою, хорватською мовами (давньою антською підгрупою), ніж із російською, болгарською, македонською, сербською, нижньолужицькою, словенською мовами (давньою словенською підгрупою).

Спорідненість української мови з білоруською виявилася найбільш близькою впродовж історії розвитку слов'янських мов, що дало можливість ученим говорити навіть про українсько-білоруську мову як спільне явище XIV–XV ст., про два варіанти «західноруської» мови – український і білоруський і розв'язувати проблему українсько-білоруських зв'язків у двох аспектах: формування української і білоруської народнорозмовних мов XIV–XVII ст. та українсько-білоруських писемних взаємин XIV–XVII ст. як наддіалектний процес. Від праслов'янських часів у лексиконі цих мов простежувалося багато спільних рис, зокрема назва **otьь* поступилася словам *батько* (укр.), *бацька* (білор.); слово **Qžь* змінилося на *вуж*; характерними стали номінації *немовля*, *дбати*, *помилятися*, *кохати*.

Довготривалі історико-культурні й ареальні контакти української і білоруської з російською, їх генетична спорідненість зумовили появу багатьох спільних лексем і в цих трьох мовах. Так, прасл. слово **čelověkь* у рос. і білор. мовах зберегло значення

«людина», а в укр. набуло ще й значення «одружений чоловік» і в останньому витіснило прасл. *mQžь «член подружжя»; прасл. назва *nevěsta втратила первинне значення «невістка» і набула нового «взагалі жінка», а в рос. мові за нею закріпилося значення «наречена» і за словом *невестка* «невістка»; з двох давніх номінацій *pъrstь* і *palьсь* у східнослов'янських мовах усталася лексема *палець*; слово *časъ в укр. мові стало загальною назвою часу, а в рос. мові виражає поняття «година», яке в укр. мові позначене словом *година*; в укр. набув поширення прикметник *čьrvenъ, а в рос. витіснений словом *krasъnъ; східнослов'янським мовам властиві були слова *плаха, скатерть, підвода, мзда, найм, скот, куна, гривна, головажня, десяток* та інші; і дотепер спільними є лексеми *дешевий, дев'яносто, коромисло, хороший, хвіст, куц, кулак* та інші.

Показовими є лексичні контакти української мови з польською і чеською, що увиразнилися ще в киеворуський період. Взаємовпливи між українською і польською простежувалися з XI ст. і поглибилися в XIV ст., відобразившись на різних рівнях літературної мови й малою мірою охопивши народнорозмовну українську мову. З польської до української мови перейшли слова *корона, личба, менити, обличность, очивисто, родовити, выбавити* «вирятувати», *рачити* «зволити», *припоудити* «пригнати», *збіглий* «утікач» та ін. З чеської до української мови ввійшли слова *право, поконати, наступник, протожь, пакли, велиць, вишити* й інші. Потужним був і потік польсько-чеських лексем до української мови, особливо в XVI–XVII ст., із проникненням на слов'янський ґрунт латинських та інших запозичень, напр.: *гро(ш), заставити, заховати, листъ, належати, небожъчикъ, пожитокъ, пригода, шляхта; докторъ, костель, мастеръ, панъ, добровольни, заживати, моцни, отмѣнити, оужитокъ, титуль, частокротъ*.

У спільнослов'янському розвитку основну частину лексику української мови визначили слова, що зближують її зі всіма мовами давнього антського союзу, напр.: *живиця, батіг, куток, хмара, ранок, смуга, повінь, торкатися, хилитися, триматися, будуватися, лякатися, бажати, бачити, лічити, працювати, лагодити, жодний, щирий*. І чималу кількість становлять слова, що віддаляють українську мову від давньої словенської підгрупи мов, напр.: *обилие, корм, желать, кануть, латать, брость, чертить, прятать, плохой*,

обиций; або простежуються на зіставному рівні, напр., укр.-рос.: *другий – второй, хлопець – мальчик*. Водночас багато слів зближує давні антську й словенську підгрупи мов, що стали результатом їх взаємодії, напр.: *крок, кожух, вир, доба, вуй, стрий, снага, сіромаха, горня, ватра, колиба, левада, обрус, лелека, чекати, бавитися, самотній*.

Отже, українська мова за традиційною генеалогічною класифікацією належить до східнослов'янської підгрупи і має найбільше самобутніх лексем (*глек, глузд, берегиня, нащадок, стеля, очерет, брунька, волошка, кульбаба, ластовиння, черес, комаха, дивовижа* тощо), а також слова, що зближують її з білоруською мовою (*кохати, помилятися*), польською (*посаг, коруна*), чеською (*материзна, дідизна*) чи зі всіма західнослов'янськими (*вапно, пазур, годувати, смажити, блукати, тулятися, дременути*). Менше лексичних рис об'єднує українську мову з російською та південнослов'янськими, що вказує на відокремлений розвиток цих мов (*торба, горнути, мацати, блищати, трохи, цебер*).

Список літератури

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 83–95.

Гумецька Л.Л. З історичної лексикології української мови. *Мовознавство*. 1981. № 1. С. 38–44.

Гумецька Л.Л. З історичної стилістики української мови. *Слово і труд* / редкол.: І.Ф. Андерш, М.А. Жовтобрюх, Г.П. Їжакевич (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1976. С. 88–93.

Німчук В.В. Праслов'янська лексика. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / ред. кол.: В.М. Русанівський (відп. ред.), В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1983. С. 15–28.

Русанівський В.М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI–XVII ст.: доповідь на VII Міжнародному з'їзді славістів. Київ: Наукова думка, 1973. 28 с.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні: монографія. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2003. 480 с.

2. Становлення лексики української мови XI–XV ст.

- 2.1. Українська лексична спадщина.
- 2.2. Власне українська лексична основа.
- 2.3. Семантичні зміни в українській лексиці.
- 2.4. Розвиток синонімії, антонімії та омонімії.
- 2.5. Стилiстичні особливості української лексики.

2.1. Набутком української мови XI–XV ст. стала численна кількість спільнослов'янських найменувань, що відобразили високий рівень розвитку праслов'янських племен, прагнення їх до постійної лексичної творчості. Спільнослов'янський лексикон представили індоєвропейські, неіндоєвропейські слова, власне праслов'янські новотвори. До нього увійшло й чимало слів, спільних для давніх антської і словенської підгруп слов'янських мов. Довговічне й обопільне функціонування на слов'янському ґрунті затерло їхнє походження й створило передумови для сприйняття як питомих слів.

Успадковані з дописемного періоду спільнослов'янські назви представляли основну частину слів у лексиконі давньоукраїнської мови. Семантика їх зумовила виділення таких тематичних груп:

– назви, що стосуються людини й істот взагалі, напр.: *братъ, полкъ, воєвода, любовъ, слуга, печаль, князь, попъ, тоуга, дѣло, пастухъ, людье, соромъ, отрокъ, моужество, подроуга, моужь, скорбь, дѣти* (ИЛ, 620-629, 639-646);

– назви, що позначають явища, об'єкти, зміни природи, напр.: *земла, боурею* (ИЛ, 314), *болото* (ИЛ, 326), *зорѣ, небо, громъ* (ИЛ, 436, 516, 527), *лѣто, дождь, пожаръ, время, ночь*, (ИЛ, 628-639), *годъ* (ИЛ, 645), *осень, зима, снѣгъ* (ИЛ, 653);

– назви, що характеризують предмети, речі, продукти, результати діяльності, напр.: *столь, ножь, стагы, саблами, вина, книги, возъ, мечь, грамоты, колоколы* (ИЛ, 208, 249, 326, 333, 334, 335, 390, 484, 545);

– назви, що вказують на споруди, поселення, місцевості, напр.: *хоромы, клѣти, гати, горы, рѣка, имѣние, лѣсь, лугъ, села, поле, волость, погребъ, мостъ, ворота, городъ, дворъ, бродъ* (ИЛ, 303, 314, 315, 335, 336, 486, 506, 508, 511, 537, 560, 620, 630, 631);

– назви, пов'язані з сільським господарюванням, напр.: *жита, зерно* (ИЛ, 332, 393), *овци, лну, овса, рьжи, куровь* (ГВЛ, 150),

конюхъ, сельскомъ старостѣ, конь, кобылоу, боранъ, коровоу, воли, переореть, гоусѣ, хлѣва, сѣно, дровехъ, козоу, свинью (ПР, 71–73);

– назви, пов’язані з полюванням, мореплавством, бортництвом, напр.: *бобровъ* (ГВЛ, 134), *медоу* (ИЛ, 334), *морьскоую лодью* (ПР, 131), *парусы, якори, ужища, глубинѣ* (ПВЛ, 24, 34), *олень, медвѣдь, лоси, звѣрь* (ПВЛ, 162);

– назви, пов’язані з різними ремеслами, заняттями, напр.: *мастери, сѣдєлници, лучници, тулници, кузнєци, жєлѣзу, мѣди, сребру* (ГВЛ, 122), *купецъ, мечникъ, клепати, мечемъ, торгу, товаръ* (ПР, 104-9), *ремѣствъника, городникоу, мостьникоу* (ПР, 124, 132);

– назви, що стосуються мистецтва, науки, освіти, писемності, культури, напр.: *оученик* (ИЛ, 585), *книжникъ, философъ* (ГВЛ, 146), *апостоль опракошь, парамья, єуангєліє опракошь, сѣборникъ* (ГВЛ, 152), *сопѣли, бубны, спляшетъ* (ПВЛ, 128);

– назви різних дій, процесів, якостей, властивостей, кількості чогось, напр.: *мстити, будетъ, боярескъ, выкупати, платити, лежитъ, дикую, прикладываетъ, помогати, всакоа, перекладнаа, сельском, другаа, двою* (ПР, 168–169).

Виділені лексико-семантичні групи є найбільш загальними. У їх межах можна було би виокремити ще підгрупи слів або деякі лексеми вивести в нові групи. Проте в такому вигляді й обсязі вони дають цілісне уявлення про лексику, успадковану давньоукраїнською мовою з дописемного періоду, і відображають семантичне розмаїття найменувань кожної групи, яке ще більше розвинулося з формуванням на українському ґрунті нових лексичних одиниць і з проникненням у писемну українську мову нових іншомовних слів.

2.2. Основна частина протоукраїнського лексикону була реалізована на українському ґрунті й збережена дотепер, але низка давніх лексем зафіксована зі своєрідною поведінкою. Напр., прасл. *возѣдухъ, лукъ* засвоєні українською мовою і збережені в деяких діалектах, але в літературній мові замінені словами *повітря, цибуля*; з прасл. *лужа, калюжа* слово *лужа* залишилося в діалектах, а *калюжа* поширилося на всій українській території; прасл. *гаиворонъ, брунька, хмара, гололєдица, нати́на, галузь* засвідчені вперше середньоукраїнськими пам’ятками. Протоукраїнська лексика стала базою і для творення нових лексичних одиниць (*сѣльньце >*

сълньчьными, ярь > ярина, стадо > стадьными, пахати > пашьня тощо) та нових значень (*порогъ* «поріг у будинку» > *порогъ* «поріг на річці», *просторъ* «протяжність» > *просторъ* «воля, свобода» тощо). Тому найбільше новотворів становили слова з давніми слов'янськими коренями.

На південноруських землях упродовж XI–XV ст. формувалася і власне українська лексика. Це були переважно слова народнорозмовного характеру, що засвідчували багатство тогочасної живомовної стихії, входження її до літературного вжитку і розвиток писемної української мови та ділового спілкування на базі живого розмовного мовлення. Специфічні українські слова представлені в межах кожної частини мови, але найбільше їх серед повнозначних частин мови, менше серед службових частин мови. І якщо в пам'ятках XI–XIII ст. вони були поодинокими, то в XIV–XV ст. стали більш продуктивними й частотними.

З повнозначних частин мови своєрідними народнорозмовними рисами й формами особливо відзначалися дієслова, що підтверджують як писемні пам'ятки, так і дослідження українських мовознавців, напр: *брехати* «гавкати, брехати», *лагодити* «робити приємність», *об(ь)гърнути, огърнути* «огорнути», *отъбгнути* «загубити», *пряжити* «прягти», *чюти* «чути», *розділяючися, вчинять, досмотрили* (Гр XIV, 120, 121, 137), *порадили, казали, вчинили, дозволили, заборонали* (Гр XV, 35, 38, 49, 50, 54), *подивитиса, кластиса, охопити, збирати, полюбитиса, не пытай, дотисноутиса, збиратиса, кажи, забороняти, вдаритиса, коритиса* (Чет, 3 зв, 5 зв, 15 зв, 16 зв, 18, 20 зв, 22 зв, 32 зв, 50 зв, 51, 54).

Велику кількість специфічних українських номінацій становили й іменники, що охоплювати як нові слова, так і нові значення слів, а також власне українські форми слів, напр.: *болоньє, лимень* «лиман», *пуца* «густий ліс», *рѣнь* «дрібне каміння», *дѣль* «гребінь гори», *гаи, полонина, криница, ролья, жито, вѣверица, вѣлна* «вовна», *гребля, смага, гърбъ, пересърдьє* «досада», *гривну, понедѣлок, выжывеню* (Гр XIV, 42, 128, 129), *у стожъжку, роки, кривдъ, до(ч)ка, нарожє(н)я, шкода, пасика* (Гр XV, 44, 45, 49, 104, 117), *початокъ, прикладъ, клопотъ, година, скляниця, горниця, небога, череда, напастъ, господарь, сокира, пригода, мѣстьце* (Чет, 44, 47, 67, 99, 99 зв, 108, 174, 327, 348 зв, 365, 367, 375 зв).

У пам'ятках XIV–XV ст. численними й різноманітними стали специфічні українські прислівники, напр.: *непороухомо, непорушно* (Гр XIV, 125, 128), *николи, теперь, досы(т), по давному, та(ж)ко, вѣдомо* (Гр XV, 35, 39, 42, 43, 52, 134), *дивно, доловъ, прикро, николи, вдачно, тутъ, даромъ, невдачно, сюды* (Чет, 45 зв, 56 зв, 125 зв, 268 зв, 302 зв, 320 зв, 330, 340, 355). На XIV–XV ст. припало більше функціювання і специфічних українських прикметників, займенників і числівників або їх форм, напр.: *чирвоныи, здоровымъ* (Гр XIV, 9, 144), *лѣшиому, науближныи* (Гр XV, 49, 116), *никимъ, хто* (Гр XIV, 125, 128), *инъшими, кожъды(и), вони* (Гр XV, 46, 61), *сти(р)ть, девеносто, други(и)* (Гр XV, 44, 46), *тобѣ, ништо, такий, инший, я, ништо* (Чет, 3, 48, 52, 288, 318 зв, 352).

Українська мова характеризувалася й багатьма специфічними службовими частинами мови, вигуками, що більшою мірою актуалізувалися також у XIV–XV ст., напр.: *передъ, черезъ, пуперекъ* (Гр XIV, 130, 144), *черессъ, для, межи* (Гр XV, 35, 49, 66), *коли, тако(ж), абы, поки, або, доколи, але, щоби, що, куды, или*, (Гр XV, 31, 43, 49, 50, 61, 68, 72, 89, 95, 98), *несха(и)* (Гр XV, 61), *из, ажъ, чому, ачей, змежи, бо, ажъбы, передъ* (Чет, 2 зв, 15 зв, 23, 49 зв, 51, 51 зв, 54 зв, 55), *горѣ мнѣ, о црю, ахъ мнѣ бѣдной* (Чет, 15, 30, 249). Оригінальності українським пам'яткам надавали специфічні фразеологічні сполуки, порівняльні звороти, прислів'я і приказки, напр.: *слезы пустити* «заплакати», *вчинити хвалу* «прославити», *быти в тужѣ* «тужити» (Чет, 44 зв, 47, 59 зв), *яко голубъ, ка(к) твердый камень* (Чет, 31 зв, 55 зв), *днь приходитъ яко англь, а ноць яко тать* (Чет, 344 зв).

До лексики української мови влилося й багато іншомовних слів, завдяки її тісним зв'язкам з багатьма мовами. Найбільш об'ємним став потік старослов'янізмів, напр.: *цвѣтная недѣля* «вербна неділя», *хыщникъ* «хижак», *дѣтище* «дитина», *виноградъ* «виноград», «сад». Чимало проникло на український ґрунт і грецизмів – через старослов'янську, напр.: *дыханье* «життя, дихання», *стихия* «одне з первоначал буття», *вселенная* «всесвіт», *планита* «планета», *Великъ днь* «Великдень»; і безпосередньо, напр.: *тигръ, скорьпиш, алои, кипарисъ*. Запозичення з інших мов були поодинокими, напр., з тюрк.: *товаръ* «товар, майно», *борсукъ* «борсук», *евшанъ* «степовий полин»; з д. євр. через грец.: *субота*; з д. в. нім. через стсл.: *постъ*; із

с. лат.: *буракъ*; із с. грец.: *огурьць*. Частина запозичень була успадкована сучасною українською мовою, напр., стсл. лексема *овнь* усталилася як назва знаку зодіака; грец. *океанъ*, *китъ*, *кедръ* збереглися дотепер незмінно; грец. *магнитъ*, *ладанъ*, *канонъ* набули термінологічних значень.

2.3. Лексикон української мови XI–XV ст. характеризувався збагаченням як новими словами, так і новими семемами. І в творенні нових значень українська мова більшою мірою виявила свою специфіку, ніж у творенні нових лексем.

До основних закономірностей розвитку лексичної семантики української мови XI–XV ст. слід віднести збереження семантичної структури слів упродовж історичного розвитку, успадкування в незмінному вигляді семантичної структури і звуження або розширення надалі, збагачення семантичної структури в писемний період і збереження, звуження або збагачення її в майбутньому, перерозподіл функцій між семемами в структурі номінацій, розвиток переносних значень слів. Останні дві зміни можна розглядати в контексті попередніх семантичних процесів.

Упродовж історії розвитку української мови семантичну структуру зберегла невелика кількість слів, переважно однозначних. Однак у розмовному мовленні будь-яке слово могло набувати додаткових значень чи конотацій, а писемні пам'ятки малою мірою відображали народнорозмовне й діалектне мовлення. Так, прасл. лексема *paokъ* (*paekъ*), утворена з префікса *pa-* та кореня **o-* (*e-*) (пов'язаного з **(j)eti* «брати, хватати»), була успадкована з давньою семантикою – *паукъ* «павук» – сучасною українською мовою, де фіксуються зі значенням «членистонога тварина з отруйними залозами»; прасл. слово *гусь*, що зводиться до більш давнього **luszь*, розвинутого з індоєвр. **leuǵ-*, **louǵ-* «сяяти, блищати», проникло в українську мову зі значенням *рысь* «рись», а потім і в сучасну мову.

Українській мові відомо багато слів, що потрапили до неї з праслов'янської і функціювали спочатку незмінно, але далі зазнали розширення, рідко звуження семантичної структури. Процес розширення семантики полягав у формуванні як прямих, так і переносних значень. Напр., слово *пѣсъкъ* «пісок» (з прасл. *рѣсъкъ* «пісок») зберігало своє первинне значення, а сьогодні виражає

значення «сипуча гірська порода», «простори, ділянки землі, покриті цією породою»; назва *буря* «буря» (від прасл. *bur'a* «буря») була відома з первинним значенням, а в сучасній українській мові – це «навальний вітер з дощем, грозою та снігом», перен. «глибоке хвилювання», перен. «дуже сильне виявлення почуттів»; лексема *пшениця* «пшениця» (від прасл. **rъšenica* «пшениця») вживалася з первинним значенням, а сьогодні – зі значеннями «рослина родини злакових», «зерна цієї рослини, борошно із зерна цієї рослини».

Специфіку українського лексикону відображали слова, що проникали до нього в киеворуський період і тоді ж розширювали свою семантичну структуру. У подальшому такі багатозначні слова могли зберігати свою семантику, звужувати або збагачували її. Так, назва *свѣтило* «небесне тіло, що випромінює світло або світиться» набула ще в ранній писемний період значень «просвітитель, видатна людина», «свічка, світильник» і всі значення зберегла до сьогодні. Найменування *человѣкъ* виражало значення «взагалі людина», «людина як член колективу, суспільства», «особа, душа», «феодалний залежний селянин», «мешканець певного поселення», у староукраїнській мові набуло ще значень «муж, жоната людина», «особа чоловічої статі» і з цих усіх значень сьогодні охоплює лише чотири семми «особа чоловічої статі», «одружена особа стосовно дружини», «людина загалом», заст. «селянин».

Багато слів із розширенням семантичної структури й далі наповнювалися новими значеннями. Напр., прасл. назва *гроза* «жах» виражала ще поняття «загроза», «погроза», «небезпека», а сьогодні має значення «грим та блискавка з дощем або градом», перен. «бурхливі події, що відбуваються в суспільстві», перен. «лихо, небезпека, катастрофа», перен. «те, що викликає, наводить страх, жаж»; прасл. слово *межа* «середина, границя» набуло значення «природна або умовна лінія, яка ділить два володіння», а нині зафіксоване зі значеннями «лінія поділу; границя», «вузька смуга між полями», перен. «простір, обмежений чим-небудь», перен. «допустима норма чогось», перен. «останній, крайній ступінь».

Процес розвитку семантичної структури слів був довгим і складним в історії української мови. Упродовж століть номінативні одиниці могли зазнавати різноманітних семантичних змін. Процес розвитку лексикону української мови був означений безперервними

семантичними змінами більшої частини слів від давніх писемних часів до сьогодні.

2.4. Обширна база формування власне українського лексикону й різноманітні лексико-семантичні процеси в ньому зумовили виникнення синонімічних, антонімічних й омонімічних відношень між словами, що тісно були пов'язані між собою вже в найбільш давній писемний період. Передумовами становлення лексичних зв'язків була велика семантична місткість лексем, здатність їх вільно вживатися без встановлених параметрів, входити до складу фіксованих сполучень.

Явище синонімії відображали різнокомпонентні, різнозначеннєві ряди номінативних одиниць. У синонімічні відношення вступали однокореневі й різнокореневі слова чи їх значення, утворюючи малокомпонентні або багатокомпонентні синонімічні ряди, напр.: *четвъргъ, четвъртъкъ; стадо, череда, скотъ, товаръ; дъбрь, пропасть, бездъна, стръмнина, розпалина, розсѣлина; лошадь, лошакъ, кобыла, конь, иноходъ, скокъ, фарь, жеребець, жеребля*. Проте майже всі синонімічні ряди давньоукраїнського періоду зазнали в подальшому різних семантичних змін. Одні з них залишилися в минулому через втрату своїх компонентів. Напр., із близьких за семантикою номінацій *пятьница, пятъкъ; постъ, говѣньє; недѣля, воскресеньє* занепали книжні слова – стсл. *пятъкъ, говѣньє, воскресеньє* (в українській мові останнє позначає сьогодні релігійне свято Воскресіння). Деякі синонімічні ряди успадковані без змін або розширені новими компонентами. Так, давній синонімічний ряд *сторона, бокъ* виділяється й на сучасному етапі в значенні «місце збоку кого-, чого-небудь»; синонімічний ряд *капля, крапля, роса* поповнився словами *краплина, крапельина, цятка, каплина, росинка*. А більшість синонімічних рядів зазнала одночасно втрати, набуття слів і зміни стилістичного відтінку окремих компонентів. Так, синонімічні ряди *бѣлка, вѣверица, вѣкъша, бѣлица; человѣкъ, людинъ, мужъ; люди, людъ, народъ* зафіксовані сьогодні в складі *білка, вівірка, білиця* (без *вѣверица, вѣкъша, бѣлица*); *особа, людина, чоловік, одиниця, персона, індивід, душа, гаврик* (без слів *людинъ, мужъ*); *люди, народ, люд, мир, публіка, народець, людці, миряни* (без слова *людъ*).

Компоненти деяких колишніх синонімічних рядів розійшлися сьогодні до різних рядів або стали складовими одночасно кількох синонімічних рядів. Напр., синонімічний ряд *ящерь, ящерица, ящерька, ящурь* втратив слова *ящерь, ящерица*, а інші віддав синонімічним рядам *ящірка, веретільниця, мідяниця* і *ящур, слинявка, слинівка*; слова синонімічного ряду *дорога, путь, гостинець, трона, стьзя* увійшли сьогодні до двох синонімічних рядів *дорога, шлях, путь, шосе, траса, магістраль*; *дорога, шлях, путь, стежка, стежина, стезя, трона*; із синонімічного ряду *пътица, пѣтка, пѣтичь, птахъ, птаха* випали слова *пѣтка, пѣтичь*, а інші увійшли аж до трьох синонімічних рядів: *птах, птиця, птаха*; *особа, постать, фігура, птах, птиця*; *птахи, пернати, птаство, птиця, пташки*. Поодинокі слова в киеворуський період входили до різних синонімічних рядів і на сучасному етапі є компонентами різних рядів, пор.: *животь, житыє, жизнь і життя, буття, живіт, живоття*; *животь, богатство, скарбъ, грошѣ, живоття* і *багатство, гроші, маєтність, капітал*. Синонімічні відношення виникали внаслідок вживання питомих і запозичених слів, книжних і розмовних, діалектних, через розвиток багатозначності слів.

Антонімію представляли в давній українській мові різнозначеннєві й різночастиномовні пари слів, напр.: *просторъ – тѣснота, гора – доль, глибокыи – мѣлькыи, высокыи – низькыи, полудньє – полуночи, погодьє – непогодьє, жити – мерти*. Одні антонімічні пари з відповідними фонетичними змінами збереглися дотепер, напр.: *върхъ – низъ, днь – ночь, великыи – малыи, дългыи – коротькыи*. Інші пари змінили один зі своїх компонентів, напр.: *утро – вечеръ* (*утро* – на *ранок*), *лѣтънии – зимьнии* (*зимьнии* – на *зимовий*). Деякі протилежні за значенням слова були витіснені іншими, напр.: *дєсньи – шуи – парою правий – лівий; възьтокъ – западъ – парою схід – захід*. Антонімія була спричинена так само розвитком багатозначності слів, унаслідок якого виникали лексеми з протилежним значенням та спільною семантичною основою.

Поодинокі слова відображали в киеворуський період омонімію, напр.: *сєреда* «середина» і *сєреда* «назва одного з днів тижня», *гора* «гора» і *гора* «вгорі, нагору». Омонімічні відношення з'являлися також із розвитком багатозначності слів, коли похідні значення втрачали зв'язок з вихідними й ставали самостійними лексемами,

напр.: *місяць* «супутник землі» і *місяць* «проміжок часу», *село* «оброблюване поле» і *село* «населений пункт». Чимало давніх омонімів зникло в процесі історичного розвитку, напр.: *бѣла* «білка» і *бѣла* «дрібна грошова одиниця», *плуг* «плуг» і *плуг* «міра землі в обсязі ділянки, виораної за день». А окремі омоніми збереглися до сьогодні, напр.: *основа* «подовжені нитки в тканині і пряжа для них» і *основа* «підґрунття». Зі зростанням українського лексикону, розширенням семантичної структури слів явище омонімії обросло новими значеннями на сучасному етапі.

Синонімія, антонімія й омонімія засвідчували інтенсивний розвиток лексики української мови, збагачення семантичної структури слів, поєднання близьких за значенням номінацій, протиставлення їх на спільній семантичній основі і розходження значень слова з утратою спільної семантичної основи.

2.5. Стилістичні ознаки давньоукраїнських лексем нестійкі, мінливі й повною мірою не відображені в писемних джерелах і наукових працях, тому однозначно трактувати стилістичні процеси навіть щодо окремого слова досить важко.

Давні стилістично нейтральні й стилістично марковані слова зберігали або змінювали своє стилістичне навантаження в подальшому розвитку української мови. Так, прасл. слово *конь* було стилістично нейтральним і залишилося таким до сьогодні, а синонімічне до нього слово *лошадь*, зі зниженим відтінком, передало своє емоційне забарвлення первинно нейтральному слову *кляча* й зникло в українській мові. Прасл. назва *рѣка* зберегла дотепер своє стилістично нейтральне значення, але в конкуренції зі стилістично нейтральним словом *рѣчка*.

Книжні й розмовні слова киеворуського періоду з відповідними стилістичними ознаками дійшли дотепер або змінилися. Так, назва *єстьство* зберегла до сьогодні книжні значення «сутність», «природа» і набула нового значення «сукупність фізичних, душевних сил та властивостей людини». З інших книжних найменувань слово *коньчина* збереглося як урочисте, назва *людинь* довго існувала й занепала, церковні поняття *Великъ днь*, *сыропустъ*, *мясопустъ* залишилися книжними, *Паска* «Великдень» – розмовним, *цвітна неділя* «вербна неділя» – діалектним. До розмовних належали слова

сѣчень, студень, лютий, березень, що функціують зараз як стилістично нейтральні; лексеми *полудньне, полуночи, вѣсходъ, заходъ*, з яких слова *вѣсходъ, заходъ* зазнали фонетичних змін і стали стилістично нейтральними, а слова *полудньне, полуночи* – діалектними.

Серед загальноновживаних і діалектних назв киеворуської доби також можна простежити різні стилістичні зміни. Так, лексеми *суша, долина, низина, подоль, лугъ, ровня, хълмъ* були загальноновживаними, але *суша, долина, низина, лугъ, подоль* залишилися в загальному вжитку, а слово *ровна* відійшло до південно-західних діалектів, слово *хълмъ* архаїзувалося. Назви *дѣль, полонина* характерні були для карпатських говорів, а сьогодні слово *дѣль* є загальноновживаним, слово *полонина* й далі властиве карпатським говорам. Багато номінацій збереглося лише в говорах української мови, що дає можливість припускати поширення їх на невеликій території і в давні часи, напр., у південно-західних говорах є слова *живьньи, бости, вепръ, пиявица*.

Функціювання слів було неоднаковим у давній українській мові. Напр., у ній широко вживалися в темпоральному значенні слова *верема, вѣкъ, часъ, годъ*, рідко *мѣсто, чинъ*, із яких слово *верема* збереглося в карпатських говорах як метеорологічна назва, слово *часъ*, витіснивши номен *верема*, стало засобом вираження загальної тривалості існування чогось, слово *вѣкъ* продовжує широко вживатися, слово *годъ* «рік» функціює лише в діалектах української мови, слова *мѣсто, чинъ* занепали із часовим значенням. Широко вживаним було й слово *весна*, а рідко вживаним його синонім *яръ*, і сьогодні слово *весна* продовжує активно використовуватися, тоді як слово *яръ* наявне лише в деяких південно-західних говорах. Рідко вживаними в киеворуський період були слова *високосний, Купало, Русаля* і такими залишилися донині, але слово *високосний* – нормативне, а слова *Купало, Русаля* – діалектні.

Особливу увагу привертають стилістичні особливості лексики різних писемних пам'яток, бо писемні твори були і залишилися основним джерелом вивчення історії української мови. Використання стилістичних засобів залежало від мови, яка застосовувалася для книгописання (старослов'янська або руська). Оскільки ж багато давніх творів було написано старослов'янською мовою (насамперед церковно-релігійні) або з переважанням старослов'янських рис (світські, літописні), то й у них представлені великою мірою лексичні

засоби, що відповідали старослов'янській писемній традиції (книжні, абстрактні слова тощо). Так, П. Ковалів, характеризуючи загальноновживану лексику киеворуського періоду XI–XIV ст., виділяв групи іменників, прикметників, дієслів, серед яких найбільшу кількість охоплювали групи абстрактної лексики, і зазначав, що в той період абстрактні іменники використовувалися великою мірою як книжні старослов'янські слова. У поле зору дослідників потрапляли й народнорозмовні риси, наявні в пам'ятках. Зокрема, А. Генсьорський із вивченням стилістичних особливостей Галицько-Волинського літопису дійшов висновку, що в ньому, особливо у волинській частині літопису, відображені переважно мовні засоби й прийоми з живої народнорозмовної мови того часу.

Список літератури

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 95–109.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка: праці філологічної секції* / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Ковалів П. Лексичний фонд літературної мови київського періоду X–XIV ст. / Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Нью-Йорк, 1962. Т. I: Основний фонд. 445 с.; 1964. Т. II: Запозичення. 323 с.

Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / відп. ред. С.П. Бевзенко. Київ: Наукова думка, 1992. 416 с.

Німчук В.В. Лексика давньоруської мови. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / ред. кол.: В.М. Русанівський (відп. ред.), В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1983. С. 29–163.

Німчук В.В. Лексика пам'яток XI–XIII ст. як свідчення народної основи давньоруської літературної мови. *Жанри і стилі в історії української літературної мови* / відп. ред. Єрмоленко С.Я. Київ: Наукова думка, 1989. С. 5–56.

Пешак М.М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) / відп. ред. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1979. 268 с.

Русанівський В.М. Семантичні процеси розвитку української лексики. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / ред. кол.: В.М. Русанівський (відп. ред.), В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1983. С. 660–715.

Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні: монографія. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2003. 480 с.

3. Словотворення іменних частин мови

- 3.1. Словотвірна система української мови.
- 3.2. Деривація іменників.
- 3.3. Словотвір прикметників.
- 3.4. Деривація числівників.
- 3.5. Словотвір займенників.

3.1. Українська словотвірна система склалася на базі спільнослов'янської. Від праслов'янської українська мова успадкувала похідні й непохідні слова та способи творення похідних слів. За кількістю похідні слова перевищували непохідні і були значною мірою представлені в межах різних частин мови, напр.: *роусинь, словенинь, кровавъ, свободна, никотораго, друоугому, третьего, достоино* (ПР, 70–73).

Структура похідних номінацій свідчила про творення їх морфологічним, морфолого-синтаксичним, лексико-синтаксичним і лексико-семантичним способами. Найбільш продуктивним способом словотвору в давньоукраїнський період був морфологічний. З його різновидів переважав суфіксальний спосіб, використовуваний здебільшого серед іменників, прикметників та дієслів, напр.: *былинамъ, жалость, лисици, половецкыа, звенить, лебедиными, кієвскыи, стрѣлати* (СП, $\tilde{з}-\tilde{к}\tilde{о}$). Для суфіксації були задіяні різні праслов'янські форманти, що могли закріплюватися в межах певної дериваційної системи. Зокрема, набутком антської підгрупи мов стали суфікси *-чукъ, -акъ, -ько / -ько, -аль, -мо, -оци*, а словенської – *-тель, -ика, -ица, -знь, -ешь, -уша, -ушь*.

Досить продуктивними в киеворуський період були префіксальний і постфіксальний способи. Префіксальним способом утворювалися дієслова, рідко інші частини мови, напр.: *приломити, испити, покрыла, залетѣло, преклонилось, смыслити, раскропити, выльяти* (СП, $\tilde{о}-\tilde{к}\tilde{о}$), *нелюбовь, незаконный, неволи, праѣдъ* (ГВЛ, 138-140). Унаслідок постфіксації виникали також переважно дієслова, напр.: *сѣашетса, въсплакашась, свѣтитса* (СП, $\tilde{й}$, $\tilde{к}\tilde{в}$, $\tilde{л}\tilde{о}$). Префікси відображали специфічність української дериваційної системи, спільність її з одними мовами і відмінність від інших (напр., префікс *зне-* зближував українську мову із західнослов'янськими, а в інших мовах йому відповідав формант *обез-* (*обес-*)).

Особливими в українській мові були способи основокладання й конфіксації дериватів. Основокладання належало до продуктивних способів деривації і поширювалося під впливом грецької і старослов'янської мов, напр.: *златокovanja, скоропица, мимоходящих, четвероногих* (СДЗ, 4, 5, 20, 32). Продуктивною стала й конфіксація, особливо серед іменників, і так само була активізована внаслідок калькування слів із грецької та старослов'янської мов. Для багатьох конфіксальних дериватів характерною була полімотивація – співвіднесення з кількома основами, напр.: *сътажания, избранныхъ, неприязни* (ЄЄ, 121, 155, 162).

Незначною продуктивністю в давньоукраїнський період відзначалися префіксально-суфіксальний, безсуфіксальний і флексійний способи деривації. Префіксально-суфіксальний був представлений у межах різних частин мови, але поодинокими словами, напр.: *безумному* (СДЗ, 23), *пригвоздити* (СП, $\tilde{l}s$). Безсуфіксальні й флексійні деривати виявлено здебільшого серед віддієслівних іменників, напр.: *размысль, врѣдъ, съмысль* (Изб 1076, 154, 159, 163), *слава, тугою, обида, побѣдами, хвалу* (СП, $\tilde{i}-\tilde{k}s$). Проте в цьому випадку міг діяти і зворотний процес, тобто іменники могли бути твірними для відповідних дієслів, напр.: *плачь – плачють* (Изб 1076, 169), *мостъ – мостити* (СП, $\tilde{d}$).

Співіснування багатьох спільнокореневих слів часто зневиразнювало мотиваційні відношення між твірними й похідними словами. Так, слово *прадѣднюю* (СП, $\tilde{k}i$) могло співвідноситися з назвою *прадѣдъ* як суфіксальний дериват, зі словом *дѣднь* як префіксальний і з назвою *дѣдъ* як префіксально-суфіксальний. Це вказувало на розвиток явища множинної мотивації і на поступове формування мотиваційних зв'язків між словами, визначення напряму похідності слів.

Малопродуктивними способами деривації у давньоукраїнський період були морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний і лексико-семантичний. Морфолого-синтаксичний переважав серед іменників, напр.: *свѣтъ мой да будеть ти вгодень, и неправды твоа щедротами нищихъ, еже слыша тыи, о честниче, дѣломъ сконча слышаное, просящимъ подаа, нагъа одѣваа, жадныа и альчныа насыщаа, болячимъ всяко утѣшеніе посылаа...* (ГВЛ, 147). Лексико-синтаксичний словотвір відображав зрощення особових назв,

числівників, прикметників, прислівників, займенників, похідних прийменників, сполучників, часток, напр.: *Мстиславъ*, *Володимерь* (ЛЛ, 277), *осмидесать* (ИЛ, 131), *заоутра* (ИЛ, 129), *никто* (СДЗ, 12), *нѣкоєго* (Изб 1076, 158), *тогда*, *идеже*, *понеже* (ИЛ, 129–134). Лексико-семантичний спосіб полягав у переосмисленні значень слів і являв собою перехід загальних назв у власні та навпаки, напр.: и многу бою бывшю на *Кровавомъ Броду* (ГВЛ, 83), *литва* же и ятвязѣ воеваху (ГВЛ, 78).

3.2. Українська мова успадкувала з праслов'янської непохідні слова на зразок *мати*, *днь*, *воля*, *снь*, *путь*, *озеро*, похідні на зразок *кънижська*, *насѣяти*, *водица*, *чьстьньи*, *рѣчька*, *мудрость* і збагатилася новими словами. Субстантиви з виразними мотиваційними зв'язками відображали морфологічний, морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний і лексико-синтаксичний способи деривації.

З морфологічних способів деривації показовою була суфіксація, яка стала основним способом творення іменників у давньоукраїнський період. Вже з киеворуської доби простежувалася спеціалізація іменникових суфіксів, тобто закріплення їх у творенні певних груп слів. Так, суфікси *-никъ*, *-тель*, *-ецъ*, *-инъ* набували функції творення номінацій зі словотвірним значенням маскулінативності, напр.: *оумникъ*, *приятель*, *добродѣтель*, *братолюбець* (ИЛ, 574, 506, 529, 563), *господину*, *торговецъ*, *мельникъ*, *дворянинъ*, *русинъ* (Гр XIV, 21, 24, 31); суфікси *-от-а*, *-ость*, *-ние*, *-ство* – функції творення слів зі значенням абстрактності, напр.: *доброту*, *красотою* (ГВЛ, 120, 144), *гордость*, *цѣлование* (ИЛ, 646, 510), *твердости*, *князьтва* (Гр XIV, 22, 50). Багато словотворчих морфем могли виконувати одночасно кілька функцій, напр., суфікс *-ин-я* (*-ын-я*) брав участь у творенні дериватів зі значеннями жіночості, локальності, абстрактності, напр.: *княгини*, *стрыню*, *пустыня* (ИЛ, 319, 480, 224), *гординею* (Гр XIV, 22); суфікс *-иця* – у творенні дериватів зі значеннями фемінитивності, предметності, збірності, абстрактності, речовинності, просторовості, демінутивності, напр.: *черницею*, *птицамъ*, *карабыцю*, *троица*, *лѣжицами*, *пшеницѣ* (ПВЛ, 53, 62, 66, 86, 87), *крупица* (КП, 99), *криницями*, *болницями*, *граница* (Гр XIV, 12, 22, 50).

У деривації іменників української мови високою продуктивністю відзначався і спосіб основоскладання. Поширенню його сприяло в основному калькування складних слів із грецької мови та активне творення їх у старослов'янській мові, звідки вони потрапляли і в українську. Складні іменники відображали часто складно-суфіксальну деривацію і являли собою комбінування питомих основ з іншомовними. Давні пам'ятки писемності засвідчували використання складних іменників переважно з особовим та абстрактним значеннями, напр.: *братоучадоу, чюжеземьць* (ПР, 70, 130), *лѣтописаньи, злодѣй, благословенья* (ПВЛ, 17, 28, 44), *богомалець, сѣножатъ, самодержець* (Гр XIV, 20, 27, 59).

Активізація процесу калькування дала поштовх для постання на українському ґрунті конфіксального способу деривації, хоч початки його відомі з праслов'янської мови. Посилене творення субстантивів за зразком грецьких, старослов'янських слів і власних словотвірних моделей сприяло увиразненню цього способу і виділенню багатьох конфіксів із другими компонентами *-иє (-ия), -никъ, -ство, -ствие, -ець, -окъ, -тель, -ниц-и(а)* й іншими. І майже всіх конфіксальних дериватів об'єднувало явище множинної мотивації, напр.: *очищѣнью, недоузѣ, разбоиникъ, заповѣдь* (ЄС, 48, 60, 74, 75), *обителми, придатка, перемирьи, нарожѣнья* (Гр XIV, 22, 28, 40).

Невеликою продуктивністю в творенні субстантивів відзначався префіксальний спосіб, напр.: *нечистоту, премудрости, прародители, антихрестъ* (ПВЛ, 16, 45, 89, 130), *прадѣдь* (ИЛ, 383, 666), *Архієп(с)пы, невола, неприятела* (Гр XIV, 14, 30, 38). Однак у структурі іменників могли виділятися і префікси, що вказували на безафіксальне, флексійне чи префіксально-суфіксальне словотворення, напр.: *повѣсть, замыслу, недѣла, память* (ИЛ, 543, 431, 448, 491), *потоки, перевозовъ, выходы* (Гр XIV, 12, 14, 19).

До малопродуктивних способів морфологічної деривації іменників слід віднести й флексійний спосіб, тобто творення субстантивів переважно за допомогою флексії *-а (-я)*. Іменники цього способу деривації простежувалися впродовж усього киеворуського періоду, а особливо почастишили в українській мові XIV–XV ст., напр.: *хвалы, куплю, мену, госпожи, судья* (Гр XIV, 21, 25, 26, 33, 34).

Морфолого-синтаксичне словотворення іменників було представлено субстантивацією, яка зводилася до вживання переважно

прикметників і займенників у ролі субстантивів. Унаслідок цього виникали деривати переважно з особовим значенням, рідше з неособовими, напр.: При *старыхъ* молчати, *премудрыхъ* слухати, *старѣйшимъ* покоратиса (ПВМ, 5), дароуи *малою* и възми *вѣчною* (Изб 1076, 176), Аже *кто* бѣжа, а поиметь сусѣдне *что* или товаръ, то господину платити за нь оуроко, *что* будетъ взялъ (ПР, 117), продалъ есми его милости вечно и непорушно и дѣтемъ его и внучатомъ его и *ближнимъ* зъ роду его (Гр XIV, 25).

Лексико-семантична деривація іменників характеризувалася переходом загальних назв у власні і навпаки, демінутивних утворень до стилістично нейтральних, вживанням апелятивів у переносних значеннях та відіграла значну роль у становленні української топоніміки. Пам'ятки демонстрували приклади вживання загальних назв у ролі власних і навпаки: Богу же изволившю, Даниль създа градъ, іменемъ *Холмъ* (ГВЛ, 85); дедемінутивацію іменників: *конца*, *людинъ* (ПР, 107, 123), *рѣчку*, *клѣтку* (Гр XIV, 25, 28); використання іменників у специфічних значеннях: *задница* (власність – авт.) (ПР, 114), *погибашеть жизнь* (надбання – авт.) (СПІ, йі), а по його *животѣ* (життя – авт.) (Гр XIV, 28).

Лексико-синтаксичний спосіб словотвору іменників полягав у перетворенні синтаксичних конструкцій на нерозкладні сполуки. Унаслідок цього виникали деривати з різними значеннями, напр.: наутріа же на *Великій день* прієхаста Данииль и Василко къ *Черторыйску* (ГВЛ, 90), Сего бо в память держать русьстии людье, поминающе *святое крещенье*, и прославляють бога въ молитвахъ... поюще господеви, новии людье, просвѣщени *святымъ духомъ*, чающе надежи *великаго бога и спаса* нашего *Иисуса Христа* (ПВЛ, 90), которага ли вѣрвь начнетъ платити *дикоюю вироу* (ПР, 123).

Способи творення іменників давньої писемної української мови збереглися в основному до сьогодні. При цьому високопродуктивно серед морфологічних способів залишилася суфіксація (*клятва*, *служба*, *каміння*), малопродуктивними – основоскладання (*добродій*), безсуфіксальний (*прихід*, *наступ*), флексійний (*кума*), префіксальний (*прабаба*) і змішані способи деривації. З невеликою продуктивністю збереглися і морфолого-синтаксичний (*княжна*), лексико-семантичний (*Міжгір'я* «місто») та лексико-синтаксичний (*Великдень*) способи.

3.3. Українська мова успадкувала з праслов'янської прикметники, що втратили здатність членуватися на твірні основи й словотворчі морфеми (непохідні слова на зразок *новъ, радъ, босъ, нагъ, малъ, тихъ, молодъ, юнъ, пусть*), і прикметники, що співвідносилися зі своїми твірними словами, сполуками й відображали певний спосіб деривації (похідні слова на зразок *широкъ, величавъ, роумянъ, морьскъ, тьрновъ*). Однак у межах похідних і непохідних приметників перевагу мали членні форми над нечленними, що стали досить продуктивними в українській мові XIV–XV ст., напр.: *Божия, галицкыи, собо(р)ным, медовіе, полеский, високои, рыбнаа, новыхъ* (Гр XIV, 10, 13, 14, 19, 27, 30).

Словотворення похідних прикметників охоплювало продуктивний морфологічний спосіб і непродуктивні морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний і лексико-синтаксичний способи деривації. У межах морфологічного словотвору прикметників української мови переважав суфіксальний спосіб. Суфікси ще в додержавний період набули спеціалізації щодо творення різних за семантикою ад'єктивів. Зокрема, суфікси *-ьк-, -ьн-, -ьл-* розвинули функцію творення прикметників зі значенням якості, напр.: *кроткый, смиренный* (ГВЛ, 85, 87), *свѣтлыи* (СПІ, $\tilde{a}i$), *брунатънымъ* (Гр XIV, 56); суфікси *-ив-, -ат-, -к-, -ьск-, -ьн-, -иш-, -ь* – зі значенням відносності, напр.: *бородатъ* (ИЛ, 430), *льстивымъ, церковъныа, коломыйскую* (ГВЛ, 95, 101, 103), *галичь, княжихъ* (СПІ, $\tilde{g}i, \tilde{y}i$), *рускимъ, боя(р)скихъ, рыбныа, ми(р)скихъ, овчими, осочъными, соборной, господарское, верхниш, бортную, милостивъ, пѣсчаный, княжиш* (Гр XIV, 13, 14, 19, 21, 22, 27, 28, 38, 60); суфікси *-ов-, -ин-* – зі значенням присвійності, напр.: *поповъ* (ИЛ, 515), *звѣринъ* (СПІ, $\tilde{v}i$), *старостынъ* (Гр XIV, 34). На українському ґрунті простежувалося усталення функцій словотворчих засобів, що поклато відбиток на подальше формування суфіксальної підсистеми ад'єктивів української мови. Так, суфікс *-ов-(-ев-)* зі значенням присвійності з часом закріпився у творенні відносних прикметників від назв рослин і матеріалів, але вживався і для вираження присвійності; суфікс *-ьн-* зі значенням якості та відношення до чогось ліг в основу багатьох морфем і усталився в творенні відносних прикметників; суфікс *-ьск-* став більш продуктивним у творенні відтопонімних прикметників,

напр.: *лвовьскую, володимѣрьскую, кременецкыи, дмитриєвъ, подольскои* (Гр XIV, 28, 30, 36, 50).

Морфологічне словотворення прикметників охоплювало й малопродуктивні способи – префіксацію та основоскладання. У префіксації ад’єктивів були задіяні переважно морфеми *пре-, без-, не-*, напр.: *премудрый, прегордый, преблаженный, невьрныхъ, нечестивыхъ* (ГВЛ, 79, 84, 90, 93, 99), *пресвѣтлы, прѣ(с)тыя, небогаты(и)* (Гр XV, 26, 66, 68). Деяким прикметникам властива була полімотивація. Напр., слова *безаконнымъ, бесчисленые* (ГВЛ, 99, 100) могли утворюватися префіксальним способом від *законными, численными* і префіксально-суфіксальним способом від *безъ закона, безъ числа*. А поодинокі слова стали результатом лише префіксально-суфіксального способу, напр.: *нечестиваго* (ПВЛ, 46), *безбожныхъ* (ГВЛ, 99). Основоскладання поєднувалося переважно із суфіксацією, напр.: *крѣккодушный, братолюбивый* (ГВЛ, 134), *христолюбивыхъ, благовьрныхъ* (ПВЛ, 34, 83), *Бл҃гочьствож* (Гр XV, 86).

Морфолого-синтаксичне словотворення прикметників, або ад’єктивація слів, відображало здебільшого перехід дієприкметників, числівників до розряду прикметників. Випадки ад’єктивації слів часто траплялися в давніх українських пам’ятках, напр.: *Оуне бо єсть члвкоу отъ истины пользоу приємлюштю. възненавидѣноу* *быти паче. нежели отъ лицемѣрия врѣженоу възлюбленоу* *быти* (Изб 1076, 212), *Паче же минуюштимъ* *та по пути не стыдиса таковымъ главы своа поклонати* (ПВМ, 6), *и за здравіе възлюбленны(х) дѣтеи наши(х)* (Гр XV, 92).

Лексико-семантичний словотвір прикметників полягав у переході загальних назв у власні, набутті прикметниками переносних значень і став визначальним у формуванні давньоукраїнської топоніміки, напр.: *прійдоша же отъ него Великій Вячеславъ Толъстый...* *отъ Лестка из Ляховъ Судіславъ Бернатовичъ съ многыми поляны, и отъ Пересопници прійде Мьстиславъ Нѣмый съ многыми вои* (ГВЛ, 80), *ставшю же ему на оной странѣ Днѣпра у градъка Пѣсочнаго* (ГВЛ, 100).

Лексико-синтаксична деривація прикметників відображала перетворення синтаксичних конструкцій на нероздільні сполуки та слова. Однак приклади такої структури ад’єктивів у давньоукраїнський період фіксувалися рідко, напр.: *мимоходящихъ,*

четвероногих (СДЗ, 20, 32), *пльтолюбивыхъ* (ПВМ, 5). Основним критерієм відмежування таких дериватів від складних прикметників можна вважати зіставлення з мотивувальними сполуками, що не використовувалися вільно й активно в той час, пор.: *иноплемєньныхъ* (іншого племені – авт.) (ГВЛ, 100) – зрощення і *златокovanja* (ковані золотом – авт.) (СДЗ, 4) – складання.

Усі давні способи деривації прикметників успадковані сучасною українською мовою. І сьогодні найбільш продуктивним є морфологічний словотвір ад'єктивів, зокрема суфіксація (*калиновий, дерев'яний, денний, вечірній, галицький*), невеликою мірою префіксація (*предобрій, завеликий*), основоскладання (*багатодітний, доброчинний*), а також малопродуктивними є морфолого-синтаксичний (*зачарований, зневірений*), лексико-семантичний (*Мирне «село», Піщане «село»*) і лексико-синтаксичний словотвір прикметників (*вельмишановний, животворящий*).

3.4. На власне українському ґрунті одні числівники уже не співвідносилися з твірними основами і сприймалися як непохідні, напр.: *десять, три, одинь, двѣ, п'яти, сто* (ГВЛ, 120, 128, 137, 150). А інші зберігали тісні мотиваційні зв'язки з твірними словами, словосполученнями, напр.: *нѣколико, шестьдесятъ, двамадесятьма* (ПВЛ, 29, 198, 202), та характеризувалися морфологічним, лексико-синтаксичним, морфолого-синтаксичним і лексико-семантичним способами деривації. Деякі числівники мали родові форми, зокрема *одинъ, одина (одьна), одно (одьно); два, двѣ; трѣ (триє), три; четыре, четыри; оба, обѣ; двои, двоя, двою; обадва, обѣдвѣ; полъвтора, полъвторы*, з яких усталилися форми *один, два (дві), три, чотири, двоє, обидва (обидві), півтора (півтори)*.

Морфологічний словотвір числівників відомий із праслов'янської доби, коли відбулося творення найбільш давніх числівників (переважно назв чисел першого десятка) на основі праіндоєвропейських імен, що були пов'язані з вираженням кількості предметів (*одинъ – четыри*), та імен, що вказували на порядок предметів при перелічуванні (*пять – десять*). Так, із власне кількісних числівників у праслов'янській мові слово **jedinъ* виникло шляхом поєднання давніх коренів **ed* та **inъ* займенникового походження; числа **dъva, *dъvě, *trъje, *tri, *četyre, *četyri, *desęť,*

*sъto, **tysetja*, **oba*, **obě* стали відображенням відповідних індоєвропейських коренів; числа **tretь*, **četvьrtь*, **pětь*, **šestь*, **sedmь*, **osmь*, **devětь* походили від співвідносних імен із порядковим значенням, однак слова **tretь*, **četvьrtь* не ввійшли до кількісних числівників першого десятка, бо відрізнялися від них за семантикою.

Порядкові числівники **pьrvь*, **vьtorь*, **tretьjь*, **četvьrtь*, **pětь*, **šestь*, **sedmь*, **osmь*, **devětь*, **desětь*, **sъtь* – реконструйовані індоєвропейські форми, а всі наступні порядкові числівники є вторинними щодо кількісних у слов'янських мовах. Збірні числівники **oboьjь* (-a, -e), **dъvoьjь* (-a, -e), **troьjь* (-a, -e), **četverь* / **četvorь* (-a, -e) були індоєвропейськими за походженням, а **pěteterь* / **pětorь* (-a, -e), **šesterь* / **šestorь* (-a, -e), **sedmerь* / **sedmorь* (-a, -e), **osmerь* / **osmorь* (-a, -e), **devěteterь* / **devětorь* (-a, -e), **desěteterь* / **desětorь* (-a, -e) – власне праслов'янськими дериватами із суфіксом -er-/-or-. Слова, що вживалися на позначення дробових величин, **polь* – індоєвропейського походження, **tretina*, **četvьrtina*, **pětina*, **šestina*, **sedmina* – праслов'янські утворення з формантом -in-, що приєднався до порядкових числівників. Серед таких дериватів похідними в давньоукраїнський період були слова на зразок *пятерь*, *четвертина*, тоді як інші вважалися непохідними, напр.: *четыри*, *оба*, *три*, *тысячь*, *сем* (ИЛ, 130, 520, 218, 280).

Для цього часу характерним було уведення в обіг числівника *дев'яносто* як рефлекса праслов'янського **devenosъto*, сформованого способом складання двох давніх імен *девять* і *съto*, та послідовне творення флексійним способом від порядкових числівників їхніх членних форм за допомогою морфеми -*ьи* (-ья, -ье), а також виникнення нового числівника *други*, напр.: *друга*, *второе*, *первое* (ЛЛ, 3, 158, 220), *сѣмьдесятное* (ПВЛ, 193), *дѣвѣтѣсотное*, *пятнадцѣтѣи* (Гр XV, 38, 62).

Велику роль у формуванні числівників української мови відіграла лексико-синтаксична деривація, результатом якої стали кількісні числівники (крім назв першого десятка), що склалися з двох коренів (назви другого десятка, назви десятків, сотень та інші), але послідовного й продуктивного характеру цей процес набув уже на власне українському ґрунті й пізніше. Так, на однослівні числівники перетворилися праслов'янські синтаксичні конструкції, до складу

яких входили назви чисел *одинъ* – *девять*, применник *на* та слово *десять* у місцевому відмінку однини на зразок **dъva na desęte* (числа другого десятка); назви одиниць, що узгоджувалися зі словами **desęть* і **sъto* або керували ними на зразок **četyri desęte*, **pęť desęť*, **tri sъta*, **šestъ sъť* (назви десятків і сотень); іменник **polъ* і нечленний порядковий числівник у родовому відмінку однини на зразок **polъ vъtora* (дробові числівники); слова на зразок **oba dъva* (збірні числівники). Замість колишніх сполучень у киеворуський період і пізніше вже часто вживалися нові форми, напр.: *семьдесятъ* (ПВЛ, 198), *польтретьи* (ГВЛ, 140), *двадцатъ*, *шестьдесатъ*, *польдъваноста*, *двесте*, *тридцатъ*, *па(т)сотъ*, *польвтора* (Гр XV, 35, 36, 37, 42, 43, 71). Але траплялися ще й давні числівникові конструкції, напр.: *пятьнадесять* (ГВЛ, 150), *платнадесатє*, *тридесатє* (Гр XV, 70).

Морфолого-синтаксичній деривації, зокрема нумералізації в українській мові відповідало кілька слів. Так, порядкові числа *първыи*, *другии* мотивувалися нумералізованим прикметником *първъ* «передній, перший» та іменником *другъ* «товариш, приятель»; неозначені числівники *мало*, *мъного* та подібні були скам'янілими формами прикметників середнього роду, напр.: *много* убийство крестьяномъ створиша (ПВЛ, 19); кількісний числівник *сорокъ* походив від іменника чоловічого роду *сорокъ* «сорочка, мішок, у які складали сорок шкурок для пошиття шуби, тобто одиниця виміру, розрахунку», напр.: *сорокъ гривень* (ПР, 123); роль числівників виконувало чимало й інших субстантивів (*тъма* «десять тисяч або більше», *колода* «сто мільйонів або велике невизначене число», *легіонъ* «сто тисяч або мільйон мільйонів», *копа* «багато чогось» тощо).

У давньоукраїнський період стрижень системи слів на позначення числа становили найбільш давні кількісні числівники, що стали основою подальшого формування числівників української мови. Цей час означений поступовими процесами зрощення числівникових сполучень, що призвело до творення великої кількості складних кількісних і порядкових числівників (*п'ятнацятъ*, *шістдесятъ*, *сімсот*, *вісімдесятий*, *дев'ятсотий*), до вільного сполучення простих і складних у складених назвах (*сто двадцятъ чотири*, *тисяча триста дев'яносто два*).

3.5. На українському ґрунті більшість слов'янських займенників уже не співвідносилися з давніми основами, тому вважалися непохідними, напр.: *своа, они, себе, тоа, сами, се, моє, ихъ, ма, тѣми, тьи* (СПП, й-ля). Порівняно небагато займенників зберігали прозорі словотвірні зв'язки з іншими словами, напр.: *нѣчто, нѣкоторое* (ПВЛ, 139, 188). Однак під час етимологічного аналізу встановлювалася значно більша словотвірна різноманітність займенників, наявних у давньоукраїнській період. Зі словотвірного боку серед займенників виділялися тоді морфологічні, лексико-синтаксичні, лексико-семантичні і морфолого-синтаксичні деривати, творення яких мало діахронний характер.

Морфологічне словотворення займенників відбулося в цілому на індоєвропейському й праслов'янському ґрунті – шляхом сполучення займенникових коренів та основотворчих суфіксів або шляхом складання займенникових основ. Так, ще в праслов'янській мові зі всіма відмінковими формами постали особові займенники **ja* (**jazь* – д. укр. форма, **azь* – стсл. форма), **ty*, **my*, **ny* (первинна форма мн. наз. від. займенника першої особи), **vy*, **vĕ*, **vā* (останні дві – форми дв.) і зворотний займенник **sebe*, що мали первинно індоєвропейські корені *j-*, *t-*, *m-*, *n-*, *v-*, *s-* та основотворчі суфікси *-y*, *-ĕ*, *-ā*, *-(e)u*. У ролі особового вживався ще анафоричний (відсилаючий) **jь* (**je*, **ja*) з коренем *j-* і детермінативами *-ǫ*, *-e*, *-ā*. Складною структурою відзначався займенник **jazь* (*azь*), що виник на місці давнього **tь* (**me/*mo*), збереженого сьогодні в основі багатьох відмінкових форм займенників (*мій, мені* тощо). До складу праслов'янського **jazь* входила займенникова основа **ja* і частка **zь*, але внаслідок занепаду **zь* виник займенник **ja*, що разом з **jazь* (**azь*) успадкований українською мовою.

У межах неособових займенників праслов'янськими за походженням були присвійні займенники **mojь* (*-je, -ja*), **tvojь* (*-je, -ja*), **svojь* (*-je, -ja*), що мають корені **mo-*, **tvo-*, **svo-* й суфікси *-jǫ*, *-jā*; **nasjь* (*-je, -ja*), **vasjь* (*-je, -ja*), до яких увійшли корені **nas-*, **vas-* і детермінативи *-jǫ*, *-jā*; вказівні **sь* (*-e, -u*), **tь* (*-o, -a*), **onь* (*-o, -a*), **ovь* (*-o, -a*), **takь* (*-o, -a*), **sikь* (*-o, -a*), що містять корені **s-*, **t-*, **on-*, **ov-*, **ta-*, **si-* й визначники *-ĭ*, *-e*, *-ī*, *-ǫ*, *-ā*, останні два – ще й суфікс *-k-*; означальні **samь* (*-o, -a*), **vьsь* (*-e, -a*), **inь* (*-o, -a*) з коренями **sa-*, **vьs-*, **in-* і детермінативами *-ǫ*, *-ā*, перший – ще й із суфіксом -

m-. До праслов'янських належали і членні форми вказівних *sъjь (-*je*, -*ja*), *тъjь (-*je*, -*ja*), *опъjь (-*je*, -*ja*), питально-відносних *цьjь, *къjь (-*je*, -*ja*), питально-вказівного *jьže (*ježe, *jaže), означального *инъjь (-*je*, -*ja*), що утворилися шляхом приєднання до займенників *сь (-*e*, -*u*), *т (-*o*, -*a*), *оп (-*o*, -*a*), *ць, *къ (-*o*, -*a*) та частки *že та займенника *jь (*je*, *ja*); питально-відносні *къто, *цьто з двома основами.

На українському ґрунті вказані неособові займенники сприймалися як непохідні за структурою слова, напр.: *твоего, мою, моего, свою, своею, своего, наша* (ИЛ, 341-345), *сего, иже, си, ему, того, ним* (ПР, 168–70), *что, кто* (ИЛ, 343, 349), *всю, всея* (ИЛ, 339, 351), *самоу, сам* (ПР, 169-170), *вьсьмь, инѣхъ* (Изб 1076, 151, 157). Новотворами стали суфіксальні займенники *вьсякъ* (*вьсяко, вьсяка*) із формантом -*акъ*; *иньнии, иньшии* із прикметниковими суфіксами -*н-*, -*ш-*; *которьи* із морфемою -*торо*; *коли, кольма* – із суфіксами -*л-*, -*льм-*; складні займенники *сьсь* (*сесе, сеся*), *тътъ* (*тото, тота*), утворені шляхом редуплікації; *отъсей* з прийменником *отъ* та займенником *сей*; *къжьдо* з основою *къ-* та часткою *жьдо*; *къжьдънии* із прикметниковим суфіксом -*н-*; *жадьнии* – за аналогією до *къжьдо*; а також складні заперечні й неозначені займенники з частками *ни, нѣ*, напр.: *никого* (ГВЛ, 118), *нѣкоюго* (Изб 1076, 151), *ником(у), иншими* (Гр XIV, 12, 13, 25).

Лексико-семантичну деривацію представляли слова, що втрачали одні займенникові значення й набували інших, а також деривати, які контекстуально виражали незайменникові значення. Так, вказівний займенник *онъ* (*оно, она*) поступово утверджувався як особовий, питальні займенники *къто, чьто* почали використовуватися і в ролі відносних, означальні з часткою *нѣ* зливалися із заперечними, але траплялися і в первинній функції. Семантичні зміни в структурі займенників яскраво відображав процес субстантивації, напр.: «Живѣте же о собѣ, и поставлю вы игумена, а самъ хочю въ ону гору ити единъ...» (ПВЛ, 106).

Морфолого-синтаксичної деривації зазнало небагато слів упродовж всього українського періоду. Так, у ролі займенників вживалися слова *одинъ, други, прочи, цѣли*, напр.: *овѣмъ исписанъ законъ естъ. другимъ же обычаи* (ЛЛ, 14), *ис Чернигова и ис Переаславля, и прочи гради* (ПВЛ, 25).

Давня українська мова мала цілісну, усталену групу займенників із непохідними словами (основна частина) й похідними словами (невелика кількість слів), що перейшли у спадок сучасній українській мові. Особові займенники збереглися дотепер (*я, ти, він, ми, ви, вони*), а неособові зазнали різних змін упродовж історичного розвитку (*мій, ваш, всякий, кожний, ніхто, нікотрий, який, котрий*).

Список літератури

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Білоусенко П.І. Історичний словотвір української мови. Іменник. Прислівник. Запоріжжя – Київ: ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2020. 111 с.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 109–128.

Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / автор.кол.: Багмут А.Й., Коломієць В.Т., Критенко А.П. та ін.; за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1966. С. 113–205.

Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1978. 208 с.

Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / відп. ред. І.М. Керницький. Київ: Видавництво АН УРСР, 1958. 298 с.

Грещук В. Семантико-словотвірна структура абстрактних деад'єктивів та девербативів. *Грещук В. Студії з українського мовознавства. Вибрані праці* / упор. Р. Бачкур. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 168–216.

Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / відп. ред. акад. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 2000. 372 с.

Самійленко С.П. Займенник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник. 2-е видання, виправлене.* Київ: Рад. школа, 1962. С. 240–252.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1964. Ч. I. 236 с.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: навчальний посібник. Київ: Вища школа, 1970. Ч. II. 192 с.

Самійленко С.П. Прикметник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник. 2-е вид., випр.* Київ: Рад. школа, 1962. С. 273–280.

Самійленко С.П. Числівник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник. 2-е видання, виправлене.* Київ: Рад. школа, 1962. С. 300–314.

Тараненко І.Й. Іменник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник. 2-е видання, виправлене.* Київ: Рад. школа, 1962. С. 182–196.

4. Словотвір дієслів і незмінних частин мови

- 4.1. Словотворення дієслів.
- 4.2. Деривація прислівників.
- 4.3. Словотвір прийменників.
- 4.4. Деривація сполучників.
- 4.5. Словотвір часток.
- 4.6. Деривація вигуків і звукосполучень.

4.1. На спільнослов'янському ґрунті дієслова поділялися на непохідні й похідні. Непохідні дієслова (атематичні й тематичні) знаходилися на периферії словотвірної системи, бо не становили цінності з погляду деривації – їх творення стало надбанням минулого (*dati, *brati, *žiti, *iti, *nesti, *vezti, *viděti, *sěděti, *stojati, *ležati, *voziti, *goniti, *koupiti, *dvigati, *padati, *visěti тощо). Похідні слова були свідченням живих словотвірних процесів у праслов'янській мові.

Суфіксація спричинила виникнення значної кількості вербативів ще в дописемний період розвитку української мови, однак загальна кількість власне дієслівних суфіксів у слов'янських мовах була невелика. До спільнослов'янських словотворчих морфем належали форманти *-i-*, *-a-* (*-ja-*), *-ě-*, *-ova-* (*-eva-*) та ін. Праслов'янські дієслова утворювалися переважно від іменних частин мови, особливо від іменників та прикметників, а найбільш продуктивними словотворчими формантами були суфікси *-i-*, *-a-*, *-ě-*, *-ova-* (*miriti, *droužiti, **l'ubiti*, *veseliti, *igrati, *kričati, *obědati, *veličati, *želěti, *bogatěti, *gьrděti, *věrovati, *koupovati).

Новизни праслов'янському дієслівному словотвору, порівняно з індоєвропейським, надала префіксація, що розвинулася внаслідок використання прийменників у ролі префіксів та приєднання їх до дієслівних основ. І вже на спільнослов'янському ґрунті постало багато дієслівних префіксів, які разом із суфіксами великою мірою вплинули на формування не тільки нових дієслів, а й граматичних форм (зокрема видових): *do-*, *iz-*, *na-*, *obъ-*, *o-*, *ot-*, *po-*, *pro-*, *pri-*, *sъn-*, *u-*, *vъn-*, *vъz-*, *vy-*, *za-* та ін., напр.: *doiti, *iziti, *naiti, *obiti, *otiti, *poiti, *priiti, *proiti, *sъniti, *uiti, *vъniti, *vъziti, *vyiti, *zaiti.

На базі праслов'янського словотвору українська мова сформувала власну дієслівну підсистему, охопивши непохідні і

похідні слова. Афіксальні деривати відображали процеси суфіксації, префіксації, постфіксації дієслів, але найбільша кількість дієслів представляла суфіксальний спосіб. До основних суфіксальних засобів творення вербативів належали форманти *-и-*, *-ова-* (*-ева-*), *-а-* (*-я-*), *-ъ-*, а визначальною словотворчою базою для них були іменники й прикметники, невеликою мірою числівники, займенники, прислівники, вигуки й звуконаслідування. За спадом продуктивності словотворчих суфіксів дієслова можна розмістити в такому порядку: вербативи на *-и-* (*платити, крїстити, слоужити* тощо), вербативи на *-ова-* (*-ева-*) (*воєвати, даровати, лїтовати* тощо), вербативи на *-а-* (*-я-*) (*кричати, верещати, ласкати* тощо), вербативи на *-ъ-* (*одолїти, володїти, свїтлїти* тощо). Продуктивність і частотність різних суфіксальних вербативів численно відображали писемні пам'ятки, напр.: *княжити, оукаряти, мьстиль, воєвати, судити, будити, ходити, ставити* (ИЛ, 129, 130, 132, 300, 437, 442, 445, 448).

З відіменникових суфіксальних дієслів у подальшому розвитку української мови зберегли й розвинули свою продуктивність вербативи на *-и-*, а особливо на *-ова-* (*-ева-*) (з XV ст. і дотепер – *-ува-* (*-юва*), напр.: *торгувати* (Гр XV, 70)), збереглися давні вербативи на *-а-*, *-і-*, але сьогодні майже не поповнюються новими словами; з відприкметникових деривати на *-и-*, *-і-*, *-а-* стали взірцями для творення нових слів, деривати на *-ова-* (*-ева-*) поступилися вербативам на *-и-*; дієслова зі старослов'янським суфіксом *-ьствова* вийшли з ужитку.

Префіксація дієслів характеризувалася використанням усіх праслов'янських словотворчих засобів під час деривації вербативів, а також нових *подь, надь, передь* тощо, напр.: *сьгрїшилъ, оправити, замыслити, оустроилъ, понесуть* (ИЛ, 417, 608, 542, 582, 592, 402), *подъвели* (ЛЛ, 366). Дієслівні префікси спеціалізувалися у вираженні різних значень: просторових (*въ-, до-, пере-* тощо), напр.: *возложилъ, доехати, перешель* (ИЛ, 419, 401); об'єктних (*объ-, по-, съ-* тощо), напр.: *объявити, помиловати, створити* (ИЛ, 574, 594, 403); часових (*за-, пре-, съ-* тощо), напр.: *заповѣда, пребывати, схранити* (ПВЛ, 24, 29, 44). У XIV–XV ст. поширилися дієслова із префіксом *з-*, напр: *змуроваль, збиратисѧ* (Чет, 15, 22 зв).

Структура багатьох дієслів містила, крім префіксів, ще й суфікси або постфікси, що вказувало на розвиток змішаних способів творення

(префіксально-суфіксального, префіксально-постфіксального тощо), напр.: *воставляти, извъстити, възвеличить, умножати* (ПВЛ, 24, 26, 54, 106), *поживати, наставляти, освесчати* (Гр XIV, 14, 22). У межах дієслівних префіксів простежувалася і варіативність (*y-* (*оу-*), *в-* (*въ-*), *роз-* (*раз-, рас-, рос-, разь-, розь-*) тощо), напр: *въбрести* (ИЛ, 425), *вложили* (ИЛ, 542), *оуступит, учинити* (Гр XIV, 12, 24).

Новим для української мови можна вважати постфіксальний спосіб творення вербативів. Постфіксальними в українській мові можна вважати дієслова, утворені приєднанням постфікса *ся* до дієслівної основи. Постфіксальні дієслова фіксувалися досить часто в писемних пам'ятках, а з препозиційним вживанням частки *ся* відображали живомовний уплив: *присылатиса, възвратиса, затворилиса* (ИЛ, 404, 431, 575), *оувѣдаетьса, казнится, оуступатися* (Гр XIV, 12, 22, 37).

Поодинокими в давньоукраїнській період були дієслова, утворені способом основоскладання, напр.: *лицемърити, доброглагольствовати, лихословити, благотворити, богославити, добропримьствовати, благодѣтельствовати*. Творення й використання їх, як і складних іменників, прикметників було зумовлене впливом старослов'янської книжної традиції, напр.: *блгопроизволихомъ* (Гр XV, 86). У подальшому розвитку цей спосіб залишився непродуктивним у творенні дієслів.

Отже, морфологічна деривація дієслів охоплювала суфіксацію, префіксацію і постфіксацію, які стали найпродуктивнішими на власне українському писемному ґрунті. Префіксація дієслів призвела до стрімкого зростання префіксальних вербативів, завдяки розвитку приєднаної системи, а новий для української мови спосіб постфіксації дієслів започаткував тенденцію вільного сполучення частки *ся* в ролі постфікса з різними вербативами.

4.2. Праслов'янські прислівники склали підґрунтя української прислівникової підсистеми. У ранній писемний період вони чітко поділялися на відзайменникові, відприкметникові, відіменникові, відчислівникові, віддієслівні та презентували морфологічний і морфолого-синтаксичний способи творення прислівників.

Морфологічній деривації відповідали в основному спільнослов'янські відзайменникові утворення, що сприймалися вже

як непохідні слова. Від праслов'янського до писемного українського періоду збереглися і їх семантична розрізненість, зокрема: прислівники місця – *кѣде, инѣде, онѣде, сѣде, вьсѣде, тамо, овамо, инамо, всямо, туда, куда, вьсюду, тутъ, нѣкъде, идеже, доиде, яможе*; прислівники часу – *тогда, когда, иногда, овогда, вьсегда, толи, коли*; прислівники способу дії – *тако, како, вьсяко, онако, толико, якоже*; прислівники міри і ступеня – *толѣ, колѣ, тольма, кольма, отъсели, доколѣ*. Поповненню їх сприяли невеликою мірою префіксальні й складні утворення на зразок *николиже, начѣто, потомъ, покамѣсть, до сего мѣста, до сихъ мѣсть*. Такі прислівники займенникового походження були частими в писемних пам'ятках, напр: *всегда, егда, идеже, дондеже, отнюду, доколѣ, доселѣ* (ПВЛ, 26, 27, 86, 109, 113, 135), *потомъ, оттоль, напотомъ, докола, потолѣ, ѿ(т)толѣ, поколѣ* (Гр XIV, 21, 25, 30, 38). А до сьогодні збереглися прислівники *де, ніде, інде, там, сюди, тут, всюди, нікуди, тоді, іноді, коли, так, сяк, завжди, всяко, інакше*; розмовні *онде, тута, тудо*; діалектні *куда, сюда, нікуди, тудою, ту, тогди* й інші.

Морфолого-синтаксична деривація (адвербіалізація) стала визначальною в збагаченні українських прислівників, охопивши давні праслов'янські деривати й велику кількість нових конструкцій, що характеризувалися своєрідною будовою. За походженням вони поділялися на відприкметникові, відіменникові, відчислівникові, відзайменникові, віддієслівні й мали специфічні словотвірні моделі. Так, серед відприкметникових виділялися прислівники із суфіксами *-о, -е, -ѣ, -ьскы*; із префіксами *не-, изъ-, до-, вѣ-, от-, на-, за-, по-*; із конфіксами *из-...-а, по-...-у, в-...-ѣ*, напр.: *поздорову, легько, ближе, вборзѣ, достойно, вскорѣ* (ПВЛ, 27, 46, 90, 91, 93, 120), *вѣ право, вѣ лево, долго, вечьно, исполна, вѣ рно* (Гр XIV, 21, 30, 59).

У межах відіменникових прислівників розмежовувалися безафіксні й префіксальні утворення, напр.: *жалѣ, напередѣ, назадѣ*, (ИЛ, 346, 368, 389), *наутрия, наконецѣ, поистинѣ, ночью, заутра, вчера, втайнѣ, в мѣру* (ПВЛ, 51, 57, 77, 90, 94, 95, 105), *навѣки, полуночы, вкупе, полколоды, полведра, полбобѣра, доловѣ* (Гр XIV, 14, 21, 37, 50). Для відчислівникових, пізніших відзайменникових і віддієслівних прислівників характерні були суфікси, префікси, напр.: *многожды, надвое, трижды, посемь, дважды* (ПВЛ, 26, 72, 98, 105, 147). Більшість адвербіалізованих слів збереглися дотепер і

послужила основою та взірцем для нових прислівників (*назавт(р)ѣе, досы(т), по давному* (Гр XV, 40, 42, 43).

Започаткований у дописемний період процес творення прислівників став особливо продуктивним на власне українському ґрунті і залишився активним до сьогодні. Активне й вільне вживання відмінкових форм різних частин мови в ролі обставини зумовило прогресивний розвиток цієї категорії слів і формування прислівникової підсистеми сучасної української мови.

4.3. Українська мова успадкувала з праслов'янської похідні й непохідні прийменники. Кількість первинних прийменників не змінилася на давньоукраїнському ґрунті й охопила слова *безъ, въ, възъ, до, за, изъ, къ, пра, надъ, о, объ, отъ, передъ, по, подъ, при, про, съ, у* з різними варіантами (*въ (в, во), къ, (к, ко)* тощо). А проста структура забезпечувала їм частотність і продуктивність у писемних творах, напр.: *про, къ, на, изъ, въ, оу, съ, по* (ИЛ, 339-341), *до, с, к, от, о, в, во, пред, при* (ПВЛ, 172-174). Тоді як обсяг похідних прийменників збільшився, порівняно з праслов'янською добою, охопивши спільнослов'янські й власне українські новотвори.

Структурно-семантичні особливості похідних прийменників засвідчували належність їх до морфологічної, морфолого-синтаксичної і лексико-семантичної деривації. Морфологічними дериватами вважалися прийменники, утворені з кількох давніх прийменників, де перша частина могла бути як префіксальна, напр.: *здѣля, заради, помежи*. Морфолого-синтаксичними дериватами були успадковані з праслов'янської мови прийменники *дѣля, ради, сквозѣ, близь, мимо, вѣнь, вѣнѣ, дали, доловъ, зади, коньць, около, противу, кромѣ, округъ, прямо* тощо; форми прислівників та іменних частин мови, що зазнали в давньоукраїнський період препозиціоналізації, напр.: *за мѣсто, вѣслѣдъ, до върху, на върхъ, поодаль, позаду, изьдѣну, окръсть, на середъ, посторонь, съ края, подьлѣ*.

Похідні прийменники часто траплялися в писемних джерелах, напр.: *кромѣ, мимо, сквозѣ, близь, противу* (ИЛ, 201, 349, 382, 385, 396), *межю, около, ради, противу* (ПВЛ, 174-176), *подлѣ, опрочъ, поперекъ* (Гр XV, 38, 45, 99). Але специфічні українські прийменники почастішали лише з XIV-XV ст., напр.: *оуво снѣ, оув одной вѣре* (Чет, 4 зв, 57), *дла его вѣрноє службы* (Гр XV, 35).

На давньоукраїнському ґрунті прийменники спеціалізувалися у вираженні різних значень – просторових, часових, причинних, цільових, допустовості й інших, з яких первинним значенням майже всіх прийменників було просторове. Так, прийменники виражали такі значення, як *за* – просторове, *переже* – часове, *дѣля* – причинне і цільове. Чимало прийменників відзначалося багатою функційністю, напр., прийменник *въ* міг виражати значення просторове, часове, причини, мети. А полісемантичні прийменники вступали в синонімічні зв'язки і через виконання однакових функцій витісняли один одного з ужитку, напр., *до* замінив у літературній мові *къ*. Прийменникам була властива й часта повторюваність, напр.: *и послашася къ Святославу и къ Всеволоду, глаголюще...* (ПВЛ, 115–116). До сьогодні з різними функціями збереглися майже всі прості прийменники, чимало похідних (*крім, крізь, проти, для, від* тощо), що великою мірою збагатилися новотворами в подальшому розвитку української мови.

Прийменникова підсистема української мови була сформована в основному на спільнослов'янському ґрунті, структурно й семантично розвинена в давньоукраїнський період і з відповідними мовними змінами успадкована сучасною українською мовою. Підвалини її заклали праслов'янські непохідні й похідні прийменники та власне українські морфологічні, морфолого-синтаксичні й лексико-семантичні деривати.

4.4. Українська мова успадкувала з праслов'янської прості сполучники, що стали базою для творення нових сполучних засобів. Деривація багатьох сполучників у писемний період зумовила класифікацію їх за будовою на первинні (непохідні) й вторинні (похідні), а за значенням – на сурядні й підрядні. Похідні слова поділялися на лексико-синтаксичні й морфолого-синтаксичні деривати. Лексико-синтаксичній деривації відповідали слова, що зазнали зрощення своїх складових частин, тобто складні й складені сполучники. Складні являли собою поєднання первинних сполучників (*али, ано, ачи, ибо, или, либо, чили* тощо), простих сполучників із частками (*аже, аче, даже, таже, нежелі* тощо), займенникових коренів з частками (*иже, оже, яже, љже* тощо); а складені містили у

своїй структурі прості й складні сполучники або інші слова (*аче и, али же, или...или, не тъкъмо...но и* тощо).

Сурядні сполучники виражали відношення між синтаксично рівноправними одиницями, зокрема сурядні – *и, а, да, та, ні... ні, ані... ані, яко... тако же* тощо; протиставні – *а, но, же, ано, инъ, али, але* тощо; розділові – *ли, или, любо, либо, ли... ли, любо... любо, то... то, чи... чи* тощо, напр.: *албо, или* (Гр XIV, 26, 98). Подальші мовні зміни призвели до занепаду багатьох сурядних сполучників та постання їх у новому складі (*и, та, та й, ні... ні, як... так и* – єднальні; *а, але, та, однак, проте, зате* – протиставні; *або, чи, або... або, чи... чи, то... то* – розділові).

Підрядні сполучники виражали синтаксичні відношення між частинами складнопідрядних речень. Із них простим за структурою був сполучник *бо*, а всі інші – похідними. Так, для вираження причинових зв'язків між частинами складного речення вживалися сполучники *бо, ибо* тощо; цільових – *оже, яко, чьтобы*; умовних – *аже, аче, пакы* тощо; часових – *коли, доколѣ, кьгда* тощо; наслідкових – *яко и, єже, иже* тощо; допустових – *хотя, хоти, яко* тощо; порівняльних – *како, неже, чьто, какъ* тощо; з'ясувальних – *оже, аже, чьто* тощо. Відношення між частинами складнопідрядних речень з найдавніших часів виражали й сполучні слова (*иже, яже, которыи*). Серед сполучних засобів виділялися старослов'янізми (*зане, отнюду, љико, внегода, камо* тощо), пізніше полонізми (*кгдабы, поневажь, абовѣмъ* тощо). А в XIV–XV ст. помітними стали й власне українські сполучники (*коли, коли б, коли би, доки, доколя, поколь, скоро*), напр.: не хочю его имѣти собѣ *але* дамъ его в даръ бѣу; *ани* купити *ани* продати; а хто *коли* слыша(в), а помнить, а другоу не повѣдає(т)... (Чет, 15 зв, 328, 345 зв), *поко(у)ль* вода ся взольеть; засто(у)пати *докуль* є(с)ми живѣ (Гр XV, 40).

Складнопідрядні сполучники й сполучні слова зазнали різних змін і набули іншого вигляду, порівняно з києворуським періодом (деякі збереглися – *бо, так, ніж, також* тощо; багато зникло – *иде, кьгда, гьда* тощо; окремі відносні слова набули функції сполучних засобів – *кьто, якыи, коли* тощо; з'явилося чимало нових сполучників – *якби, тому що, дарма що, нібито, неначе* тощо).

Усталеність і незмінність смислових відношень між синтаксичними одиницями забезпечили замкнений і стабільний

характер української сполучникової підсистеми. До неї увійшли праслов'янські сполучники, морфолого-синтаксичні й лексико-семантичні давньоукраїнські новотвори, а найбільше сучасних сполучних засобів.

4.5. Українській мові перейшли в спадок прості праслов'янські частки і процес партикуляції часток. Тому в давньоукраїнський період частки поділялися на похідні й непохідні та мали конкретне смислове навантаження – надавали словам різних відтінків, утворювали форми слів або нові слова. Семантичні різновиди часток виділялися серед непохідних і похідних слів. Так, прості частки розмежовувалися на частки, що виражали смислові відтінки (самостійні) – *не, ни* (заперечні), *ли, чи, ци* (питальні), *се, сь, то* (вказівні), *и, же, бо* (підсилювальні), *нѣ, лѣ, кѣлѣ* (кількісні); на формотворчі *ся, да, бы*; і на словотворчі *нѣ, ни*.

Похідні частки утворювалися в писемний період морфолого-синтаксичним способом (шляхом партикуляції), напр.: *дѣяти, речи, толико, лише, одинако*; або лексико-синтаксичним, унаслідок зрощення кількох часток або інших частин мови, напр.: *оно, ноли, ольна, нольны, мало не, безъ мала*. Найбільше в давньоукраїнський період виникло часток, що вказували на різні смислові відтінки між словами, напр.: *дѣти, рѣци* (модальні), *осе, ото* (вказівні), *оли, оли же, нольне, толико, хотя* (видільні), *одиначе* (допустова), *пакы* (підсилювальна), *одва, кѣдва* (кількісні); а поодинокими були формотворчі (*ать*) і словотворчі (*любо*) частки. Різноманітність похідних часток засвідчували писемні джерела, напр.: *Толико тьчю дай тѣлу, елико же трѣбуеть, а не елико же похочеть* (ПВМ, 5), *Паче же минуюштимъ та по пути не стыдиса таковымъ главы своєа поклонати* (ПВМ, 6). У XIV–XV ст. стали з'являтися власне українські частки, що, напр.: *и оузрель стѣи иванѣ. ажъ онѣ стои(т), што за ѿ(т)вѣ(т) воздамо, почаль дивитиса ачей дей вже оумерль іс(с)ѣ, помыслиль самъ собѣ, и спыталь его вжелъ оумерль* (Чет, 44, 294, 326, 326 зв, 327).

Формування часток продовжувалося і в подальшому розвитку української мови, аж поки вони не набули сучасного вигляду. З давніх часток сьогодні функціують *не, ні, ані, чи, же, ж, то, це, тільки, лише*; у розмовній мові – *да* «так», *або* «хіба», *ачей* «мовляв», *відай*,

бігме, хоть, сливень та ін.; в діалектах *ани* «ані», *чи* «чи», *дей* «мовляв», *гейби, тільки, хиба, ледви* та ін. А з нових виникли частки на зразок *так, аякже, атож, авжеж, еге ж, гаразд* (стверджувальні); *невже, вже ж, либонь, хіба, що за* (питальні); *ніби, наче, мовби, бодай* (власне модальні); *аж, лишень* (видільні); *адже, таки, ще* (підсильні); *ледве, майже, трохи не* (кількісні); *хай, нехай, би* (формотворчі); *будь, небудь, хоч, аби* (словотворчі).

Отже, провідне місце у творенні часток займала морфолого-синтаксична деривація (партикуляція), унаслідок якої склад часток поповнився багатьма новими словами (*буцім, мабуть, далебі*). Невеликою мірою в цьому процесі була задіяна й лексико-синтаксична деривація (*заледве, неначе, отож*).

4.6. На праслов'янському ґрунті виділялися первинні й вторинні вигуки, простежувалася багатозначність вигуків слів, ускладнення їх структури й формування нових вигуків та звуконаслідувань. І, напевно, у праслов'янській мові існувало чимало вигуків, звуконаслідувань, бо з того часу дійшло дуже багато повнозначних частин мови (переважно дієслів), мотивованих ними, а найбільше звуконаслідуваннями, напр.: *співати, скрипіти, стукати, кликати, гриміти, бриніти, деренчати, гуркотіти, гомоніти, гасати, грюкати, гоїдати, гукати*.

За структурою наявні в давньоукраїнський період вигуки поділялися на прості й похідні. Первинні були результатом швидких і раптових інстинктивних реакцій на якісь негативні або позитивні моменти життя і склалися з одного звука (*a!*, *y!*, *m!*, *φ!* тощо) або різних комбінацій звуків (*ox!*, *oy!*, *gm!* тощо). У процесі тривалого використання за ними закріплювалося кілька значень, напр., вигук *o!* виражав радість, захоплення, зневагу. Вживання первинних вигуків відображають і писемні пам'ятки, напр.: *О Боане, соловію старого времени!* (СПШ, 7), *Тѣхъ норовы и ты о чадо мое приими* (Изб 1076, 164-165), *О злаа честь татарьскаа!* (ГВЛ, 109).

Похідні вигуки відображали більш конкретну й усвідомлену реакцію на відповідне явище і становили за походженням інтер'ективовані форми різних слів та словосполук (*горе!*, *лють!*, *аминь!*, *ува!* тощо). Твірні основи певною мірою визначали однозначність, маловживаність різних похідних вигуків.

Підтвердженням цього були й поодинокі випадки вживання таких вигуків у пам'ятках.

До сьогодні збереглися майже всі прості вигуки (*о!, ой!, ох!, ог!, ов!, го!, а!, ах!, га!, гай-гай!, е!, ей!, гей!* тощо), а з похідних маємо нині поодинокі давні й більше нових (*амінь!, спасибі!, матінко!, рятуйте!* тощо), які використовувалися самостійно, у поєднанні з простими вигуками й іншими словами або як синтаксичні сполуки (*Боже праведний!, Матінко Божа!, помагай тобі Боже!* тощо).

Звуконаслідувальні слова відображали звуки, дії, що були властиві в основному представникам живого світу. Про їх давнє формування можуть свідчити відомі в минулому похідні від них утворення на зразок *крякати, сокотіти, плюснути*. У майбутньому кількість вигуків і звуконаслідувань поступово зростала, провідну роль у чому відіграла інтер'єктивація, меншою мірою складання відомих вигуків та інші способи (*лишенько, день добрий, здоровенькі були, мур-мур-мур, дзінь-дзелень* тощо).

Список літератури

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Білоусенко П.І. Історичний словотвір української мови. Іменник. Прислівник. Запоріжжя – Київ: ТОВ «ЛППС» ЛГД, 2020. 111 с.

Бісовецька Л.А. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у мові писемних пам'яток Київської Русі XI–XIII ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, 1999. 19 с.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 129–144.

Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / автор. кол.: Багмут А.Й., Коломієць В.Т., Критенко А.П. та ін.; за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1966. С. 205–256.

Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / відп. ред. І.М. Керницький. Київ: Видавництво АН УРСР, 1958. 298 с.

Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу приєменників в українській мові. *Слов'янське мовознавство: збірник статей* / редкол.: Л.А. Булаховський (гол. ред.), В.Т. Коломієць, О.С. Мельничук та ін. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. Т. III. С. 124–194.

Самійленко С.П. Прислівник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник*. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 365–381.

МОРФОЛОГІЯ

1. Граматичні системи іменника та прикметника

- 1.1. Історія граматичних категорій іменників.
- 1.2. Особливості відмінювання давніх іменників.
- 1.3. Розвиток граматичних категорій прикметників.
- 1.4. Відмінювання коротких і повних прикметників.

1.1. Праслов'янські граматичні категорії іменників і засоби їх вираження зі всіма нововведеннями успадкувала давня українська мова. У ній іменники розрізнялися за родами (чол., жін., сер.), числами (одн., мн., дв.) і відмінками (наз., род., дав., знах., оруд., місц., клич.), що виражалися певними закінченнями.

На давньоукраїнському ґрунті категорія роду з розрізненням чол., жін. і сер. родів була вже усталеною граматичною категорією іменників, яка за наявністю в них роду, а не за родовим відмінюванням, виокремлювала їх серед інших імен. Вона відобразила тяглість родових ознак іменників з індоєвропейської доби, вказала на родові розмаїття субстантивів у різних семантичних групах слів (напр., до назв осіб відносилось найбільше іменників чол. роду, менше жін. роду і ще менше сер. роду), а також засвідчила перехід деяких іменників з одного роду чи розряду в інший (*польнь* (жін.) – *полин* (чол.), *лебедь* (жін.) – *лебідь* (чол.), *двьри* (мн. до *двьрь*) – *двері* (тільки мн.). Для давньої української мови властиве було розрізнення іменників за родами в одн., мн., дв., яке далі збереглося тільки в одн., у мн. нівелювалося з усталенням єдиних флексій для всіх іменників, а в дв. зникло із занепадом цієї форми числа. До сьогодні категорія роду іменників в основі своїй залишилася стійкою й незмінною. Незначні процеси в ній зводилися до перегруповання слів за родами, яке мало тривалий характер і відбувається до сьогодні, результатом чого стало хитання в роді іменників – виникнення родових форм на рівні кількох мов, напр.: *тополь* (рос., чол.р.) – *тополя* (укр., жін.р.), *вечер* (болг., жін.р.) – *вечір* (укр., чол.р.); або на рівні однієї мови, напр., у стсл.: *ябълко* (сер.р.) – *ябълка* (жін.р.), *лъжь* «брехун» – *лъжь* «брехня», в україн.: *зал* – *зала* (літер.), *олія* (літер., жін.р.) – *олій* (діал., чол.р.). Перехід слів з одного роду в інший і творення кількох форм роду – наслідок становлення типів

відмінювання іменників за родовим принципом, а також різних фонетичних і морфологічних змін.

Категорія числа стала також незалежною, самостійною граматичною категорією іменників. З індоєвропейської доби, на праслов'янському ґрунті і в давньоукраїнський період вона реалізувалася у формах однини, множини, двоїни. При цьому в історії розвитку категорії числа використовувалися збірні іменники для вираження мн. (*братрия, листвиє* тощо), творення множинних і однинних іменників (*людие, человекъ* тощо), перехід слів з одного розряду в інший (*двьри* – з форми мн. до множинних назв), вживання форм дв. при числівниках *дъва, оба* і коли мова йшла про два предмети. Та в цілому форми одн. й мн. не зазнали суттєвих змін, тоді як форма дв. почала виявляти тенденцію до занепаду і в киеворуський період поступово вийшла з ужитку. Показниками трьох числових форм іменників були відмінкові закінчення чол., жін. і сер. родів. Форма однини зберегла показники усіх родів, а в множині зникло розрізнення за родами з витворенням однієї форми відмінювання у мн. для іменників кожного типу.

За традицією форми двоїни використовувалися в киеворуський період і часто траплялися в подальшому розвитку української мови. Але швидко почали витіснятися формами множини, залишаючи свої сліди в літературній мові, а особливо в діалектах. Сучасна українська мова зберігає сліди колишніх форм дав.-оруд. відм. дв. в назвах парних предметів із флексією *-има* на зразок *очима*; род.-місц. відм. дв. – у прислівниках на зразок *віччю, ввічу*; наголос від форм наз.-знах. відм. двоїни у словах на зразок *дві жінки, три дівки*. Тоді як українські говори послуговуються давніми формами наз.-знах. відм. одн. на зразок *дві ручці, чотири стежці*; формами оруд. відм. з *-има, -ома, -ема, -ма* на зразок *дньома, мишима, граблема, грішьма*. Із занепадом форми двоїни набули увиразнення форми однини й множини та розмежування однинні, множинні, збірні іменники.

Категорія відмінка – давня індоєвропейська категорія іменників, яка зазнала найбільших змін, порівняно з категоріями роду й числа субстантивів. Багатовідмінкова система індоєвропейської мови (вісім відмінкових форм) на праслов'янському ґрунті спростилася до семи відмінків, більшої ваги надала роду іменників, започаткувала переформування відмінків, увела в обіг прийменникові форми, але

зберегла значення відмінків і розрізнення їх на основі синтаксичних функцій, що забезпечило вільний порядок розміщення слів у реченні.

Унаслідок дії закону відкритого складу відмінкові форми зазнали багатьох змін, які ще більше поглибилися з формуванням типів відмінювання іменників за родовим принципом. Унаслідок цього на праслов'янському ґрунті почали зливатися між собою відмінки (напр., наз. і знах. в одн. чол. і сер. р.), виникати нові засоби вираження відмінкових закінчень, аналітичні форми замінювати синтетичні, прийменникові конструкції – безприйменникові. Успадкована з праслов'янської мови відмінкова підсистема іменників містила залишки давнього поділу слів за детермінативами й відображала формування нових типів відмінювання іменників. Так, у ній відмінкові закінчення дав. відм. *-амь*, оруд. *-ами*, місц. *-ахь* жін. р. мн. поширилися на іменники чол. і сер. р. (*лѣсамь, лѣсами, лѣсахь; полямь, полями, поляхь* тощо). Слова у знах. відм. одн. і мн. отримували закінчення род., а не наз. відмінка. Отже, у відмінюванні іменників зберігалися залишки давніх закінчень або виникали нові закінчення у певних фонетичних умовах чи внаслідок аналогії. Уніфікація відмінкових закінчень іменників була тривалою, аж до усталення системи словозміни всіх типів відмінювання.

Категорії роду, числа, відмінка стали автономними і єдиними граматичними категоріями іменників давньої писемної української мови, що знайшли відображення і в сучасній українській літературній мові. У своєму розвитку граматична система іменників виявила найбільше спільних рис із білоруською та західнослов'янськими мовами, а менше – з російською та південнослов'янськими (наявність четвертої відміни іменників, порівняно з російською, розрізнення іменників за родами в українській і російській мовах та ін.).

1.2. З урахуванням відмінкових особливостей на давньоукраїнському ґрунті субстантиви були зосереджені в шести типах словозміни з твердою і м'якою групами або лише з одною. До першого типу належала більшість іменників жін. р., деякі субстантиви чол. р. із давнім суфіксом основи *-ā-(-jā-)*, окремі іменники жін. роду із суфіксом *-unji*, що в українській мові мали в наз. відм. одн. закінчення *-а (-я, -А, -Я)*, напр.: *волю, милостыни, сиротамь, слоуга, молитва* (ИЗб 1076, 158, 175, 180, 242, 249). Іменники на *-ā-(-jā-)*

змінювалися за парадигмою, що відзначалася найбільшою стійкістю, порівняно з іншими типами, напр., у твердій групі – *слоуга, слоугы, слоузѣ, слоугоу, слоугою, слоузѣ, слоуго (одн.); слоугы, слоугѣ, слоугамъ, слоугы, слоугами, слоугахъ (мн.); слоузѣ, слоугоу, слоугама (дв.);* у м'якій групі: *зоря, зорѣ, зори, зорю, зорею, зори, зоре (одн.); зорѣ, зорь, зорямъ, зорѣ, зорями, зоряхъ (мн.); зори, зорю, зоряма (дв.).*

Другий тип охоплював більшу частину іменників чол. р. з основою *-ǫ(-jǫ-), -jǫ*, що мали закінчення *-ъ, -ь, -и*, а також іменники сер. р. з основою на *-ǫ(-jǫ-), -ě- (-jě-)*, які мали після твердих приголосних закінчення *-о, -е*, а після м'яких закінчення *-ю*, напр.: *конь, лобъ, комаръ, врагъ, села, оружъє, дворъ, оутро, коньє, вина, мостъ, мужь, весельє, дѣло, море, ребро, братъ, мѣсто, лица, раи* (ЛЛ, 38–106). Парадигма іменників на *-ǫ(-jǫ-)* зберегла давні риси, але набула й нових ознак, напр., у твердій групі: *дроугъ, дроуга, дроугоу (-ови), дроугъ (-а), дроугъмь (-омь), дроузѣ, друуже (одн.), друози, друогъ, друогомъ, друугы, друугы, друузѣхъ, друози (мн.), друуга, друугоу, друугома (дв.),* у м'якій групі: *конь, коня, коню (-еви), конь (-я), конъмь (-емь), кони, коню (одн.), кони, конь, конемъ, конѣ, кони, конихъ, кони (мн.), коня, коню, конема (дв.); море, моря, морю, море, моръмь (-емь), мори, море (одн.), моря, морь, моремъ, моря, мори, морихъ, моря (мн.), мори, морю, морема (дв.).* У назвах чол. р. були поширені дві форми знах. відм. на зразок *ворогъ* і *ворога*, з яких перша згодом усталилася для назв неістот, а друга – для назв істот. У род. відм. одн. іменників чол. р. засвідчено закінчення *-у, -я* відповідно замість *-а, -е*, а в род. відм. мн. – закінчення *-овъ* замість нульового закінчення, напр.: *дароу, вѣтроу, запахоу, каменя* (Чет, 14, 64, 111 зв., 139), *поклоновъ, вѣковъ, городовъ, апостоловъ* (Чет, 34, 43, 250, 319 зв). У дав.відм. чол. р. під впливом іменників на *-й-*, а також у місц. відм. вживалася і форма на *-ови* (з **-ov-i < *-eu-ei*), яка закріпилася поступово за назвами істот, напр.: *гѣви, ворогови, змисви, моисѣви* (Чет, 5 зв, 39, 82, 133, 280).

Для третього типу характерні були іменники чол. р. із суфіксом *-й-*, що мали в давньоукраїнській період закінчення *-ъ*, напр.: *миръ, чинъ, полъ, сынъ, домъ* (ЛЛ, 42, 81, 87, 97, 99). До нього можна віднести ще слова *воль, вѣрхъ, медъ*, а також субстантиви *пиръ, санъ, разъ, ледъ, садъ, солодъ, рядъ, станъ, даръ, низъ, долъ, олъ* та ін.

Іменники з основою *-й-* становили тверду групу відмінювання, напр.: *садъ, садоу, садови, садъ, садъмь, садоу, садоу* (одн.), *садове, садовъ, садъмь, сады, садъми, садъхъ, садове* (мн.), *сады, садовоу, садъма* (дв.). З часів перерозкладу в структурі праслов'янських слів відбувалася постійна взаємодія іменників *-й-* основ та *-ѡ-* основ, що призводило до заміни й сплутування відмінкових форм обох типів (напр., флексія *-ъмь* в оруд. відм. одн. іменників *-ѡ-* основ під впливом іменників *-й-* основ; сплутування в род. відм. іменників *-ѡ-* та *-й-* основ відповідно закінчень *-а* й *-у*).

Четвертий тип охоплював іменники жіноч. р. і деякі субстантиви чоловіч. р. з основою на *-й-*, що в давньоукраїнський період мали закінчення *-ь*, напр.: *кости, смърть, ярость, трость, хитрость, прелесть, вѣсть, гвозди, ночь, огонь, рѣчь, мечь, мысль, крѣпость, дань, путь* (ЛЛ, 39–47, 78–100). Парадигма їх відображала відмінювання лише іменників м'якої групи, напр.: *гость, гости, гости, гость, гостьмь, гости, гости* (одн.), *гостье (-иє), гостьи (-иш), гостьмь, гости, гостьми, гостьхъ, гостье (гости)* (мн.), *гости, гостью (-ию), гостьма* (дв.). До цього типу відносили ще відмінювання іменників *очи, уши* в дв. та *людие* в мн. Деякі відмінкові форми іменників чоловіч. р. на *-й-* основ були співзвучні з формами іменників на *-ѡ-* основ (наз., знах., оруд., місц. одн.), що спричинило приєднання назв чоловіч. р. з основами на *-й-* до слів на *-ѡ-*.

До п'ятого типу входило кілька іменників жіноч. р. з основою на *-й-*, що в наз. відм. мали закінчення *-ы*, а в непрямих – *-ьв-*, напр.: *кровь* (ЛЛ, 89), *любовь, ятровь* (ИЛ, 703, 547). Парадигму іменників на *-й-* представляли специфічні відмінкові закінчення, напр.: *любы, любье, любви, любье, любьеью (-ию), любье, любви* (одн.), *любви, любье, любьямь, любви, любьями, любьяхъ, любви* (мн.), *любви, любьею, любьяма* (дв.). За аналогією до непрямих відмінків суфікс *-ов-* (*-ьвь-*) з'явився і в наз. відм. з метою вирівнювання основи, після чого такі слова стали відмінюватися за зразком іменників *-й-* основ. А з утратою старої форми наз. відм. вони потрапили під вплив іменників на *-а-* й набули закінчення *-а* (*църкѡва, букѡва*).

У шостому типі виділялися іменники всіх трьох родів з давньою основою на приголосний, зокрема з основою на *-п-* і закінченнями *-ь* (чол. р.), *-я* (сер.р.); з основами на *-т-*, *-с-* і закінченнями *-а(-я)*, *-о*

(сер.р.); з основою на *-r-* і закінченням *-i* (жін. р.), напр.: *камень* (ЛЛ, 89), *матерь* (ЛЛ, 102), *дочерью* (ИЛ, 711), *время, имя* (ЛЛ, 42, 43), *чудо, тѣло, небо, слово* (ЛЛ, 44, 86, 87, 99), *дѣта* (ИЛ, 579). Іменники кожного роду мали свої відмінкові закінчення, напр., чол. р. з основою на *-n-*: *камы, камене (-и), камени, камень, каменьмь, камене (-и), камы* (одн.), *камене (-и), камень (-иш), каменьмь, камени, каменьми (камены), каменьхъ, камене (-иѣ)* (мн.), *камени, камену (-ию), каменьма* (дв.). Середній рід об'єднував іменників на *-s-, -n-, -t-*, напр.: *чудо, чудесе (-и), чудеси, чудо, чудесьмь, чудесе (-и), чудо* (одн.), *чюдеса, чудесь, чудесьмь, чудеса, чудесы, чудесьхъ, чудеса* (мн.), *чудеси (-ѣ), чудесоу, чудесьма* (дв.); *имя, имене (-и), имени, имя, именьмь, имене (-и), имя* (одн.), *имена, имень, именьмь, имена, имени, именьхъ, имена* (мн.), *имени (-ѣ), имену, именьма* (дв.); *теля, теляте (-и), теляти, теля, телятьмь, теляте (-и), теля* (одн.), *телята, телять, телятьмь, телята, теляты, телятьхъ, телята* (мн.), *теляти (-ѣ), телятоу, телятьма* (дв.). До жіночого роду належали два іменники (*дочи, мати*) з основою на *-r-*, напр.: *мати, матере, матери, матерь, матерью (-ию), матери (-е), мати* (одн.), *матере (-и), матерь (-иш), матерьмь, матере (-и), матерьми, матерьхъ, матере (-и)* (мн.), *матери, матероу (-ию), матерьма* (дв.).

Із розвитком категорії роду на українському ґрунті сформувалися нові типи відмінювання іменників – за родовою ознакою. До першої увійшли іменники чол., жін. і спільн. р. із закінченнями *-a, -я*, що охопили слова з давніми основами на *-ā(-jā-)* (*вода, душа*), на *-ī-* (*церква, морква*) і на приголосний *-r-* (*дочка*). Склад другої визначили іменники чол. р. на приголосний, *-o, -e* та сер. р. на *-я, -o, -e* як давні основи на *-ǫ(-jǫ-)* (*двір, поле*), на *-ī-* (*син, мед*), на *-ī-* (*зять, гість*) і на приголосний (*день, небо*). Третю групу утворили іменники жін. р. із кінцевим приголосним і слово *мати*, що походило від основ на *-ī-, -ī-* та *-r-* (*ніч, вість, любов*). А четверта зосередила іменники сер. р. на *-a, -я* з основами на *-n-, -t-* (*ім'я, теля*).

Сучасна українська мова зберегла групування іменників за чотирма відмінами й систему відмінкових закінчень кожної відміни.

1.3. Праслов'янська мова успадкувала з індоєвропейської граматичні категорії роду прикметників (чол., сер., жін.), числа (одн., мн., дв.) і відмінка (наз., род., дав., знах., оруд., місц., клич.), а також

форми вияву ознаки – вищий ступінь порівняння. Тип відмінювання прикметників визначався, як і в минулому, за їх основами. Провідною стала граматична категорія роду, що лягла в основу становлення нових типів відмінювання ад'єктивів. Однак родові форми прикметників стосувалися синтаксичної сфери мови, розвинулися на базі синтаксичної категорії означення, тобто визначалися тими іменниками, при яких вживалися прикметники.

На праслов'янському ґрунті з початком дії закону відкритого складу імена чол., жін., сер. родів отримали власні закінчення у наз. відм. одн. (чол. р. – *-ь*, сер. р. – *-o*, жін. р. – *-a*). Прикметники через синтаксично зумовлений характер роду були розмежовані лише між основами на *-ǫ-* та *-ā*. Ад'єктивам на *-ǫ-* й *-ā* характерні були розрізнення за родами ще в індоєвропейській мові (суфікс *-ǫ-* мали прикметники чол. і сер. р., а суфікс *-ā* – жін. р.) і більша продуктивність, ніж іншим типам прикметників. Такі явища пояснювалися поступовим розвитком тенденції до формального узгодження прикметника з іменником. До прикметників на *-ǫ-* основ приєдналися ад'єктиви чол. і сер. р. із похідними суфіксами **-jǫ-*, **-vǫ-*, **-rǫ-*, **-lǫ*, **-tǫ-*, **-nǫ-*, деякі з основами на *-ǫ-*, *-ǐ-*, а до прикметників на *-ā* основ відійшли всі ад'єктиви жін. р. з основами на *-ā*, **-jā-*, **-vā-*, **-rā-*, **-lā-*, **-tā-*, **-nā-*, *-ǫ-*, *-ǐ-*. І давня кількість типів відмінювання прикметників зменшилася до двох, унаслідок переведення прикметників до основ на *-ǫ-* й *-ā*.

Важливим явищем праслов'янської доби стало формування займенникових прикметників, які склалися з іменного й анафоричного займенника *jь* (*ja*, *je*), що походив від індоєвропейського займенникового елемента **-jǫ*. Поштовхом до цього, вважають, була поява прикметників **novь-jь*, **novo-je*, **nova-ja* як сполучення двох первинно змінюваних слів (іменного прикметника і вказівного займенника). З часом займенник втратив здатність відмінюватися, злився з основою іменного прикметника й перетворився на його флексію. Унаслідок цього різні морфологічні й фонетичні зміни у сполученні іменного прикметника та вказівного займенника призвели до становлення нового типу прикметників – займенникових (повних, або членних). Постання нового різновиду прикметників зумовлювалося в цілому внутрішніми процесами становлення праслов'янської граматичної системи, хоч причиною

цього вважали різні чинники (семантичний – вираження означеності (повними) і неозначеності (короткими) прикметниками; морфологічний – розмежування флексій іменників і прикметників та інші).

Ще в індоєвропейський період від якісних і відносних прикметників утворювалися форми більшого чи меншого вияву ознаки, що дали початок ступеням порівняння прикметників. Показником таких форм був суфікс **-ios / *-ies*, що на праслов'янському ґрунті вживався і в спрощеному вигляді **-is*, а з приєднанням до суфіксального елемента *-j-* змінився на **-jъs* (у чол. і жін. р.) та **-jes* (у сер. р.) (**nъvjъsjī, *nъvjъsjā, *nъvjъsjǫ*). На основі суфікса **-jъs* (**-jes*) виділився афікс **-ъš* (**novъši, *novъša, *novъše*), але він поступився більш продуктивному **-ějъš-*, який і закріпився на праслов'янському ґрунті для вираження вищого ступеня порівняння, напр.: **novějša, *novějši*. Крім вищого ступеня, у праслов'янській мові почали утворюватися форми найвищого ступеня порівняння прикметників за допомогою префікса **na-* (*naj-*), напр.: **najmъňši*. Отже, праслов'янська мова знала вже обидва ступені порівняння прикметників – вищий і найвищий.

Українська мова успадкувала з праслов'янської категорії роду (чол., жін., сер.), числа (одн., мн., дв.), відмінка (наз., род., дав., знах., оруд, місц.) прикметників, але як залежні, синтаксично зумовлені. У давньоукраїнській мові виділялися два розряди ад'єктивів за структурою – короткі (іменникові, або нечленні) й повні (прикметникові, або членні), що становили два типи відмінювання слів, а також вищий і найвищий ступені порівняння прикметників. Давня система словозміни прикметників збереглася в цілому на українському ґрунті, втративши форму двоїни, розрізнення за родами в множині, відмінювання коротких прикметників, чимало давніх форм зосередилося в діалектах. І в подальшому розвитку граматична система прикметників набула більше спільних ознак з іншими слов'янськими мовами, ніж відмінних рис.

1.4. Українській мові перейшли у спадок з праслов'янської мови два типи відмінювання прикметників. Перший тип охоплював іменні (короткі, або нечленні) ад'єктиви з основами на *-ǫ-* (*-jǫ-*), *-ā-* (*-jā-*), що в праслов'янській мові мали у наз. відм. закінчення *-ъ, -ь* (чол. р.), *-o, -*

e (сер. р.) і *-а (-я)* (жін. р.). А другий тип містив займенникові (повні, або членні) прикметники, у наз. відм. із закінченнями *-иц, -иц* (чол. р.), *-оє, -еє* (сер. р.) і *-ая, -яя* (жін. р.).

Система відмінювання коротких прикметників охоплювала в києворуський період тверду й м'яку групи, а кожна група мала свої родові форми в одн., мн., дв., співзвучні з відмінковими закінченнями іменників. У твердій групі відмінювалися прикметники з основами на *-ǫ-, -ā-*, напр., у чол. р.: *бѣль, бѣла, бѣлоу, бѣль, бѣльмь (-омь), бѣлѣ* (одн.); *бѣли, бѣль, бѣломь, бѣлы, бѣлы, бѣлѣхъ* (мн.); *бѣла, бѣлоу, бѣлома* (дв.); у сер. р.: *бѣло, бѣла, бѣлоу, бѣло, бѣльмь (-омь), бѣлѣ* (одн.), *бѣла, бѣль, бѣломь, бѣла, бѣлы, бѣлѣхъ* (мн.), *бѣлѣ, бѣлоу, бѣлома* (дв.); у жін. р.: *бѣла, бѣлы, бѣлѣ, бѣлоу, бѣлоу, бѣлѣ* (одн.); *бѣлы, бѣль, бѣламь, бѣлы, бѣлами, бѣлахъ* (мн.); *бѣлѣ, бѣлоу, бѣлама* (дв.). У м'якій групі відмінювалися прикметники з основами на *-jǫ-, -jā-*, напр., чол. р.: *синь, синя, синю, синь, синьмь (-емь), сини* (одн.), *сини, синь, синьмь, синѣ, сини, синихъ* (мн.); *синя, синю, синяма* (дв.); сер. р.: *синю, синя, синю, синю, синьмь (-емь), сини* (одн.); *синя, синь, синьмь, синя, сини, синихъ* (мн.); *сини, синю, синяма* (дв.); жін. р.: *синя, синѣ, сини, синю, синюю, сини* (одн.); *синѣ, синь, синямь, синѣ, синями, синяхъ* (мн.); *сини, синю, синяма* (дв.). У багатьох відмінках родові форми збігалися, напр.: у род., дав., оруд., місц. одн.; дав., оруд, місц. мн.; дав.-оруд. дв. – форми чол. і сер. р.; у род. відм. мн. та род.-місц. дв. – форми чол., сер. і жін. р. У подальшому іменні прикметники взагалі втратили своє відмінювання.

Короткі прикметники вживалися в предикативній функції (у поєднанні з інфінітивом та в складі іменного присудка) і в атрибутивній (в ролі означення). У давньоукраїнський період функціонування таких ад'єктивів зменшилося, але тривало ще довго в історії української мови. Причинами занепаду нечленних прикметників вважали витіснення їх повними прикметниками у функції іменної частини складеного присудка, змішування парадигм повних і коротких прикметників, відсутність синтаксичного протиставлення членних і нечленних ад'єктивів. До сьогодні збереглися залишки переважно наз. та знах. відм. одн. коротких прикметників у фольклорних творах (*біл камінь, дрібен дощик*), церковно-релігійних (*благословен, свят*), у розмовній мові, діалектах

(згоден прийти, готов завжди, того варт) та в художньому стилі (ясен погляд, смутен образ).

Повні прикметники – новотвори праслов'янської доби, які мали вторинний характер щодо коротких прикметників і охопили тільки якісні й відносні ад'єктиви. У праслов'янській мові вони зазнали зрощення складових частин (іменного прикметника й вказівного займенника) і набули іншої системи відмінювання, ніж короткі – зі зміною анафоричного займенника як закінчення. Прикметники твердої групи мали в наз. відм. закінчення *-ѣи* (чол. р.), *-оѣ* (сер. р.), *-ая* (жін. р.), напр., у чол. р.: *миѣи (-ѣи)*, *милого, милому, миѣи (-ого)*, *миѣмь (-ѣимь)*, *миломь (-ѣмь)* (одн.), *миѣи, миѣыхъ (-ѣихъ)*, *миѣмь (-ѣимь)*, *миѣѣ, миѣими (-ѣими)*, *миѣыхъ (-ѣихъ)* (мн.), *милая, милую (-ою)*, *миѣма (-ѣима)* (дв.); у сер. р.: *милоѣ, милого, милому, милоѣ, миѣмь (-ѣимь)*, *миломь (-ѣмь)* (одн.), *милая, миѣыхъ (-ѣихъ)*, *миѣмь (-ѣимь)*, *милая, миѣими (-ѣими)*, *миѣыхъ (-ѣихъ)* (мн.), *миѣѣ, милую (-ою)*, *миѣма (-ѣима)* (дв.); у жін. р.: *милая, миѣѣ (-ѣѣ)*, *миѣѣ (-ѣѣ)*, *милую, миѣѣ, миѣѣ (-ѣѣ)* (одн.); *миѣѣ, миѣыхъ (-ѣихъ)*, *миѣмь (-ѣимь)*, *миѣѣ, миѣими (-ѣими)*, *миѣыхъ (-ѣихъ)* (мн.); *миѣѣ, милую (-ою)*, *миѣма (-ѣима)* (дв.). У м'якій групі повні прикметники мали закінчення *-иѣи* (чол. р.), *-ѣѣ* (сер. р.), *-ая* (жін. р.), напр., у чол. р.: *осеньнѣи (-иѣи)*, *осеньнѣѣ, осеньнѣѣму, осеньнѣѣи (-ѣѣѣ)*, *осеньнѣимь (-иѣимь)*, *осеньнѣѣмь* (одн.), *осеньнѣѣи, осеньнѣѣихъ (-иѣихъ)*, *осеньнѣимь (-иѣимь)*, *осеньнѣѣѣ, осеньнѣѣими (-иѣими)*, *осеньнѣѣихъ (-иѣихъ)* (мн.), *осеньнѣѣя, осеньнѣѣѣ (-ѣѣѣ)*, *осеньнѣѣѣ (-ѣѣѣ)* (дв.); у сер. р.: *осеньнѣѣѣ, осеньнѣѣѣ, осеньнѣѣѣ, осеньнѣѣимь (-иѣимь)*, *осеньнѣѣѣмь* (одн.), *осеньнѣѣѣя, осеньнѣѣѣихъ (-иѣихъ)*, *осеньнѣѣимь (-иѣимь)*, *осеньнѣѣѣѣ (-иѣѣѣѣ)* (дв.); у жін. р.: *осеньнѣѣѣя, осеньнѣѣѣѣ, осеньнѣѣѣѣ, осеньнѣѣѣѣ (-иѣѣѣѣ)*, *осеньнѣѣѣѣ (-иѣѣѣѣ)* (одн.), *осеньнѣѣѣѣѣ, осеньнѣѣѣѣихъ (-иѣѣѣѣихъ)*, *осеньнѣѣѣимь (-иѣѣѣѣимь)*, *осеньнѣѣѣѣѣ (-иѣѣѣѣѣ)* (мн.), *осеньнѣѣѣѣѣ (-иѣѣѣѣѣ)* (дв.).

Система відмінювання повних прикметників з розрізненням іменного прикметника і вказівного займенника була уніфікована й спричинила появу під впливом неособових займенників простих відмінкових закінчень у прикметниковій парадигмі, витворенням яких і завершився процес становлення категорії прикметників. Українська мова втратила нестягнені форми прикметників, перш за все в

непрямих відмінках, а форми наз. відм. залишилися в розмовному мовленні та зі стилістичною метою в літературній мові. Годі як стягнені форми стали основою прикметникової підсистеми, а наз. відм. чол. р. твердої групи визначальним для морфологічної системи української мови. Упродовж історичного розвитку система словозміни повних прикметників зазнала різних фонетичних і морфологічних змін (занепаду форм дв., втрати розрізнення родів у мн., усталення багатьох паралельних закінчень, вирівнювання основ за аналогією до інших відмінків, напр., закінчення *-ому* у місц. відм. одн. – під впливом дав. відм.) та інше.

Для прикметників вищого й найвищого ступенів порівняння на давньоукраїнському ґрунті характерні були відмінкові форми, відомі ще з праслов'янської мови. Первинно словозміні піддавалися короткі прикметники вищого ступеня й розподілялися під час відмінювання між ад'єктивами на *-ǫ(-jǫ-)* (чол., сер. р.) та *-ā(-jā-)* (жін. р.), відображаючи при цьому різні модифікації відмінкових форм, напр., у чол. р.: *новѣи, новѣишия, новѣишию, новѣи (-ишь), новѣишемь, новѣишии* (одн.), *новѣише, новѣишь, новѣишемь, новѣишиѣ, новѣишии, новѣишихъ* (мн.); у сер. р.: *новѣю, новѣишия, новѣишию, новѣишема* (дв.); у сер. р.: *новѣю, новѣишия, новѣишию, новѣю, новѣю, новѣишемь, новѣишии* (одн.), *новишия, новѣишь, новѣишемь, новѣишия, новѣишии, новѣишихъ* (мн.), *новѣишии, новѣишию, новѣишема* (дв.); у жін. р.: *новѣишии, новѣишиѣ, новѣишии, новѣишию, новѣишею, новѣишии* (одн.), *новѣишиѣ, новѣишь, новѣишиямь, новѣишиѣ, новѣишиями, новѣишихъ* (мн.); *новѣишии, новѣишию, новѣишияма* (дв.). Кілька прикметників утворювали ступені порівняння від інших коренів, напр.: *великыи – большии, плохыи – хужши, малыи – мьньшии*. З приєднанням префікса *на-* (*най-*) утворювалися прикметники найвищого ступеня і відмінювалися так само, як і вищого ступеня. У процесі фонетико-морфологічних змін збереглися до сьогодні суфікси *-и-*, *-иш-* для творення вищого ступеня та префікс *най-* для творення найвищого ступеня порівняння. До того ж, були утворені аналітичні форми вираження ступенів порівняння (*більш добрий, найбільш добрий*) та ускладнені синтетичні форми ступенів порівняння прикметників (*якнайдобріший*).

Отож із давніх типів відмінювання прикметників українська мова втратила парадигму коротких із рефlekсами переважно їх називного відмінка в розмовному й художньому стилях та зберегла

парадигму повних прикметників у стягненій формі, парадигму прикметників вищого й найвищого ступенів порівняння, що склали основу морфологічної категорії прикметників сучасної української мови.

Список літератури

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 145–160.

Гринчишин Д. Чегья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка: праці філологічної секції* / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Грищенко А.П. Прикметник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 163–215.

Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. Київ: Наукова думка, 1967. 288 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 71–82, 87–93.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 67–100, 110–117.

Самійленко С.П. Іменник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 16–128.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1964. Ч. I. 236 с.

Самійленко С.П. Прикметник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник. 2-е видання, виправлене.* Київ: Рад. школа, 1962. С. 280–300.

Тараненко І.Й. Іменник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник. 2-е видання, виправлене.* Київ: Рад. школа, 1962. С. 197–240.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

2. Граматичні класи займенника і числівника

- 2.1. Становлення граматичних категорій займенників.
- 2.2. Словозміна особових і неособових займенників.
- 2.3. Усталення граматичних категорій числівників.
- 2.4. Словозміна кількісних і порядкових числівників.

2.1. Індоевропейські структурно-семантичні, фонетико-морфологічні процеси, аналогічні впливи призвели до усталення в праслов'янській мові різних систем відмінювання особових і неособових займенників.

Граматичні значення особових займенників були успадковані в основному з праслов'янської мови, але з багатьма змінами. Давніми рисами особових займенників залишилися граматичні категорії числа (одн., мн., дв.) й відмінка (наз., род., дав., знах., оруд., місц.), суплетивність основ при словозміні, варіантність відмінкових форм, співвідношення флексій багатьох відмінків. А з нових слід відзначити появу особового займенника *онъ* (*оно, она*), формування його словозмінної парадигми, запепад родових форм у множині й форми двоїни.

Парадигма словозміни особових займенників відображала давній суплетивний характер основ, різні варіанти відмінкових форм, напр.: **ja* (*jazъ, azъ*), **mene* (*menę*), **тънѣ* (*mi, mę*), **mene* (*mę*), **тънојѡ*, **тънѣ*; **ty*, **tebe* (*tebę*), **tebĕ* (*tobĕ, ti, tĕ*), **tebe* (*tę*), **toboјѡ*, **tebĕ* (*tobĕ*); **my*, **nasъ*, **namъ* (*ny*), **ny* (*nasъ*), **nami*, **nasъ*; **vy*, **vasъ*, **vamъ* (*vy*), **vy* (*vasъ*), **vami*, **vasъ*; **vě*, **naju*, **nama* (*na*), **na*, **nama*, **naju*; **va*, **vaju*, **vama*, **va*, **vama*, **vaju*; **sebe* (*sebę*), **sebĕ* (*sobĕ, si, sĕ*), **sebe* (*sę*), **soboјѡ*, **sebĕ* (*sobĕ*). Розмежування наз. і знах. відм., що необхідно було в назвах осіб, посилювалося вживанням род. відм. замість знах. на зразок тонічного **nasъ* замість **ny*. Словозміна особових займенників наблизилася до відмінювання основ на *-ā*.

Новизною в словозміні неособових займенників на праслов'янському ґрунті було узгодження основ у всіх відмінкових формах. Вказівними займенниками в праслов'янській мові залишалися слова з давніми значеннями *тъ* (вказувало на відомий або названий раніше предмет), *сь* (вказувало на близький предмет), *онъ, овъ, олъ* (вказували на віддалений предмет), *јь* (вказувало на предмет, особу, відомі або згадані). У деяких відмінках (наз., знах. та ін.) вони

мали просту структуру, а в більшості – складну, що сформувалася в основному на праслов'янському ґрунті, напр., у чол. р.: *sъ, *si (*sja*, *sega/-go*, *seva/-vo*), *semu, *sъ, *simъ, *semъ (одн.); *si, *sixъ, *simъ, **sbjě (-ę)*, *simi, *sixъ (мн.); *sbja, *seju, *sima (дв.); у сер.: *se, *si (*sja*, *sega /-go*, *seva /-vo*), *semu, *se, *simъ, *semъ (одн.); *si, *sixъ, *simъ, *si, *simi, *sixъ (мн.); *si (*siji), *seju, *sima (дв.); у жін. р.: *si, **sejě (-ę)*, *seji, *sbjō, *sejō, *seji (одн.); **sbjě (-ę)*, *sixъ, *simъ, **sbjě (-ę)*, *simi, *sixъ (мн.); *siji, *seju, *sima (дв.). В однині мало місце співпадання й значна варіантність форм чол. і сер. р., крім наз. і знах., що й збереглися далі. А збіг відмінкових форм у мн. і дв., крім наз. і знах. відм., спричинив усунення родів, що значно вплинуло на становлення в подальшому словозміни української мови взагалі. За аналогією до вказівних займенників у праслов'янській мові почало відмінюватися й багато інших (присвійні, питальні, відносні, означальні, неозначені й похідні від них), напр., у чол. р.: *tojъ, *toja (*tojego/-ga*), **tojevo (-va)*, *tojemu, *tojъ, *tojimъ, *tojemъ (одн.); *toji, *tojiхъ, *tojimъ, **tojě (-ę)*, *tojimi, *tojiхъ (мн.); *toja, *tojeju, *tojima (дв.); *čbjъ, *čbja (*čbjego*, *-ga*), **čbjevo (-va)*, *čbjemu, *čbjъ, *čbimъ, *čbjemъ (одн.); *čbi, *čbiхъ, *čbimъ, **čbjě (-ę)*, *čbimi, *čbiхъ (мн.); *čbja, *čbjeju, *čbima (дв.); *vъsъ, **vъsi (-ja*, *-ega*, *-ego*, *-eva*, *-evo)*, *vъsemu, *vъsъ, *vъsimъ, *vъsemъ (одн.); *vъsi, *vъsiхъ, *vъsimъ, **vъsbjě (-ę)*, *vъsimi, *vъsiхъ (мн.); *vъsbja, *vъseju, *vъsima (дв.). Похідні від різних типів займенників малу таку парадигму відмінювання, як і їх твірні слова.

Загалом основну роль у становленні відмінкових закінчень неособових займенників відіграли вказівні. А відмінювання займенників у цілому вплинуло на становлення не тільки займенникової підсистеми, а й інших морфологічних категорій, напр., іменники сер. р. мають закінчення *-o* під впливом займенника *to*; іменники чол. р. – закінченням *-ъ* під впливом займенника *tbъ*; займенник *ь* (*je*, *ja*) зумовив виникнення членних форм прикметників, займенників, числівників.

Українська мова зберігала послідовно особливості морфологічної підсистеми займенників праслов'янської мови – неоднорідність граматичних значень, відсутність єдиної системи відмінювання, співзвучність багатьох відмінкових форм, варіантність словозмінних флексій тощо. У ній продовжувалося чітке

розмежування особових займенників, що великою мірою у відмінюванні наблизилися до іменників, та неособових займенників, що відмінювалися подібно до прикметників. Усі займенники мали граматичні категорії числа (одн., мн., дв.), відмінка (шість відмінкових форм), а категорію роду тільки неособові, крім *кѣто*, *чѣто* та похідних від них займенників. До складу особових входили слова *я* (*я*, *язь*, *азь*), *ти*, *ми*, *ви* і зворотний *себе*, що виконували роль підмета й додатка. На українському ґрунті до них приєднався ще вказівний займенник *онъ* (*оно*, *она*) для вираження третьої особи однини. Обсяг неособових займенників збільшився за рахунок похідних слів, що розвинули в основному такі відмінкові закінчення, як і їх твірні основи. Словозміна їх охоплювала відмінювання вказівних, питальних, відносних, неозначених, заперечних, присвійних займенників. Такий неоднорідний склад займенників зазнав чималих змін у подальшому і став основою морфологічної категорії займенників сучасної української мови.

2.2. У давньоукраїнській мові займенники поділялися на два розряди – особові й неособові, кожний із яких мав власну систему відмінювання.

Особові займенники мали в наз. відм. основи інші, ніж у непрямих відмінках, і в багатьох відмінках паралельні форми, напр., в одн.: *я* (*язь*, *азь*), *мене*, *мънѣ* (*мьнѣ*, *ми*), *мене* (*мя*), *мъною*, *мънѣ* (*мьнѣ*); *ты*, *тебе*, *тобѣ* (*тебѣ*, *ти*), *тебе* (*тя*), *тобою*, *тобѣ* (*тебѣ*). Форми наз. відм. *я*, (*язь*, *азь*), *ты* активно використовувалися в різних пам'ятках, однак поступово стала переважати форма *я*, заступаючи книжну *азь* і живомовну *язь*, а згодом і зовсім витіснивши їх з ужитку. Водночас форми *я*, *язь*, *азь* ще довго корелювали на українському ґрунті, з переважанням форми *я*, напр.: *я* (*А*), *язь*, *язь*, *азь* (Гр XIV, 9, 25, 27, 37, 38, 65), *А*, *я*, *азь*, *азь* (Гр XV, 39, 64, 84, 124). Форми род. відм. *мене*, *тебе* не зазнали суттєвих змін. А в дав. відм. виділялися три форми, серед яких переважали *ми*, *ти*, рідше вживалися *мънѣ* (*мьнѣ*), *тобѣ* (*тебѣ*), а нова форма *мені* виникла, ймовірно, за аналогією до род. відм. і поступово витіснила інші форми. Давні атонічні форми *ми*, *ти* вживалися без прийменників, найчастіше після дієслів, а далі й зовсім зникли через свою омонімічність і поліфункційність, характеризуючи сьогодні лише

діалектне мовлення. З форм *тебѣ*, *тобѣ* книжну *тебѣ* з часом заступила живомовна *тобѣ*. Форми *мьнѣ* (*мьнѣ*), *тобѣ* (*тебѣ*) були властиві й місц. відм., де так само появилися нові *мені*, *тобі*. З форм знах. відм. віддавали перевагу давнім атонічним формам *мя*, *тя*, які все більше поступалися новим формам *мьне*, *тебе* і зовсім вийшли з ужитку, залишивши рефлeksi в говорах української мови.

Подібно до займенників *я*, *ты* відмінювався (лише в одн.) і вживався зворотний займенник *себе*, без наз. відм.: *себе*, *собѣ* (*себѣ*, *си*), *себе* (*ся*), *собою*, *собѣ* (*себѣ*). У дав. і місц. відм. форма *собѣ* разом із *тобѣ* поступово стали заступати книжні форми *себѣ*, *тебѣ*, напр.: *на собѣ*, *собѣ*, *тобѣ* (Чет, 2 зв, 53 зв, 54 зв). Його давні форми *си*, *ся* також вийшли з ужитку, а остання закріпилася як постфікс для творення дієслів і вираження їх стану. На думку вчених, причинами занепаду форм *мя*, *тя*, *ся* були перетворення цих форм в атонічні (первинно в род. відм. вони були тонічними), формування категорії істот і неістот (одним із засобів їх вираження була форма род. відм. у функції знах.), зникнення первинних форм знах. відм. мн. *ны*, *вы*, зміна функційності форми *ся* (афікс дієслів), під впливом чого почали усуватися й форми *мя*, *тя*.

Суплетивність основ і варіантність відмінкових форм характерна була й займенникам мн. *мы*, *вы* й дв. *вѣ*, *ва*, напр.: *мы*, *нась*, *намѣ* (*ны*), *нась* (*ны*), *нами*, *нась*; *вы*, *вась*, *вамѣ* (*вы*), *вась* (*вы*), *вами*, *вась*; *вѣ*, *на* (*наю*), *наю*, *нама* (*на*); *ва*, *ва* (*ваю*), *ваю*, *вама* (*ва*). Незмінними й часто вживаними були форми наз. відм. *мы*, *вы*, род. і місц. відм. *нась*, *вась*, орудн. відм. *нами*, *вами*. З форм дав. і знах. відм. більш вживаними були прасл. форми *ны*, *вы*, особливо в знах. відм., де мали тонічний характер, більше того, у давньоукраїнський період вони були основними засобами вираження знах. відм. мн. особових займенників, але через поліфункційність і флективність занепали і поступилися новим формам у дав. відм. *намѣ*, *вамѣ* і в знах. відм. *нась*, *вась*. Усі решта форми мн. збереглися до сьогодні. А форми дв., починаючи з дописемного періоду, стали поступово виходити з ужитку, замінюючись формами мн., і завершили свою історію на писемному ґрунті, а поодинокі вживання їх стло відображенням давньої книжної традиції, а не живого мовлення.

До складу особових займенників української мови увійшов і один новий займенник *онѣ* (*оно*, *она*). Але ще в праслов'янській мові

простежувалося використання в ролі предметно-особового займенника суплетивних утворень – наз. відм. від основи займ. *онь* і непрямих відмінків від займенників *и* (*їє, я*), тобто основ двох давніх вказівних займенників. І в києворуський період вживалися паралельно відмінкові форми займенників *онь* (*оно, она*) й *и* (*їє, я*). Роль особового займенника *онь* (*оно, она*) та *и* (*їє, я*) почали виконувати, вважають, ще в дописемний період, а в писемний простежувалися первинна функція означення та нова функція підмета або додатка займенника *онь*, що розрізнялися за допомогою наголосу (*о́на* – вказ., *о́на́* – особ.), та перетворення займенника *и* (*їє, я*) у сполученні з часткою *же* на відносний. У наз. відм. займенник *онь* заступив *и* (*їє, я*), що зумовлено було структурними, семантичними й функційними особливостями анафоричного займенника, а в непрямих відмінках залишив його форми, які були полісемантичними й закріпилися лише в ролі додатка, зокрема, у чол. р.: *онь* (*иже*), *їєго, їму, и(ь)(їєго), имь, їмь* (одн.), *они* (*иже*), *ихъ, имъ, ѣ, ими, ихъ* (мн.), *она* (*яже*), *їю, има* (дв.); у сер. р.: *оно* (*єже*), *їєго, їму, є, имь, їмь* (одн.); *она* (*иже*), *ихъ, имъ, я, ими, ихъ* (мн.); *онѣ* (*иже*), *їю, има* (дв.), у жін. р.: *она* (*яже*), *єѣ, їи, ю, їю, їи* (одн.), *оны, (ѣже), ихъ, имъ, ѣ, ими, ихъ* (мн.), *онѣ* (*иже*), *їю, има* (дв.).

Неособові займенники становили займенниковий тип відмінювання. З урахуванням граматичних категорій поділялися на змінні за відмінками (*къто, чьто* й похідні від них) і змінні за родами, числами й відмінками (усі решта займенники).

Словозміна питальних займенників *къто, чьто* відображала давні праслов'янські форми з варіантами відмінкових флексій переважно займенника *чьто*, зокрема: *къто, кого, кому, кого, цѣмь, комь; чьто, чего* (*чьсо, чесо, чесоого, чьсоого*), *чему* (*чьсому, чесому*), *чьто, чимь, чемь* (*чесомь*). Займенники *къто, чьто* мали корелятивні форми, аж до XIV–XV ст., напр.: *што, хто, кто, що* (Гр XV, 33, 35, 37, 95). Майже всі відмінкові форми цих займенників з відповідними змінами збереглися до сьогодні. Найбільш помітними і тривалими стали зміна *чьто* на *що*, занепад варіантів займенника *чьто*, перехід форм *комь, чемь* у *кому, чому* під впливом оруд. відм. (форми *на кім, на чім* залишилися в діалектах), форми *цѣмь* – у *ким* під впливом інших відмінків. Аналогічно до займенників *къто, чьто* в давній період відмінювалися й похідні від них заперечні (*никъто, ничьто*) й

неозначені (*нѣкъто, нѣчьто*) та пізніші (з частками *будь, небудь, де, аби* тощо), напр.: *нѣкъто, нѣкого, нѣкому, нѣкого, нѣцѣмь, нѣкомь*. Заперечні й неозначені займенники зберегли парадигму відмінювання питальних *къто, чьто* із незмінними частками.

Основну частину неособових займенників становили слова з граматичними категоріями роду, числа, відмінка. Це вказівні займенники *тѣ (то, та), сѣ (се, си (ся)), сии (сиє, сия), овѣ (ово, ова), онѣ (оно, она)*, означальні *самѣ (само, сама), инѣ (ино, ина), вьсѣ (вьсе, вься), вьсякъ (вьсяко, вьсяка), сикѣ (сико, сика), такѣ (тако, така)*, питальні *какѣ (како, кака), къи (коє, коя), чьи (чьє, чья), которѣ (кото, котора)*, присвійні *мои (моє, моя), твои (твоє, твоя), нашѣ (наше, наша), вашѣ (ваше, ваша)*, заперечні *никѣи, ничьи* тощо й неозначені *нѣкъи, нѣчьи* тощо. Вони утворювали тверду групу слів із закінченнями *-ѣ, -о, -а* в наз. відм. одн. та м'яку групу із закінченнями *-и, -є, -я* в наз. відм. одн., відображаючи давні іменні основи на *-ǫ(-jǫ-)* та *-ā(-jā-)*, і визначали особливості займенникового типу відмінювання. Тоді як відмінювання особових займенників більше зближувалося із системою іменного відмінювання, ніж займенникового. Лише в окремих випадках флексії неособових займенників співпадали із вторинними флексіями особових і зворотного займенників. А основну роль у формуванні займенникового типу відмінювання відіграли детермінативи – зі специфічними його флексіями (*-го, -му, -мь* тощо), безсуфіксальними основами, строкатими за будовою формами однини, ускладненими за рахунок *и (є, я)* відмінковими формами наз. відм. та функцією означення, що зближувало його з типом відмінювання прикметників, числівників, дієприкметників.

Займенниковий тип відображав в основному праслов'янську систему відмінювання неособових займенників, напр., у чол. р.: *тѣ, того, томоу, тѣ (того), тѣмь, томь* (одн.); *ти, тѣхѣ, тѣмь, ты, тѣми, тѣхѣ* (мн.); *та, тою, тѣма* (дв.); у сер. р.: *то, того, томоу, то, тѣмь, томь* (одн.); *та, тѣхѣ, тѣмь, та, тѣми, тѣхѣ* (мн.); *тѣ, тою, тѣма* (дв.); у жін. р.: *та, тоѣ, тои, тоу, тою, тои* (одн.); *ты, тѣхѣ, тѣмь, ты, тѣми, тѣхѣ* (мн.); *тѣ, тою, тѣма* (дв.). Водночас простежувалися й специфічні риси у відмінюванні займенників, напр., співпадання форм займенників *сѣ* і *вьсѣ*. Крім нечленних, досить поширені були й членні, що утворювалися за допомогою

детермінативів *и* (*ю, я*) і з часом витіснили нечленні форми, напр., у чол. р.: *вашии, вашего, вашему, вашии (вашего), вашимь, вашимь* (одн.); *вашии, вашихъ, вашимъ, вашѣѣ, вашими, вашихъ* (мн.), *вашая, вашейю, вашима* (дв.); у сер. р.: *вашее, вашего, вашему, вашее (вашего), вашимь, вашимь* (одн.); *вашая, вашихъ, вашимъ, ваша, вашими, вашихъ* (мн.), *ваши, вашейю, вашима* (дв.); у жі. р.: *вашая, вашеѣ, вашейю, вашейю, вашей* (одн.); *вашѣѣ, вашихъ, вашимъ, вашѣѣ, вашими, вашихъ* (мн.), *ваши, вашейю, вашима* (дв.).

Отож займенниковий тип словозміни характеризувався втратою багатьох займенників (*овъ, сикъ, кѣи* тощо), переходом неособових до розряду особових (*онъ*), зміною фонетичного вигляду займенників (*вьсь, мои, нашъ* тощо) або ще й морфологічного (*инъ, такъ, ть, съ* тощо), а також формуванням нових займенників (*будь-який, декотрий* тощо), що стали вливатися до цього типу ще в XV ст., напр.: *боудкого* (Гр XV, 89). З використанням різних варіантних форм та поетапним нормуванням кожної відмінкової форми усталилася єдина система відмінювання неособових займенників з їхньою провідною функцією означення.

У сучасній українській мові морфологічний клас займенників представляє різні типи відмінювання – словозміну особових займенників, наближену до іменного типу відмінювання, і словозміну неособових займенників – займенникового типу. Відмінювання зумовлене складною, довготривалою історією формування займенників, зведенням неоднорідних за структурою, семантикою і функційністю номінацій до класу слів, що ліг в основу займенникової підсистеми української мови.

2.3. На праслов'янському ґрунті числові назви зазнали структурно-семантичних, а в результаті й морфологічних змін. Перші чотири числові назви зі значенням кількості, похідні від них порядкові й збірні назви, слова **oba, *sъto, *tyšetja* залишалися змінними, але назви **jedinъ, *dъva, *oba*, порядкові й збірні відповідали займенниковому відмінюванню, а **trije, *četyre, *sъto, *tyšetja* – іменниковому, напр., у чол. р.: **jedinъ, *jedinogo, *jedinomъ, *jedinъ (*jedinogo), *jediněтъ, *jedinomъ* (одн.); **jedini, *jediněхъ, *jediněтъ, *jediny, *jediněmi, *jediněхъ* (мн.), **jedina, *jedinoъ, *jediněта* (дв.); у сер. р.: **jedino, *jedinogo, *jedinomъ, *jedino,*

*jediněť, *jedinomъ (одн.); **jedina, *jediněхъ, *jediněť, *jedina, *jediněti, *jediněхъ* (мн.), **jedině, *jedinoŃ, *jediněma* (дв.); у жін. р.: **jedina, *jedinojě, *jedinoji, *jedinŃ, *jedinojŃ, *jedinoji* (одн.); **jediny, *jediněхъ, *jediněť, *jediny, *jediněti, *jediněхъ* (мн.), **jedině, *jedinoŃ, *jediněma* (дв.); **triје* (*trъje) (чол. р.) (*tri (жін., сер. р.)), **trъjъ* (*trijъ*), **trьmъ, *tri, *trъmi, *trъхъ*. Слова **jedinъ* – **četyre, *oba* узгоджувалися з іменниками в роді, числі й відмінку, напр.: **dъva konja, *dъvě zorě, *oba doma*.

Наступні числові назви першого десятка зі значенням кількості, що були незмінними в індоєвропейській період, перетворилися на абстрактні іменники, мотивовані відповідними порядковими назвами, – **pětъ* «п'ятірка», **šestъ* «шістка», **sedmъ* «сімка», **osmъ* «вісімка», **devětъ* «дев'ятка» з основами на -ь (основа жін. р. на *-ї-), **desětъ* з основою на -t- (основа чол. р. на пригол.) у всіх числових формах, але потім перейшов до основ на *-ї-, напр.: **pětъ, *pěti, *pěti, *pětъ, *pětъjŃ, *pěti; *desětъ, *desěte, *desěti, *desětъ, *desětъjŃ, *desěte* (одн.), **desěte, *desětъ, *desětъmъ, *desěti, *desětъmi, *desětъхъ* (мн.); **desěti, *desěty, *desětъma* (дв.). А відповідні їм порядкові й збірні числівники відмінювалися як прикметники. Загалом абстрактні числові назви **pětъ* – **desětъ, *sъto, *tyseŃja* виражали в праслов'янській мові певну сукупність предметів, граматично належали до іменників, могли мати при собі означення, керувати залежними від них словами, надаючи їм форми род. відм. мн., напр.: **šestъ *drugъ*, але **dъva *druga*.

Складені числівники з кількісним і порядковим значенням, що утворювалися в праслов'янській мові (назви другого десятка, назви десятків, назви сотень), змінювалися по-різному. Так, у назвах другого десятка, у назвах десятків змінювалася перша частина, а в назвах сотень – обидві частини, напр.: **jedinъ na desěte, *jedinogo na desěte; *dъvě desěte, *dъvoхъ desěte; *dъvě sъtě, *dъvoхъ sъtě*.

Отже, становлення числівникових назв відбувалося шляхом семантичного, структурного й граматичного перетворення їх давніх форм. Найбільш відчутних змін зазнали кількісні числівникові назви, що співвідносилися з іменниковим або займенниковим типами відмінювання, а найменше зазнали змін порядкові й інші числівникові назви. Основними процесами в системі числівників української мови були занепад двоїни, формування нових відмінкових закінчень

(*трьхъ, четьрхъ* тощо), виникнення числівників *сорокъ і девяносто*, злиття складених числівників із перетворенням в основному першої частини на незмінювану, а другої на змінювану (*одинадцять, тридцять* тощо), становлення нових числових назв (дробових, збірних тощо). Новотвори української мови *сорокъ і девяносто* відображали активні контакти між східнослов'янськими народами в киеворуський період, але найбільше спільних рис щодо вживання числівників українська мова набула з антською підгрупою слов'янських мов.

2.4. До української мови перейшла з праслов'янської доби велика кількість числових назв, що становила окрему морфологічну категорію слів, утворену з кількох семантичних груп і типів відмінювання. Вони представляли іменниковий, займенниковий і прикметниковий типи відмінювання.

Найбільш давні числівникові назви з кількісним значенням належали до різних типів словозміни. Числівник *одинъ* співвідносився із займенниковим типом відмінювання і зберігав розрізнення відмінкових форм у роді й числі, напр., у чол. р.: *одинъ, одьного, одьномуу, одинъ (-ого), одьнѣмъ, одьномъ* (одн.); *одьни, одьнѣхъ, одьнѣмъ, одьны, одьнѣми, одьнѣхъ* (мн.), *одьна, одьною, одьнѣма* (дв.); у жін. р.: *одьна, одьноѣ, одьнои, одьноу, одьною, одьнои* (одн.); *одьны, одьнѣхъ, одьнѣмъ, одьны, одьнѣми, одьнѣхъ* (мн.); *одьнѣ, одьною, одьнѣма* (дв.). Числівники *дѣва, трыѣ, четьре* більше зблизилися у відмінюванні через втрату форми двоїни і спільні синтаксичні ознаки, але слово *дѣва* зберегло розрізнення за родами в наз. відм. – *дѣва* (чол. р.), *дѣвѣ* (сер., жін. р.), тоді як *трыѣ, четьре* поступово втратили таке розмежування, набувши і в наз. відм. форми мн., напр.: *дѣва* (чол. р.) (*дѣвѣ* (сер. р., жін. р.)), *дѣвою, дѣвѣма, дѣва* (чол. р.) (*дѣвѣ* (сер. р., жін. р.)), *дѣвѣма, дѣвою; трыѣ (триѣ)* (чол. р.) (*три* (сер. р., жін. р.)), *трьхъ (трыи, трии), трьмъ, три (трьхъ), трьми, трьхъ; четьре* (чол. р.) (*четыри* (сер. р., жін. р.)), *четьрѣ (четьрь), четьрѣмъ, четьри, четьрьми, четьрѣхъ*. Числівники *дѣва (дѣвѣ), трыѣ, четьре* отримали нові форми під впливом слів на зразок *всьѣхъ, всьѣмъ; мильхъ, мильмъ*. Аналогічну парадигму словозміни мав і числівник *оба (обѣ)*. У подальшому розвитку числівникової підсистеми української мови слово *одинъ* залишилося

стабільним у відмінюванні за родами, числами й відмінками. Слово *дѣва* змінило розрізнення за родами – у наз. відм. тепер *два* (чол., сер. р.) і *дві* (жін. р.), та утворює відмінкові форми в множині під впливом займенників і прикметників. Слова *трыѣ*, *четыре* взагалі втратили розрізнення за родами й разом з числівником *дѣва* усталили словозмінну парадигму займенникового типу з давньою формою жін. і сер. р. у наз. відм. Слово *оба* (*обѣ*), що об'єдналося у відмінюванні з *дѣва*, *трыѣ*, *четыре*, зберегло форму наз. відм. лише в окремих словах (*обирвати*, *обабіч* тощо), замінивши її словом *обидва* (*обидві*), що з походження також є закостенілою формою двоїни.

Семантично мінливі слова *пять* – *девять* і числівник *десять*, що приєднався до них, втративши розрізнення родових і числових форм, сприймалися на українському ґрунті уже як числові назви з кількісним значенням та іменниковим типом відмінювання, що склав в подальшому основу однієї із варіантних форм їх словозміни, напр.: *шесть*, *шести*, *шесту*, *шесть*, *шестью* (-ію), *шести*; *десять*, *десяте* (-і), *десяти*, *десять*, *десятью* (-ію), *десяте* (-і) (одн.), *десяте* (-і), *десять* (-іи), *десятьмь*, *десяти*, *десяты* (-ьми), *десятьхъ* (мн.); *десяти*, *десяту* (-ію), *десятьма* (дв.). Числівники *пять* – *десять* поступово віддалилися від іменників жін. р. на -ь (давніх основ на -й-) і втратили здатність активно сполучатися з означеннями. Пізніше числівники *пять* – *десять* за аналогією до числівників *дѣва* – *три* сформували нові відмінкові закінчення (на зразок *п'ять*, *п'ятьох*, *п'ятьом*, *п'ятьох*, *п'ятьома*, *п'ятьох*), а числівник *десять* зберіг свої архаїчні форми в назвах десятків і сотень (*шістдесять*, *шістсот* тощо). Назви чисел першого десятка великою мірою відобразилися в писемних пам'ятках, напр.: *три*, *двѣ*, *пять*, *десять*, *четыре* (ІР, 220, 225, 227).

Числові назви *тысяча* й *съто* зберігали в давньоукраїнській період іменниковий тип відмінювання – перша – на -а, друга – на -о. Але первинно слово *тысяча* виражало значення «велике число», що й посприяло збереженню давньої словозміни, тоді як конкретне кількісне значення його виникло вже на давньоукраїнському ґрунті. Разом із назвою *съто* однаково відмінювалися й нові слова *сорокъ* і *девьяносто*, тобто як іменники сер. р., напр.: *девьяносто*, *девьяноста*, *девьяносту*, *девьяносто*, *девьяностьмь*, *девьяностѣ* (одн.); *девьяноста*, *девьяностъ*, *девьяностомь*, *девьяноста*, *девьяносты*, *девьяностѣхъ* (мн.),

дев'яностъ, дев'яносту, дев'яностома (дв.). З утратою форм мн. і дв. вони ще більше спростили відмінювання й звузили свою парадигму до двох форм, напр.: *сто* (наз., знах. відм.), *ста* (род., дав., оруд., місц.). Архаїчні форми цих слів поширені в розмовній мові та в діалектах української мови.

Збірні числівники *обои, дъвои, трои* відмінювалися як присвійні займенники *мои, твои, свои*, а слова *четверъ, пятеръ* і под. – як неособові займенники, напр., у чол. р.: *обои, обоюго, обоюму, обои (-ю, -юго), обоимъ, обоємъ* (одн.); *обои, обоихъ, обоимъ, обоѣ, обоими, обоихъ* (мн.); *обоя, обоюю, обоима* (дв.). Збірні числівники відобразилися і в давніх писемних пам'ятках, напр.: *четверо, троє, двоє* (ПР, 227, 272, 283), *обои(x), обѣма* (ЛЛ, 41, 58 Пізнішими утвореннями були похідні від назв одиниць другого десятка, назв десятків. Первинна семантика таких слів, що полягала у вираженні кількості предметів із підкресленням їх неоднорідності, з часом нівелювалася й поступилася значенню збірності, яке наблизило ці слова до кількісних числівників. З давніх відмінкових форм збірних числівників усталилася лише форма наз., знах. відм. одн. сер. р. (*шестеро, десятеро* тощо), а в непрямих відмінках цих числівників – форми власне кількісних числівників. До збірних увійшов і числівник *обидва (обидві)*, що в непрямих відмінках має форми давнього слова *оба (обі)*, відмінюваного однаково з числівником *два* і збереженого лише в діалектах.

З дробовим значенням в давньоукраїнській період вживалася порівняно невелика кількість слів, здебільшого іменникового типу відмінювання – назви *поль* з основою на *-й-*, *треть, четверть* з основою на *-й-*, *третина, четвертина, п'ятина* та под. з основою на *-ā*, напр., в одн.: *поль, полоу, полови, поль, польмъ, полоу; треть, трети, трети, треть, третью (-ию), трети; десятина, десятины, десятинъ, десятиноу, десятиною, десятинъ*. Значення цілого з половиною виражалася складеними утвореннями наз. та знах. відм. на зразок *поль вътора, поль пята, поль трети, поль четверти*. Різні за структурою дробові числівники фіксувалися і в писемних джерелах, напр.: *поль третьи тысячъ* (ЛЛ, 626), *поль осмъ гривнъ* (ПР, 316). З давніх дробових числівників збереглися до сьогодні лише деякі слова на *-ина* (*половина, третина* тощо), слово *чверть*, що й далі відмінюються як іменники. А складені залишили свої сліди тільки в

незмінних словах-зрощеннях *півтора (півтори), півтораста*. Водночас уведено до вжитку інші за структурою складені дробові числівники (*п'ять шостих, одна ціла дві третіх* тощо).

Складені числові назви відмінювалися неоднаково в давньоукраїнський період. У назвах чисел другого десятка, назвах десятків змінювалася лише перша частина, напр.: *пять на десяте, пяти на десяте, пяти на десяте, пять на десяте, пятью на десяте, пяти на десяте; семь десятъ, семи десятъ, семи десятъ, семь десятъ, семью десятъ, семи десятъ*. Однак такі сполучення почали швидко зрощуватися й перетворюватися на однослівні конструкції, напр.: *тридесат(ь)* (ПР, 225), що згодом набули статусу простих слів і стали змінюватися за аналогією до числівників *пять – десять*. Це стосується й неозначено-кількісних числівників на зразок *кілько десятъ*. Але якщо назви чисел другого десятка, назви чисел перших трьох десятків, неозначено-кількісні числівники внаслідок спрощення втратили подібність до своїх первинних форм, то назви чисел п'яти-восьми десятків виразно зберігали особливості давніх словосполучень. У назвах сотень відмінюванню підпадали обидві частини, що й залишилося до сьогодні, напр.: *осьмь сътъ, осьми сътъ, осьми сътомъ, осьмь сътъ, осьмью съты, осьми сътъхъ*. А в багатокомпонентних складених числівниках змінювалися переважно всі слова, що стало нормою і сучасної української мови.

Порядкові числівники зберегли в давньоукраїнський період первинне значення й прикметниковий тип відмінювання (аналогічний членним і нечленним ад'єктивам), напр.: *пять, пятии*. Попри те, членні почали швидко витіснити з ужитку нечленні числівники, слова *първъшии, другьи* заступали слова *първъ (първыи), въторъ (въторыи)* і закріпили поступово відмінювання членних числівників. У давніх писемних пам'ятках вживалися переважно членні числівники, напр.: *второе, другия* (ЛЛ, 78, 87), *десятыи, първыи* (ИЛ, 491, 707), *първыхъ, другьи, третьаго, седьмомъ* (СПШ, й, к, лд). Крім простих порядкових числівників, в давньоукраїнський період були поширені й порядкові до назв чисел другого десятка, назв десятків і назв сотень. При цьому відмінювання зазнавали один, кілька чи всі компоненти таких синтаксичних конструкцій, напр.: *шестьдесятнааго, девятьдесятнааго* (Изб 1076, 537, 576), *въ четвъртодесатьноу и вътороу лѣто* (Изб 1073, 250). Згодом стали поширюються й нові

форми складених порядкових числівників, у ролі яких вживалися кількісні в поєднанні з останнім порядковим.

У давньоукраїнській період використовувалося ще багато слів, що відображали способи підрахунку певної кількості чогось або когось (*тьма* «десять тисяч», *леордь* «мільйон», *колода* «сто мільйонів», *тисяча* «велике число»). Слова, у семантиці яких важливим стала кількість складових частин міри, збереглися дотепер (*тисяча, сорок*), а слова, що не витіснили загальне значення міри значенням кількості, залишилися поза межами числівникової підсистеми (*тьма, копна*).

Слова із кількісним значенням були уніфіковані й усталені на українському ґрунті та дали початок числівникам як новій морфологічній категорії слів. Структурно-семантичні, функційні зміни числівникових назв, особливо граматичні, призвели до постання замкненої, незмінної частини мови, яка зберегла дотепер основні типи відмінювання давніх числівників – іменниковий та прикметниковий.

Список літератури

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 160–174.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка: праці філологічної секції* / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. Київ: Наукова думка, 1967. 288 с.

Колоіз Ж.В. Історична фонетика і граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 83–86, 94–99.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 100–110, 117–127.

Лукінова Т.Б. Числівник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 216–234.

Самійленко С.П. Займенник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник. 2-е видання, виправлене.* Київ: Рад. школа, 1962. С. 253–273.

Самійленко С.П. Займенник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 129–162.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: навчальний посібник. Київ: Вища школа, 1970. Ч. II. 192 с.

Самійленко С.П. Числівник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник.* 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 314–327.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

3. Дієслівна граматична система

- 3.1. Граматичні значення дієслів дійсного способу.
- 3.2. Словозміна дієслів умовного й наказового способів.
- 3.3. Особливості відмінювання дієприкметників.
- 3.4. Граматичні ознаки незмінних дієслівних форм.

3.1. Розвиток дієслівної граматичної підсистеми на спільнослов'янському ґрунті характеризувався зменшенням кількості особових форм і розширенням обсягу неособових форм (збереженням дієприкметникових форм, виникненням нових дієприкметників на *-ль*, інфінітива, супіна). Особові дієслівні форми утворювалися від основи теперішнього часу або основи інфінітива. З неособових форм інфінітивів і супінів були відіменниковими вербативами, а дієприкметники первинно являли собою прикметники. Одні граматичні категорії дієслів зберегли старий вигляд, а інші набули нового в праслов'янській мові. Категорії числа, особи залишилися незмінними, до категорії способу увійшли давній дійсний спосіб і нові наказовий, у ролі якого був колишній бажальний, та умовний, сформований за допомогою дієприкметника на *-ль* і змінюваного допоміжного дієслова **byti*. З категорії стану залишився лише активний, а середній стан, що виражав значення, близькі до зворотних дієслів, занепав, але утворився зворотний стан із постфіксом *se* та пасивний із пасивним дієприкметником і допоміжним дієсловом. Категорія часу зберегла форми теперішнього, аориста (сигматичного й асигматичного) та розвинула нові форми імперфекта, перфекта, плюсквамперфекта й майбутнього часу. У новому оформленні постала й категорія виду, що охоплювала доконаний і недоконаний

види. Усі граматичні форми виражалися за допомогою особових і неособових закінчень, у творенні виду розвинулася префіксація.

Дійсний спосіб у спільнослов'янській мові представляли синтетичні форми (тепер. часу, аориста, імперфекта) й аналітичні (перфекта, плюсквамперфекта й майб. часу). Вони утворювалися від основи тепер. часу або інфінітива й змінювалися за особами та числами. Тепер. час виражав дію, що відбувалася в момент мовлення, і мав такі форми, напр.: **damь*, **dasi*, **dastь*, **damъ*, **daste*, **dadęть* (-ęть), **davě*, **dasta*, **dasta* (-te) (атемат. тип); **berQ*, **bereši* (-šь, -si, -sь), **beretь* (-ть), **beremь* (-my, -mo, -me), **berete*, **berQть* (-ęть), **bervě*, **bereta*, **bereta* (-te) (темат. тип). Атематичні дієслова зберігали в основному індоєвропейські закінчення, зокрема в 1 ос. одн. – **-mь* (з **-mi*), у 2 ос. одн. – **-si* (з **-si*) з наголошеним *i*, у 3 ос. одн. – **-tь* (з **-ti*); у 1 ос. мн. – **-mь* (з **-mo*), у 2 ос. мн. – **-te* (з **-te*), у 3 ос. мн. – **-ęть* (**-ęть*) (з **-nti*, **-onti*, **-enti*); у 1 ос. дв. – **-vě*, ймовірно, під впливом форми займенника **vě*, у 2 ос. дв. – **-ta* (з **-tā* або **-tō*), у 3 ос. дв. – **-te* (можливо, з **tes*) або **-ta* під впливом 2 ос. дв. На відміну від атематичних, тематичні дієслова мали в окремих формах інші флексії, а саме в 1 ос. одн. – **-Q* (з **-ān* або **-ōn*), у 2 ос. одн. – **-ši* (-šь) (де $\check{s} < x < s$), у 3 ос. мн. – **-Qть*, **-ęть* (з **-nti*, **-onti*, **-enti*); розвинули більшою мірою варіантність особових закінчень, напр., у 1 ос. мн. – флексії **-mь*, **-mo*, **-me*, **-my*, що зумовлювалося необхідністю розмежувати 1 особу одн. і мн. в атемат. типі після занепаду редукованих і встановленням **-mь* в 1 ос. одн., а також аналогійними впливами. Праслов'янська парадигма словозміни дієслів тепер. часу майже в незмінному стані була реалізована на давньоукраїнському ґрунті, напр.: *юсмь*, *юси*, *юсть*, *юсмь*, *юсте*, *суть*, *юсєвѣ*, *юста*, *юста* (атемат. тип); *читаю*, *читаєши* (-шь), *читаєть* (-ть, -е), *читаємь* (-мы), *читаєте*, *читають* (-ють), *читаєвѣ*, *читаєта*, *читаєта* (темат. тип).

Специфічні особові закінчення вербативів тепер. часу атемат. й темат. типів становили в основному давні праслов'янські рефлексії, що зазнали незначних змін у подальшому розитку української мови. Так, атематичні дієслова мали в однині флексії *-mь* (-mь), *-си*, *-mь*, успадковані й сучасною українською мовою (*да-м*, *да-си*, *дас-ть*); від дієслова *быти* утворилася форма *є*, збережена дотепер; у мн. були флексії *-mь* (-мы, рідко *-me*, *-mo*), *-me*, *-уть*, з яких усталилися

сьогодні *-мо, -те, -уть* (*да-мо, дас-те, дад-уть*); дв. мала флексії *-ѣѣ, -та, -та*, що зникли із занепадом двоїни. Більшим змінам піддалися тематичні дієслова, зокрема в 1 ос. одн. поширили давнє закінчення *-у (-ю)*, у 2 ос. одн. із флексій *-ши, -шь* усталили останню, у 3 ос. одн. варіанти *-ть і -тъ* із занепадом редукованих взагалі втратили або зберегли в окремих словах – *ть* (пор. *пишу, пишеш, пише і творю, твориши, творить*); у 1 ос. мн. сучасна українська мова закріпила *-мо*, у 2 ос. мн. – давнє *-те*, у 3 ос. мн. – *-уть (-ють), -ать (-ять)* (напр.: *творимо, творите, творять*); у двоїні традиційними були флексії *-ѣѣ, -та, -та*, що занепали, як і форма двоїни.

Минулий час мав у праслов'янській мові чотири види – аорист для позначення необмеженої минулої дії, імперфект для вираження тривалої дії, перфект для позначення завершеної дії, результату дії в минулому і плюсквамперфект для вираження дії, що відбувалася до моменту протікання іншої минулої дії. З індоєвропейських форм аориста праслов'янська мова успадкувала лише асигматичний (тематичний кореневий, або безсуфіксальний) і сигматичний (із суфіксом *-s-*). Асигматичний утворювався від дієслів із нульовим суфіксом інфінітива та із суфіксами інфінітива *-ě-, -a-, -i-*, напр.: **mogъ, *može, *može, *mogomъ, *možete, *mogō, *mogově, *možeta, *možete*. Форми цього аориста являли собою поєднання основи інфінітива і вторинних особових закінчень за допомогою сполучних голосних *-o, -e* (**mogъ < *mogom, *može < *moges* тощо). Через занепад флексій *-m, -s, -t, -n (t)* співпали форми 2 і 3 ос. одн., що стало характерною рисою спільнослов'янської мови.

Сигматичний аорист утворювався від решти дієслів за допомогою суфікса *-s-* і вторинних особових закінчень. У праслов'янській мові були відомі старий і новий сигматичні аористи, з яких найбільше поширився новий сигматичний із суфіксом *-os-*, що приєднувався до основи на приголосний, а старий поступово вийшов з ужитку, пор., новий аорист: **věдохъ, *věde, *věde, *věдохомъ, *vědoste, *vědoše, *věдохově, *vědosta, *vědosta*; і старий аорист: **věděхъ, *vědě, *vědě, *věдэхомъ, *věдѣсте, *věдѣше, *věдѣховѣ, *věдѣста, *věдѣста*. Відмінювання старого й нового аористів було подібне, тільки в окремих формах нового аориста суфікс *-os-* мав вигляд *-oso-* (1 ос. мн. і дв.) та його елемент *-s-* зазнав змін (крім 2 ос. мн. і 2 і 3 ос. дв.).

З праслов'янських різновидів аориста асигматичний продуктивно використовувався в старослов'янській мові, але швидко занепав, і в давньоукраїнський період поширився лише сигматичний – старий, напр.: *послаша, повѣдаша, посыпаша, послахомъ, собраша* (ЛЛ, 47, 53, 56, 57, 59, 66, 67); і новий, напр.: *придоша, приведоша, водиша, побѣгоша, рекоша, побѣдиша, могоша* (ЛЛ, 45, 46, 54, 58, 66, 75). Старий аорист утворювався тоді, коли основи або корені закінчувалися в інфінітиві на голосний, а новий – коли основи закінчувалися на приголосний або на *-i*. Напр., у старому аористі: *почахъ, поча, поча, почахомъ, почасте, почаша, почаховѣ, почаста, почаста*; у новому аористі: *идохъ, иде, иде, Idahoмъ, идосте, идоша, Idahoвѣ, идоста, идоста*. Дієслово *быти* мало в аористі два варіанти форм: *быхъ, бы, бы, быхомъ, бысте, быша, быховѣ, быста, быста* і *бѣхъ, бѣ, бѣ, бѣхомъ, бѣсте, бѣша, бѣховѣ, бѣста, бѣста*. Другий варіант виражав значення імперфекта, але мав закінчення аориста. Паралельними до форм 2 і 3 ос. одн. *бы* цього дієслова були *бысть* і *бысть*.

Імперфект набув у праслов'янській мові новому вигляді, бо давній занепав, і в деяких словах його форми збіглися з формами асигматичного аориста на зразок **mogъ*. Він утворювався від дієслів з основою в інфінітиві на приголосний, на *-i-* й *-ě-* за допомогою суфікса *-ĕax-* (якщо в корені був голосний *-e/o-*) та від решти дієслів – з приєднанням суфікса *-aax-* (*-jaax-*), напр.: **vodĕaxъ, *vodĕaše, *vodĕaše, *vodĕaxomъ, *vodĕašete, *vodĕaxo, *vodĕaxovĕ, *vodĕašeta, *vodĕašete; *lĕtaaxъ *lĕtaaše, *lĕtaaše, *lĕtaaxomъ, *lĕtaašete, *lĕtaaxo, *lĕtaaxovĕ, *lĕtaašeta, *lĕtaašete*. Форми імперфекта успадкувала й українська мова, де вони зазнали стягнення, напр.: *повѣдаху, ношаху, послахъ, держажуху, стояху, изнемогаху, запечатахомъ, сказахомъ, привожаху* (ЛЛ, 45, 48, 57, 65, 73, 78, 79). Нестягнені форми із суфіксами *-ĕax-*, *-aax-* функціювали переважно в конфесійних пам'ятках, а стягнені на *-ях-*, *-ax-* – у світських творах, і нестягнені з часом поступилися стягненим, напр.: *любяхъ, любяше, любяше (-тъ), любяхомъ, любяшете, любяху (-тъ), любяховѣ, любяшета, любяшета*. Стягнення голосних у формах імперфекта призвело до зближення його з аористом, а змішування форм імперфекта й аориста, книжний характер імперфекта спричинили його занепад.

Новий вигляд у праслов'янській мові отримала й аналітична форма мин. часу перфект (залишком давнього перфекта є 1 ос. одн. мин. часу *вѣдѣ* від *вѣдати*). До його складу входили форми тепер. часу дієслова *byti*, що виражали граматичне значення перфекта, і незмінні форми дієприкметника на *-lъ*, який був носієм змісту перфекта, напр.: **jesmь *znalъ (-la, -lo)*, **jesi *znalъ (-la, -lo)*, **jestь *znalъ (-la, -lo)*, **jesmь *znali (-ly, -la)*, **jeste *znali (-ly, -la)*, **sotь *znali (-ly, -la)*, **jesvѣ *znala (-lě, -lě)*, **jesta *znala (-lě, -lě)*, **jestě *znala (-lě, -lě)*. Форми перфекта послідовно творилися в давньоукраїнський період, напр.: *їсмь ходилъ (-ла, -ло)*, *їси ходилъ (-ла, -ло)*, *їсть ходилъ (-ла, -ло)*, *їсмь ходили (-лы, -ла)*, *їсте ходили (-лы, -ла)*, *суть ходили (-лы, -ла)*, *їсвѣ ходила (-лѣ, -лѣ)*, *їста ходила (-лѣ, -лѣ)*. Використання цих форм часто відображали й тогочасні писемні твори, напр.: *покрыли суть, водили суть, поималъ еси, есте изънемогли, кръстилас еси, пришелъ есмь, възвеличилъ есть* (ЛЛ, 45, 53, 55, 59, 61, 66, 76), *суть молвили, еси оумыслилъ, есмь далъ* (ИЛ, 535, 699, 701). Форми перфекта міцно трималися і в українській мові XIV–XV ст., а дієлово *бути* в 1 ос. мн. вживалося часто із закінченням *-мо*: *смо дали, потве(р)дили е(с)мо, продалъ есми, далъ смь, купилъ сть* (Гр XIV, 10, 13, 25, 27, 56), *казали есмо, ε(з)ди(л) есми, есми привѣсила, жаловали есте* (Гр. XV, 38, 42, 49, 50). У процесі тривалого функціонування виникали різні стягнені варіанти особових форм перфекта, напр.: *дали(с)мо* (Гр XIV, 13), *прикидалисмы* (Гр XV, 26), збережені сьогодні в діалектах (*жилисмо, жилисте* тощо), у яких згодом занепало дієслово *быти* й залишився лише дієприкметник на *-лъ*, що сьогодні є показником минулого часу.

Плюсквамперфект був відомий праслов'янській мові як аналітична форма давноминулого часу. Він формувався шляхом поєднання дієслова *byti* в імперфекті або в аористі та дієприкметника на *-lъ*, напр.: **bѣaxъ (bѣxъ) *učilъ (-la, -lo)*, **bѣaše (*bě) *učilъ (-la, -lo)*, **bѣaše (*bě) *učilъ (-la, -lo)*, **bѣaxotъ (*bѣxotъ) *učili (-ly, -la)*, **bѣašete (*běšte) *učili (-ly, -la)*, **bѣaxQ (*běšę) *učili (-ly, -la)*, **bѣaxovѣ (*bѣxovѣ) *učila (-lě, -lě)*, **bѣašeta (*běšta) *učila (-lě, -lě)*, **bѣašete (*běšte) *učila (-lě, -lě)*. У такому вигляді його успадкувала й українська мова, сформувавши ще один різновид давноминулого часу в складі з формами перфекта дієслова *быти* та родовими формами

дієприкметника на -лъ, напр.: *ѣсмь былъ* (-ла, -ло) *далъ* (-ла, -ло), *ѣси былъ* (-ла, -ло) *далъ* (-ла, -ло), *ѣсть былъ* (-ла, -ло) *далъ* (-ла, -ло), *ѣсмь были* (-лы, -ла) *дали* (-лы, -ла), *ѣсте были* (-лы, -ла) *дали* (-лы, -ла), *суть были* (-лы, -ла) *дали* (-лы, -ла), *ѣсвѣ была* (-лѣ, -лѣ) *дала* (-лѣ, -лѣ), *ѣста была* (-лѣ, -лѣ) *дала* (-лѣ, -лѣ), *ѣстѣ была* (-лѣ, -лѣ) *дала* (-лѣ, -лѣ). Давні форми плюсквамперфекта збереглися в діалектах і розмовній мові (*ходив був*).

У праслов'янській мові функцію майб. часу виконували форми тепер. часу доконаного виду на зразок **damь*, **stanQ*, **sedQ* й аналітичні форми з дієсловами **byti*, **imati*, **nacęti*, **vъęti*, **xъtęti*. Новотворами праслов'янської доби стали два різновиди майб. часу. Перший різновид утворювався поєднанням інфінітива основного дієслова з формами тепер.-майб. часу допоміжних дієслів **byti*, **imati*, **nacęti*, **vъęti*, **xъtęti*, напр.: **nacъnQ *pisati*, **nacъnevъ (-ši) *pisati*, **nacъnеть (-тъ) *pisati*, **nacъnеть (-мо) *pisati*, **nacъnete *pisati*, **nacъnQтъ *pisati*, **nacъnevě *pisati*, **nacъneta *pisati*, **nacъneta *pisati*. Така словозмінна парадигма характерна була для дієслів доконаного виду, а для дієслів недоконаного виду сформувалася в києворуський період, напр.: *буду стояти*, *будеши (-шь) стояти*, *будеть (-тъ) стояти*, *будемъ (-мо) стояти*, *будете стояти*, *будуть стояти*, *будевѣ стояти*, *будета стояти*, *будета стояти*. Другий різновид становив поєднання дієслова *byti* в тепер.-майб. часі й дієприкм. на -лъ, напр.: **bQdQ *xodilъ (-la, -lo)*, **bQdeši *xodilъ (-la, -lo)*, **bQdetъ *xodilъ (-la, -lo)*, **bQdetъ *xodili (-ly, -la)*, **bQdete *xodili (-ly, -la)*, **bQdQтъ *xodili (-ly, -la)*, **bQdevě *xodila (-lě, -lě)*, **bQdeta *xodila (-lě, -lě)*, **bQdete *xodila (-lě, -lě)*.

На давньоукраїнському ґрунті були відомі давні (проста й дві складені) та нова (складена) форми майбутнього часу. Проста утворювалася від дієслів недоконаного виду за допомогою префіксів і виражала майбутній час дієслів доконаного виду, напр.: *возьметъ*, *створю*, *приведу* (ЛЛ, 57, 59, 73). Перша складена форма виникла шляхом сполучення допоміжного дієслова в різних особових формах (*начьну*, *стану* тощо) й інфінітива відмінюваного дієслова, напр.: *хощу приложити*, *хотать полетѣти* (СП, 1, ѣ, ѣі). Друга складена форма являла собою поєднання дієслова *быти* в різних формах і активного дієприкметника мин. часу на -лъ (-ла, -ло), напр.: *принеслъ будетъ*, *взаль будетъ* (ЛЛ, 50). Третя складена форма майб. часу

формувалася з інфінітива основного дієслова і форм тепер.-майб. часу допоміжного дієслова *яти*, напр.: *казати (у)му*, *казати (у)мешь*, *казати (у)меть (-ть)*, *казати (у)мемо (имеме)*, *казати (у)мете*, *казати (у)муть (-ть)*. Появу її засвідчували й писемні пам'ятки, напр: *имуть давати* (Гр XIV, 50).

Подальший розвиток форм майбутнього часу характеризувався усталенням особових форм допоміжного дієслова *бути* в аналітичному різновиді на зразок *будеть (-ть) жати*, перетворенням складеної форми на зразок *хвалити иму* в зрощення й поширенням префіксальних дієслів для вираження майбутнього часу. Давні форми майбутнього часу (*буду носив*, *будете носили*, *чекати імемо* тощо) збережені сьогодні в діалектах.

3.2. На праслов'янському ґрунті словозмінна парадигма наказового способу утворювалася за допомогою суфіксів *-i-* (в одн.) -*ě-*, *-i-* (у мн.) і вторинних особових закінчень, спільних із закінченнями простого мин. часу. Форми 1 ос. одн. вона не мала через специфіку значення цієї форми (наказ собі) (залишком її було слово *будѣмь*), а форми 3 ос. мн. і дв. передавалися описово. Тому в праслов'янській мові форми наказ. способу темат. типу мали в 2, 3 ос. одн. суфікс *-i-*, у 1, 2 ос. мн. і дв. – суфікс *-ě-*, після *j* – суфікс *-i-*; атемат. типу – у 2, 3 ос. одн. – суфікс *-jь*, у 1, 2 ос. мн. і дв. – суфікс *-i-*, напр.: **vedi*, **vedi*, **veděmь*, **veděte*, **veděvь*, **veděta*; **znaji*, **znaji*, **znajimь*, **znajite*, **znajivь*, **znajita*; **dadjь*, **dadjь*, **dadimь*, **dadite*, **dadivь*, **dadita*.

У давньоукраїнській період словозмінна парадигма наказового способу зазнала певних фонетичних і морфологічних змін. Суфікс *-i-* після *й* редукувався в *-ь*, але залишився під наголосом і після кількох приголосних. Особові закінчення в одн. зникли, у мн. співпали із закінченнями тепер. часу, а в дв. ще частково зберігалися. Такі зміни надали парадигмі наказового способу дещо нового оформлення, напр.: *вози*, *вози*, *возимь*, *возите*, *возивь*, *возита*; *читаи*, *читаи*, *читаимь*, *читаите*, *читавь*, *читаита*; *даи*, *даи*, *дадимь*, *дадите*, *дадивь*, *дадита*. Форми цього способу фіксували й писемні джерела, напр.: *не ходи*, *возьми*, *твори* (ЛЛ, 45, 77), *оукраси*, *возлюби* (ИЛ, 512, 623). Наступна їхня еволюція зводилася до варіювання афіксів в особових формах (напр.: *буди*, *будь*, *буд*), співвідношення варіантів

одн. і мн. (напр.: *спѣвай* і *спѣвайте*, *лови* і *ловите*), співпадання афіксів дв. з афіксами мн., поширення суфікса мн. -ѣ- на всі дієслова, крім вербативів з основою на -й-. Унаслідок цього виникла словозмінна парадигма наказового способу дієслів сучасної української мови без розрізнення особових закінчень у формі однини, із вторинними флексіями в мн. і без форми дв. Складовими частинами її стали 2 ос. одн. з давніми афіксами -i- (під наголосом і після кількох приголосних) та нульовим (в решті випадків); 1 ос. мн. із флексією -мо для всіх дієслів і 2 ос. мн. із флексіями -те (після -й й нульового афікса), -ть (після -i-) (пор. *крикни*, *крикнімо* (*крикнім*), *крикніть*; *чекай*, *чекаймо*, *чекайте*). Інші давні форми наказового способу залишилися в розмовній мові, діалектах (*буди мені*, *плачи собі*, *любіте*, *покажіте*). Нові форми наказового способу дієслів простежувалися в пам'ятках XIV–XV ст., напр., із флексією -мо (-мь) в 1 ос. мн. та постфіксом *са*: *вѣдаймо*, *даймо*, *вѣроуймо* (Чет, 24, 73, 176); із часткою *нехай*: *неха(и) заведеаю(т)*, *неха(и) держать* (Гр XV, 43, 61).

Для вираження умовного способу в праслов'янській мові були відомі граматичні засоби, що представляли дві морфологічні парадигми з аналітичними формами. До складу першої парадигми входили форми **bimь*, **bi*, **bi*, **bimь*, **biste*, **bQ*, **bivě*, **bista*, **bista* й активний дієприкметник минулого часу на -ль, напр.: **xotěľ* (-la, -lo) **bimь*, **xotěľ* (-la, -lo) **bi*, **xotěľ* (-la, -lo) **bi*, **xotěli* (-ly, -la) **bimь*, **xotěli* (-ly, -la) **biste*, **xotěli* (-ly, -la) **bQ*, **xotěla* (-lě, -lě) **bivě*, **xotěla* (-lě, -lě) **bista*, **xotěla* (-lě, -lě) **biste*. А другу становили форми дієслова *byti* в аористі й дієприкметник на -ль, напр.: **mogľ* (-la, -lo) **buxь*, **mogľ* (-la, -lo) **by*, **mogľ* (-la, -lo) **by*, **mogli* (-ly, -la) **buxomь*, **mogli* (-ly, -la) **byste*, **mogli* (-ly, -la) **byšę*, **mogla* (-lě, -lě) **buxově*, **mogla* (-lě, -lě) **bysta*, **mogla* (-lě, -lě) **byste*. Ці парадигми успадкувала й писемна українська мова.

Для українського періоду властиве було широке використання аналітичних форм умовного способу з допоміжним дієсловом *быти* й поодиноке вживання та занепад форм із допоміжним словом на зразок *бимь*, напр.: *хотѣль быхь послати* (ИЛ, 428), *бых украсти умѣль* (СДЗ, 25). Морфологічна парадигма умовного способу з формами аориста дієслова *быти* відображала свій праслов'янський стан, напр.: *видѣль* (-ла, -ло) *быхь*, *видѣль* (-ла, -ло) *бы*, *видѣль* (-ла, -ло) *бы*,

видѣли (-лы, -ла) быхомъ, видѣли (-лы, -ла) бысте, видѣли (-лы, -ла) быша, видѣла (-лѣ, -лѣ) быховѣ, видѣла (-лѣ, -лѣ) быста, видѣла (-лѣ, -лѣ) быста. Але в пізніший писемний період простежувалася її видозміна, яка зумовлювалася занепадом форми аориста дієслова *быти*, поширенням форми *бы* на інші особові форми й перетворенням її в частку. Поряд з формою *бы* ще довго використовувалися давні форми аориста від дієслова *быти* (*служиль быхъ, служили быхмо*), а також скорочені форми перфекта від дієслова *быти* (на зразок *учив бысь, учили бысмо, учили бысте*), що збереглися сьогодні лише в діалектах.

Нові форми, наближені до сучасних, вперше зафіксовані в писемних пам'ятках XIV–XV ст., разом зі старими, напр: *естли бы... хотель тое поле рушити; коли жь быхомъ хотѣли; кому приволили быхомъ выкупити* (Гр XIV, 25, 112). А в сучасній українській літературній мові закріпилися аналітичні форми умовного способу без особового розрізнення в часах із давнім дієприкметником на *-лѣ*, що зберіг родові закінчення в однині, спільну форму в множині, та з часткою *би* в обох часових формах (*працював би, працювали би*).

3.3. Праслов'янські дієприкметники поєднували в собі ознаки дієслова (стан, час) та імені (рід, число, відмінок). За ознаками дієслова вони поділялися на активні й пасивні (тепер. і мин. часів), а відповідно до іменних ознак змінювалися за родами, числами й відмінками. Активні дієприкметники тепер. часу утворювалися за допомогою суфікса **-ont* (у наз. відм. одн. чол. і сер. р. він змінювався в **-у* або **-ѣ* на зразок **lěty, *znaję*), напр., у чол. р.: **igraję, *igrajotja, *igrajotju, *igrajotjъ (-tje), *igrajotjemь, *igrajotji* (одн.), **igrajotje, *igrajotjъ, *igrajotjemь, *igrajotję (-tjě) *igrajotjъ, *igrajotjixъ* (мн.), **igrajotja, *igrajotju, *igrajotjema* (дв.); у сер. р.: **igraję, *igrajotja, *igrajotju, *igrajotjъ (-tje), *igrajotjemь, *igrajotji* (одн.), **igrajotja, *igrajotjъ, *igrajotjemь, *igrajotja, *igrajotjъ, *igrajotjixъ* (мн.), **igrajotji, *igrajotju, *igrajotjema* (дв.); у жіп. р.: **igrajotji, *igrajotję (-tjě), *igrajotji, *igrajotjo, *igrajotjejo, *igrajotji* (одн.), **igrajotję (-tjě), *igrajotjъ, *igrajotjамь, *igrajotję (-tjě), *igrajotjami, *igrajaxъ* (мн.), **igrajotji, *igrajotju, *igrajotjama* (дв.). Активні дієприкметники мин. часу утворювалися за допомогою суфікса **-vъ* в наз. відм. та суфікса **-vъš-* – у непрямих відм., напр., у чол. р.: **živъ, *živъša,*

*živъši, *živъšb, *živъšemь, *živъši (одн.), *živъše, *živъšb, *živъšemь, *živъše, *živъši, *živъšixъ (мн.), *živъša, *živъšu, *živъšema (дв.); у сер. р.: *živъ, *živъša, *živъшу, *živъše, *živъšemь, *živъši (одн.), *živъša, *živъšb, *živъšemь, *živъša, *živъši, *živъšixъ (мн.), *živъši, *živъшу, *živъšema (дв.); у жін. р.: *živъši, *živъšę (-šę), *živъši, *živъšQ, *živъšejQ, *živъši (одн.), *živъšę (-šę), *živъšb, *živъšatъ, *živъšę (-šę), *živъšami, *živъšaxъ (мн.), *živъši, *živъшу, *živъšata (дв.). Активний дієприкметник мин. часу на *-lъ (-la, -lo) занепає у праслов'янській мові і брав участь лише в творенні аналітичних форм (перфекта, плюсквамперфекта, майбутнього часу, умовного способу) разом з допоміжними дієсловами.

Пасивні дієприкметники тепер. часу формувалися за допомогою суфікса *-тъ від перехідних, рідше неперехідних дієслів, напр., у чол. р.: *vědomъ, *vědoma, *vědomu, *vědomъ, *vědomътъ, *vědomě (одн.); *vědomi, *vědomъ, *vědomомъ, *vědomu, *vědomу, *vědoměхъ (мн.); *vědoma, *vědomu, *vědomota (дв.); у сер. р.: *vědomo, *vědoma, *vědomu, *vědomo, *vědomътъ, *vědomě (одн.); *vědoma, *vědomъ, *vědomомъ, *vědoma, *vědomу, *vědoměхъ (мн.); *vědomě, *vědomu, *vědomota (дв.); у жін. р.: *vědoma, *vědomу, *vědomě, *vědomu, *vědomojQ, *vědomě (одн.); *vědomу, *vědomъ, *vědomatъ, *vědomу, *vědomami, *vědomaxъ (мн.); *vědomě, *vědomu, *vědomata (дв.). Пасивні дієприкметники мин. часу у відмінкових формах мали суфікси *-нъ, *-тъ, з яких *-нъ зберігався після голосного основи чи кореня, після приголосного був у формі *-енъ, а *-тъ – лише в окремих словах, напр., у чол. р.: *kladенъ, *kladena, *kladenu, *kladенъ, *kladенътъ, *kladенě (одн.), *kladeni, *kladенъ, *kladенотъ, *kladenu, *kladenu, *kladенěхъ (мн.); *kladena, *kladenu, *kladenota (дв.); у сер. р.: *kladeno, *kladena, *kladenu, *kladeno, *kladенътъ, *kladенě (одн.), *kladенě, *kladенъ, *kladенотъ, *kladena, *kladenu, *kladенěхъ (мн.); *kladенě, *kladenu, *kladenota (дв.); у жін. р.: *kladena, *kladenu, *kladенě, *kladenu, *kladenojQ, *kladенě (одн.), *kladенě, *kladенъ, *kladенатъ, *kladenu, *kladенami, *kladенaxъ (мн.); *kladенě, *kladenu, *kladenata (дв.); у чол. р.: *žęтъ, *žęta, *žętu, *žęтъ, *žęтътъ, *žęтě (одн.), *žęti, *žęтъ, *žęтомъ, *žęту, *žęту, *žęтěхъ (мн.), žęta, *žętu, *žętota (дв.); у сер. р.: *žęto, *žęta, *žętu, *žęto, *žęтътъ, *žęтě (одн.), *žęтě, *žęтъ, *žęтомъ, *žęta, *žęту, *žęтěхъ (мн.), *žęтě, *žęту, *žętota

(дв.); у жін. р.: *žeta, *žety, *žetě, *žetu, *žetojŏ, *žetě (одн.), *žetě, *žetě, *žetamъ, *žety, *žetami, *žetaхъ (мн.), *žetě, *žetu, *žetama (дв.).

Українській мові перейшли в спадок праслов'янські активні й пасивні дієприкметники тепер., мин. часів з членними й нечленними формами. Парадигма активних дієприкметників тепер. часу залишилася незмінною в членній і нечленній формах, крім того, що суфікс *-я* (А) поширився в наз. відм. одн. на всі нечленні дієприкметники і поряд з давніми формами на *-уч-* (*-юч-*) вживалися ще старослов'янські форми на *-уц-* (*-юц-*), напр., у чол. р.: *текучиш*, *текучего*, *текучему*, *текучиш (-его)*, *текучимъ (-имъ)*, *текучемъ* (одн); *текучиш*, *текучихъ (-ишъ)*, *текучимъ (-имъ)*, *текучѣѣ*, *текучими*, *текучихъ (-ишъ)* (мн.); *текучая*, *текучою (-ею)*, *текучиша (-иша)* (дв.); у сер. р.: *текучеє*, *текучего*, *текучему*, *текучеє*, *текучимъ (-имъ)*, *текучемъ* (одн); *текучая*, *текучихъ (-ишъ)*, *текучимъ (-имъ)*, *текучая*, *текучими*, *текучихъ (-ишъ)* (мн.); *текучиш*, *текучою (-ею)*, *текучиша (-иша)* (дв.); у жін. р.: *текучая*, *текучеѣ*, *текучеи*, *текучою*, *текучею*, *текучеи* (одн); *текучѣѣ*, *текучихъ (-ишъ)*, *текучимъ (-имъ)*, *текучѣѣ*, *текучими*, *текучихъ (-ишъ)* (мн.); *текучиш*, *текучою (-ею)*, *текучиша (-иша)* (дв.). Стабільною залишилася словозміна активних дієприкметників мин. часу з членною й нечленною формами та суфіксами *-ъ/-ъш-* (після приголосних перед *-ти*, *-чи* в інфінітиві), *-въ/-въш-* (після голосного основи чи кореня перед *-ти* в інфінітиві), напр., у чол. р.: *любивъшиш*, *любивъшего*, *любивъшему*, *любивъшиш (-его)*, *любивъшимъ (-имъ)*, *любивъшемъ* (одн.); *любивъшиш*, *любивъшихъ (-ишъ)*, *любивъшимъ (-имъ)*, *любивъшиѣѣ*, *любивъшиши (-иши)*, *любивъшихъ (-ишъ)* (мн.); *любивъшиша*, *любивъшою (-ею)*, *любивъшиша (-иша)* (дв.); у сер. р.: *любивъшеє*, *любивъшего*, *любивъшему*, *любивъшеє*, *любивъшимъ (-имъ)*, *любивъшемъ* (одн.); *любивъшиша*, *любивъшихъ (-ишъ)*, *любивъшимъ (-имъ)*, *любивъшиша*, *любивъшиши (-иши)*, *любивъшихъ (-ишъ)* (мн.); *любивъшиш*, *любивъшою (-ею)*, *любивъшиша (-иша)* (дв.); у жін. р.: *любивъшиша*, *любивъшеѣ*, *любивъшеи*, *любивъшою*, *любивъшою*, *любивъшеи* (одн.); *любивъшиѣѣ*, *любивъшихъ (-ишъ)*, *любивъшимъ (-имъ)*, *любивъшиѣѣ*, *любивъшиши (-иши)*, *любивъшихъ (-ишъ)* (мн.); *любивъшиша*, *любивъшою (-ею)*, *любивъшиша (-иша)* (дв.). У незмінному вигляді на українському ґрунті виділялася й парадигма пасивних дієприкметників тепер. часу з *-мъ* у членній і

нечленній формах, напр., у чол. р.: *ловимыи, ловимого, ловимому, ловимыи, ловимымы (-ыимь), ловимомь (одн.); ловимиш, ловимыхъ (-ыхъ), ловимымъ (-ымь), ловимыѣ, ловимыми (-ыми), ловимыхъ (-ыхъ) (мн.); ловимая, ловимоу, ловимыма (-ыима) (дв.); у сер. р.: ловимою, ловимого, ловимому, ловимою, ловимымы (-ыимь), ловимомь (одн.); ловимая, ловимыхъ (-ыхъ), ловимымъ (-ымь), ловимая, ловимыми (-ыми), ловимыхъ (-ыхъ) (мн.); ловимѣи, ловимоу, ловимыма (-ыима) (дв.); у жін. р.: ловимая, ловимоѣ, ловимои, ловимую, ловимою, ловимои (одн.); ловимыѣ, ловимыхъ (-ыхъ), ловимымъ (-ымь), ловимыѣ, ловимыми (-ыми), ловимыхъ (-ыхъ) (мн.); ловимѣи, ловиму, ловимыма (-ыима) (дв.).* Серед пасивних дієприкметників мин. часу, як і раніше, переважали слова із суфіксами *-н-, -ен-, -ан-,* рідко вживалися дієприкметники із суфіксом *-т-,* але всі вони мали членні й нечленні форми, напр., у чол. р.: *печеныи, печеного, печеному, печеныи, печенымы (-ыимь), печеномь (одн); печениш, печеныхъ (-ыхъ), печенымы (-ымь), печеныѣ, печеными (-ыми), печеныхъ (-ыхъ) (мн.); печеная, печену, печеныма (-ыима) (дв.); у сер. р.: печеною, печеного, печеному, печеною, печенымы (-ыимь), печеномь (одн); печеная, печеныхъ (-ыхъ), печенымы (-ымь), печеная, печеными (-ыми), печеныхъ (-ыхъ) (мн.); печенѣи, печену, печеныма (-ыима) (дв.); у жін. р.: печеная, печеноѣ, печенои, печеную, печеною, печенои (одн); печеныѣ, печеныхъ (-ыхъ), печенымы (-ымь), печеныѣ, печеными (-ыми), печеныхъ (-ыхъ) (мн.); печенѣи, печену, печеныма (-ыима) (дв.).*

Сучасна українська мова має лише залишки колишніх нечленних активних дієприкметників тепер. часу у вигляді поодиноких слів на зразок прислівника *якомога* (давньої форми наз. відм. одн. чол. р. нечленного дієприкметника), а також дієприслівників на *-учи, -ючи, -ачи, -ячи* (скам'янілих форм наз. відм. одн. жін. р. нечленних дієприкметників). Давні членні форми активних дієприкметників тепер. часу переходили до розряду прикметників (*блискучий, колючий* тощо) або виходили з ужитку, замість них виникали описові конструкції або інші дієприкметники (напр.: *керуючий – той, хто керує* або *керувальний*). Нечленні дієприкметники мин. часу втратили словозмінну парадигму й відійшли до дієприслівників на *-вши,* що являють собою застигли форми наз. відм. одн. дієприкметників жін. р. (*ставши, сівши* тощо). Членні форми активних дієприкметників мин.

часу згодом занепали, залишивши свої сліди у словах на зразок *перемігший* та реалізувавши своє значення в інших словах чи в описових конструкціях (напр.: *бувчий – той, хто був* або *колишній*). Активні дієприкметники мин. часу на *-ль (-ла, -ло)* дійшли до сьогодні як дієслова мин. часу (*співав, жартував* тощо), певною мірою вплинули на формування дієприслівників мин. часу (*сівши* замість *сідши* тощо) й залишили сліди в окремих дієприкметниках (*зітлілий* тощо) та прикметниках (*стиглий* тощо).

Пасивні дієприкметники тепер. часу поступово вийшли з ужитку. Вони повністю зникали, ставали прикметниками (*відомий, знайомий* тощо), прислівниками (*свідомо, вагомо* тощо), замінювалися іншими за структурою дієприкметниками (пор., укр. *досліджуваний* і рос. *исследуемый*), описовими конструкціями (*хвалимый – той, кого хвалять* тощо) або відображали свою структуру в поодиноких давніх дієприкметниках із часткою *не* (*немислимий, невловимий* тощо).

Нечленні пасивні дієприкметники мин. часу реалізувалися в безособово-предикативних формах дієслів на *-но, -то* для безособового вираження дії. Ачленні пасивні дієприкметники мин. часу активізували атрибутивну функцію й стали найбільш продуктивними зі всіх дієприкметників у сучасній українській мові.

У цілому становлення морфологічної парадигми дієприкметників збігалось з еволюцією прикметникової словозміни. З неї випало відмінювання давніх нечленних, великої кількості членних і збереглося відмінювання дієприкметників на *-н (-ан-, -ен-)*, меншою мірою на *-т-, -уч- (-юч-), -ач- (-яч-)*. Сучасна парадигма дієприкметників відображає розрізнення родових форм в однині, форми множини, стану й часу дієприкметників членної стягненої форми.

3.4. До незмінних дієслівних форм належали інфінітив, супін, дієприслівник і безособові форми на *-но, -то*. Кожна із форм мала історію виникнення й становлення, а також характерні морфологічні ознаки. Інфінітив і супін були новотворами праслов'янської доби, що швидко сформувалися і стали закономірними, широко вживаними дієслівними формами в давньоукраїнській мові.

Інфінітив розвинувся на основі дав. відм. одн. іменників на *-ї- основ і виражав неозначену дію, тому з походження не мав граматичних ознак (часу, роду, числа тощо). Показником інфінітива став афікс *-ti (з *-tī-), що приєднувався до кореня або до основи з формотворчими елементами, утворюючи варіанти *-ētī, *-itī, *-nōtī. З афіксом *-ti (-tb) та з різними ускладненими варіантами інфінітиви зберігалися в давньоукраїнській період, але на місці сполук *kt, *gt виник елемент -чи, напр.: *молчати, слухати, прѣгрѣшити* (ПВМ, 5, 6). У подальшому інфінітив залишився незмінною формою, закріпився в активному вжитку, але з розвитком категорій виду, перехідності / неперехідності почав утворювати від праслов'янської доби видові пари, вживатися в ролі перехідних і неперехідних дієслів.

Супін виник на базі знах. відм. іменників на *-ї- основ і вживався після дієслів, що виражали рух, вказуючи на мету, намір руху. Подібно до інфінітива, він не утворював граматичних форм (часу, особи тощо) і з розвитком та поширенням паралельних інфінітивних форм був приречений на занепад. Показником супіна став афікс *-тъ, що приєднувався здебільшого до кореня. Супін часто вживався в давніх писемних пам'ятках, напр.: *моучить насъ; видѣтъ бывшего; кръстить ся* (ЄЄ, 108, 141, 292), але швидко почав занепадати, поступаючись інфінітиву, напр.: *искоусить ихъ; хлѣба ѣсть; нѣ мнить* (ЄЄ, 148, 150, 255).

Дієприслівник був новотвором власне української доби, що сформувався на основі давніх нечленних активних дієприкметників. Первинно нечленні дієприкметники могли вживатися в реченні як дієприкметники і дієприслівники, оскільки поєднували в собі атрибутивність і предикативність, та виконували різні функції (атрибутивних і предикативних означень, самостійних і другорядних присудків). Але з виникненням розряду членних дієприкметників, що перебрали на себе атрибутивну функцію, нечленні дієприкметники стали вживатися лише у функції присудків, зміцнивши свою предикативність. Унаслідок цього послабилося узгодження нечленного дієприкметника з підметом і посилилася залежність його від присудків. А з перетворенням на дієприслівники різні форми нечленних дієприкметників зберігли лише значення виду.

Отож за походженням дієприслівники являли собою закам'янілі форми нечленних активних дієприкметників тепер. і мин. часів (*сидя,*

лежа, писавъши, читавъши тощо). Первинні його форми з утратою атрибутивно-предикативної функції й закріпленням придієслівного вживання зовсім втратили здатність відмінюватися, набули обставинної функції і дали початок незмінній формі – дієприслівнику. У ранній писемний період ця форма дієслова почала тільки формуватися, однак писемні твори фіксували тоді вже чимало дієприслівників, напр.: *стонуци, ищучи, плещучи, мычючи, звоначи* (СП, *ѣ, ѣ, ѣ, ѣ, ѣ*). Більшого розвитку вона зазнала в подальшій еволюції української мови. При цьому одні форми зникали, частково фігуруючи як данина книжній традиції або як ознака народнорозмовної мови (*глядя, истязая, слуха, нося, крестивъ, дерзнувъ* тощо), а інші розвивали свою продуктивність (*будучи, зводячи, даючи, взявъши, ховавъши* тощо). Все ж пам'ятки української писемності ще тривалий час рясніли давніми формами дієприслівників, напр.: *любяи, ненавидяи, ходяи* (ЛЄ, 31 зв, 32). І до сьогодні збережені форми дієприслівників так і залишилися незмінними, утворюючи корелятивні пари за видом, часом, перехідністю / неперехідністю. А нові форми дієприслівників, відповідні сучасним, особливо на *-чи, -вши*, були досить поширені вже в українській мові XIV–XV ст., напр.: *приводячи, уважаючи, выде(р)жавшы, оставляючи, впама(в)ши, повѣдаючи* (Гр XV, 26, 46, 49, 63, 66).

Безособові форми на *-но, -то* виникали на основі нечленних пасивних дієприкметників мин. часу (напр., *стелено, везено, кинуту, мыто* – скам'янілі форми наз. відм. одн. сер. р.). Такі дієслівні безособові утворення на *-но, -то* стали показовими й численними лише в пам'ятках XIV–XV ст., напр.: *не просчено, куповано, написано, оузато, допущено, взято, забито* (Гр XIV, 22, 72, 74, 80, 86, 87). Вони відобразили тенденцію до втрати нечленних дієприкметників на українському ґрунті. Разом з іншими нечленними дієприкметниками вказані форми втратили первинну функцію означення, словозмінну парадигму й перетворилися на незмінні форми з функцією присудка в безособових реченнях. Єдиними їх граматичними особливостями є значення виду (на зразок *писано* й *написано*), перехідності / неперехідності (на зразок *мовлено, чуто* й *ходжено, брязкнуто*).

До сучасної української мови увійшли з давньоукраїнського періоду три незмінні форми дієслова інфінітив, дієприслівник і

безособові форми на *-но*, *-то*. Репрезентантами інфінітива є афікс – *ти (-ть)*, а в діалектах ще й *-чи (печи, беречи, стеречи)*, дієприслівника – афікси *-учи (-ючи)*, *-ачи (-ячи)*, *-виши*, а безособових форм – афікси *-но*, *-то*.

Список літератури

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Безпалько О.П. Дієслово. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник.* 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 351–360.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 174–190.

Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. Київ: Наукова думка, 1967. 288 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 100–118.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 127–148.

Русанівський В.М. Дієслово. *Історія української мови. Морфологія / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга.* Київ: Наукова думка, 1978. С. 235–341.

Тараненко І.Й. Дієслово. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник.* 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 328–351, 360–365.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

4. Граматичні функції незмінних частин мови

- 4.1. Прислівник – самостійна частина мови.
- 4.2. Прийменники – засіб вираження об'єктивних зв'язків.
- 4.3. Сполучник – засіб передання синтаксичних зв'язків.
- 4.4. Частка – засіб вираження смислових відношень.
- 4.5. Вигук – засіб волевиявлення.

4.1. Початок прислівникам дали змінювані слова ще на індоєвропейському ґрунті. В окремих своїх формах вони ставали тоді незмінними, набували скам'янілого вигляду. Змінюване слово, що з певною формою лягало в основу прислівника, могло в інших формах втрачати свою основу. У праслов'янській мові продовжувалася

тенденція творення прислівників на основі відмінкових форм змінюваних слів, що збереглася в живому стані аж до сьогодні. І вже на праслов'янському ґрунті прислівники становили окрему групу номінацій як самостійну незмінну частину мови.

У давньоукраїнський період виділялася обширна морфологічна категорія прислівників, яку становили поодинокі індоєвропейські утворення, значна кількість праслов'янських і власне українських. Вони засвідчували в основному процес адвербіалізації різних відмінкових форм повнозначних частин мови й інші способи поповнення складу прислівників. З огляду на мотивувальні основи прислівники поділялися на відзайменникові, напр.: *всегда, ег(д)а, всюду, вельми, камо, тогда* (ЛЛ, 34, 39, 66, 67, 83); відприкметникові, напр.: *дивно, достоино, часто, тажько, хитро, чюдно* (ЛЛ, 39, 50, 56, 58, 63, 103, 106); відіменникові, напр.: *заоутра* (ЛЛ, 56), *вчера* (ИЛ, 510); відчислівникові, напр.: *надвоє* (ЛЛ, 63), *опахть* (ИЛ, 505); віддієслівні, напр.: *хотя*. Найбільш давніми й обширними були відзайменникові.

Хоч прислівники й були морфологічно співвідносними в давньоукраїнський період із займенниками, прикметниками, іменниками, числівниками й іншими словами, на базі основ чи граматичних форм яких вони виникли, проте в словозміні ніяких спільних особливостей із ними не мали. Відмінкові форми змінюваних слів, що почали усвідомлюватися як окремі самостійні граматичні одиниці, втрачали водночас морфологічні ознаки і не підлягали змінам. У застиглому вигляді і без морфологічних ознак прислівники функціювали у ранній писемній, але зберігали статус повнозначної частини мови, бо виражали різні обставинні значення.

Серед давніх прислівників виділялися якісно-означальні прислівники відприкметникового походження, які здатні були утворювати вищий і найвищий ступені порівняння, такими самими способами, що й прикметники (вищий ступінь – за допомогою суфікса *-ьш-*, а найвищий – за допомогою префікса *най-(нау-)*). Проте первинно ступені порівняння прислівників становили так само скам'янілі форми ступенів порівняння прикметників, напр.: *болшеє, наибу(л)ше* (Гр XV, 86, 106).

У сучасній українській літературній мові прислівники – це незмінні слова, що виражають певне лексичне значення (вказують на

місце, час, причину дії тощо) і виконують переважно функцію обставини. А якісно-означальні прислівники утворюють ще й ступені порівняння. Характерною їх рисою є часта втрата кінцевого *-e* в різних формах ступенів порівняння (*міцніи, сильніи* тощо).

4.2. Формування прийменників як категорії службових слів сягає індоєвропейської доби, де в основу прийменників лягали відмінкові форми імен або не відмінкові форми слів. Первинні прийменники в індоєвропейський період були самостійними щодо імені й щодо дієслова, але намагалися сполучатися з ними. Однак у подальшому розвитку індоєвропейських мов вони набули здатності приєднуватися до імен або до дієслів. Сполучаючись з іменами чи дієсловами, прийменники виявляли тенденцію до зближення зі словами, значення яких уточнювали. І в поєднанні з іменами стали вживатися здебільшого прийменники у власному розумінні, а в поєднанні з дієсловами – префікси, розвинувши окремо іменні да дієслівні прийменники й префікси.

У праслов'янській мові зі збереженням індоєвропейських прийменників продовжилося творення прийменникових слів, здебільшого від прислівників та іменників. З первинних на праслов'янському ґрунті функціювало до двадцяти прийменників, що використовувалися лише як прийменники, але багато давніх прийменників могли виконувати й функцію префіксів. Водночас удвічі більше виникло похідних прийменників, тобто слів, що могли вживатися в прийменниковій функції. Прийменники залишилися, маючи незмінну структуру й семантику, тільки засобом оформлення синтаксичного зв'язку між другорядними іменними членами й іншими частинами речення. А первинними функціями прийменників, визначальними і в праслов'янський період, були просторові – передання різноманітних способів розташування в просторі предметів або різних напрямів переміщення предметів. Інші функції прийменників розвинулися шляхом переносного вживання просторових прийменників.

У давньоукраїнський період категорія прийменників охоплювала найбільш давні, або непохідні прийменники, напр.: *ω(m), во, из(ъ), пре(д), на, по, до, съ, къ, въ* (ЛЛ, 37–44); давні похідні, напр.: *меже вами, ωбидоша Русь ωколо, межю ими* (ЛЛ, 37, 44); і власне

українські новотвори з прийменниковими функціями, напр.: *одаль его* (ИЛ, 851), *обаполь рѣкы* (ЛЛ, 143). Майже всі праслов'янські первинні й вторинні прийменники функціювали на власне українському ґрунті і виражали перш за все просторові, рідше інші відношення між словами. Багато давніх слів з прийменниковою функцією взагалі переходили до розряду прийменників (*крім, oprіч* тощо) та чимало нових відмінкових форм слів набували прийменникових функцій. Специфікою морфологічної системи прийменників давньоукраїнської доби став розвиток багатозначності, а також повторення прийменників у реченнях. Деякі давні прийменники звузили сферу вживання (напр., *о*), змінили характер керування (напр., *межю* – з орудн. відм., *тепер* – з род. і знах. відм.).

Сучасна українська мова зберегла прийменники як незмінну службову частину мови з охопленням власне прийменників і прийменниково вживаних слів та сполук, що призначалися для вираження різних об'єктивних відношень (просторових, часових, причинних тощо). Специфічними прийменниками української мови стали *до* (зі всіма значеннями для вираження локально-просторової межі), *за* (зі значеннями часу, місця, міри, відстані), *про* (з цільовим і причинним значеннями), *по* (зі значенням місця) й інші.

4.3. Історію сполучників започаткували займенники й займенникові прислівники ще в індоєвропейській мові. Вживаючись у власних функціях як самостійні члени речення, вони набували й службових синтаксичних функцій. Перетворення займенників і займенникових прислівників у сполучники та сполучні слова відбувалося тоді, коли повнозначні частини мови ставали логічно ненаголошеними елементами між членами речення із синтаксично однорідним характером або на початку простих речень, виражаючи певні смислові зв'язки з попередніми реченнями. Унаслідок цього вони поступово набували функції формальних засобів вираження відповідних смислових відношень між сусідніми членами речення та цілими реченнями (єднальних, розділових, часових, умовних та інших). За основою давні сполучники співвідносилися із займенниковими коренями **bh-*, **l-*, **g-*, **n-*, **d-*, а пізніше – з основами на **t-*, **j-*, **k-*.

Праслов'янській мові слід завдячувати збереженням найбільш давніх сполучників і сполучних слів, розвитком їх багатофункційності і закріпленням у вираженні конкретної синтаксичної функції та чітким розмежуванням сурядних і підрядних службових слів. На праслов'янському ґрунті одні сполучники вже остаточно перейшли до розряду сурядних (напр., *i*, *a*) чи до розряду підрядних (напр., *bo*), а окремі продовжували ще вживатися в сурядних і підрядних конструкціях (напр., *li*, *da*). Найбільше процесів проходило в розряді підрядних сполучників і сполучних слів. Часто вживані відносні слова переходили взагалі до розряду сполучників (напр., *koli*, *jakъ*), утворювалося багато нових сполучних підрядних засобів (напр., сполучних слів із займенниковими коренями **j-*, **k-*), деякі виходили з ужитку (напр., зі сполучних слів на **j-* в українській мові збереглися лише *jakъjъ, *jakъ), а окремі закріпилися у функції і сполучників, і сполучних слів (напр., *jakъ). Зі становленням сурядних сполучників, підрядних сполучників та сполучних слів праслов'янська мова розвинула тенденцію до звуження їхньої багатозначності, зменшення синонімії, диференціації сполучних засобів. Унаслідок цього сурядні та підрядні сполучники закріпилися за певними синтаксичними зв'язками і набули специфічних функцій.

На давньоукраїнському ґрунті сполучні засоби класифікувалися на сурядні (єднальні, розділові й протиставні) сполучники, напр.: *да*, *и*, *а*, *ли* (ЛЛ, 34-36), *любо*, *аще ли* (ЛЛ, 36, 50), *или*, *аже*, *или-или*, *любо-любо* (ПР, 71, 72, 81, 148); і на підрядні сполучники й сполучні слова – для вираження причини, мети, умови, часу, наслідку, допустовості, з'ясування, порівняння, напр.: ...Игорь и Всеволодь, уже лжу убудиста, *которую* то баше успиль отець ихъ (СПІ, кв-кг). Обсяг сурядних сполучників залишався майже незмінним у давньоукраїнський період, тоді як кількість підрядних сполучників і сполучних слів зростала, піддаючись семантичній спеціалізації. Сурядні й підрядні сполучники зберігали незмінний характер, без будь-яких граматичних ознак, тоді як сполучні слова мали прозорі зв'язки з відповідними повнозначними словами, відображали їх словозмінну парадигму й були членами речення. Учені вважають, що багато сполучних засобів зближує українську мову з мовами давнього антського союзу (білоруською, польською, чеською та ін.) або є їхніми маркерами, напр.: *аби*, *або*, *але*, *чи*, *бо*, *аже*, *ані*.

Від давнього писемного періоду до сьогодні категорія сполучників української мови певною мірою змінила свій склад (переважно розділові й протиставні), чітко розмежувалися функції сурядних сполучників на єднальні, розділові й протиставні. Суттєвих змін зазнала система підрядних сполучників, а особливо сполучних слів, втративши деякі сполучні слова (переважно церковнослов'янськими *иде, єлико, камо* тощо) та надавши можливість окремим виконувати роль сполучників. Підрядні сполучники й сполучні слова постали в специфічних синтаксичних функціях, лише деякі мають синонімічне вираження. Але характер сурядних і підрядних сполучників залишився незмінним донині, проте сполучні слова стали виразниками граматичних ознак змінюваних слів.

4.4. Частки беруть початок від займенникових коренів. Займенники та займенникові прислівники, функціуючи на індоєвропейському ґрунті з новою синтаксичною функцією (службовою), могли надавати словам чи навіть реченням смислових відтінків, поза безпосереднім зв'язком з іншими словами та реченнями. І такі службові слова перетворювалися на частки. Первинні частки мотивувалися займенниковими коренями **bh-, *g-, *l-, *n-, *d-, *t-*. Але ще в індоєвропейський період віддалилися від співвідносних займенників і займенникових прислівників своєю закам'янілою структурою та мали незмінний граматичний характер.

Розвиток часток як окремої категорії службових слів поглибився на праслов'янському ґрунті. Він відбувався шляхом поповнення кількості часток і формування їх семантики. Нові частки продовжували творитися в основному від займенникових слів (напр.: **na, *naj, *že, *sь*) і спеціалізувалися у вираженні різних значень (напр., заперечного – **ne, *ni*; стверджувального – **jei*; питального – **li*, вказівного й стверджувального – **da*), у творенні нових форм слів (напр.: **na*) і нових слів (напр.: **ně*). Первинні і вторинні частки були віддалені в праслов'янській мові від твірних основ, мали закріплені вигляд, граматично незмінну форму з властивою функцією вираження різних смислових відношень і здатністю утворювати нові слова та їхні форми.

У давньоукраїнський період були відомі лексично незалежні, формотворчі й словотворчі частки. За семантикою лексично самостійні частки розмежовувалися на стверджувальні (*си*), заперечні (*не, ни*), питальні (*ли, чи (ци)*), модальні (*дѣти, речи*), вказівні (*сь, то, ото, осе, оно*), видільні (*оли, хотя, одинако*), підсилювальні (*же, и, бо*), кількісні (*лѣ, одва*). Окремі розряди становили формотворчі частки (напр., *бы*) і словотворчі (напр., *ни*), у ролі яких вживалися переважно лексично незалежні частки. За рахунок партикуляції склад давньоукраїнських часток поповнився невеликою мірою новими словами (*одиначе, толико, лише, любо* тощо).

Категорія часток сучасної української мови змінила свій вигляд, порівняно з давнім писемним періодом, наповнилася новими фонетико-морфологічними варіантами, збагатилася за рахунок творення переважно шляхом партикуляції великої кількості складних і складених часток (*то-то, авжеж, еге ж, неначе, бодай, мабуть, лишень* тощо).

4.5. У праслов'янській мові вигуки являли собою тільки мимовільні, невимушені звуки людей як реакції на певні об'єктивні події чи ситуації. Людські звуки ставали вигуками та звуконаслідуваннями тоді, коли набували членоподільності й закріплювали за собою певний зміст. Вигуки виражали в основному почуття людей, а звуконаслідування – ті звуки, які видавали представники тваринного світу.

На давньоукраїнському ґрунті вигукові слова були представлені великою мірою – первинні (*о, охъ, оле* тощо) і вторинні (*горе, люте, аминь* тощо). Але стильові особливості писемних пам'яток не давали можливість значною мірою використовувати вигуки й звуконаслідування, яким властивий був розмовний характер. Основним їх призначенням залишалось вираження волевиявлення у вигляді жалю, смутку, здивування, туги, іронії та ін.

Сучасна українська мова фіксує чимало вигукових і звуконаслідувальних слів. Із давніх у ній збереглися первинні вигуки (*о, ох, ой, ей* тощо), чимало вторинних (*ого-го-го, гей-гей* тощо), але деякі вигуки змінили свій первинний вигляд (напр., *ач* від *бачиш*). До неї увійшло й чимало нових вигукових та звуконаслідувальних слів (*матіночко, боже ж мій* тощо). А незмінна структура, відсутність

лексичного й граматичного значень і далі забезпечують існування вигуків та звуконаслідувань як окремої морфологічної категорії слів.

Список літератури

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Бевзенко С.П. Сполучник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 449–465.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 190–198.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 119–124.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 148–165.

Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові. *Слов'янське мовознавство: збірник статей* / редкол.: Л.А. Булаховський (гол. ред.), В.Т. Коломієць, О.С. Мельничук та ін. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. Т. III. С. 124–194.

Німчук В.В. Вигуки. Звуконаслідування. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 502–515.

Німчук В.В. Прийменник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 413–448.

Німчук В.В. Прислівник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 342–412.

Німчук В.В. Частка. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 466–501.

Самійленко С.П. Прислівник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 365–381.*

Самійленко С.П. Службові частини мови. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 381–390.*

СИНТАКСИС

1. Структура речень української мови XI–XV ст.

- 1.1. Еволюція структури речення.
- 1.2. Підмет як головний член речення.
- 1.3. Присудок як головний член речення.
- 1.4. Другорядні члени речення.

1.1. Історія речення як основної синтаксичної одиниці бере початок в індоєвропейській мові, де речення могло утворюватися з необмеженої кількості непроникних (тобто таких, що не допускали ніяких вставок і переміщення в межах речення), самостійних елементів (слів), кожний із яких мав певне значення. Члени речення здатні були самостійно виражати свій зміст і вказувати на свою роль у реченні. За типом головного члена речення виділялися іменні й дієслівні речення, за складом граматичної основи – односкладні й двоскладні, а за характером висловлювання – розповідні, питальні, спонукальні й бажальні речення.

Унаслідок об'єднання, ускладнення, переформування іменних і дієслівних речень на індоєвропейському ґрунті з'явилися різнотипні за структурою синтаксичні конструкції: іменні речення або супроводжувані дієсловом *быть*; дієслівні або супроводжувані різними доповненнями; іменне й дієслівне речення разом, де іменний елемент стосувався дієслова або додатка. У такі речення могло входити й кілька однорідних членів, що поєднувалися за допомогою сполучних засобів (*и, или, как* тощо). Узгодження було основним способом зв'язку членів речення й впливало безпосередньо зі структури речення (слова могли узгоджуватися в числі (напр., у мн. дієслово з іменем), у роді, числі й відмінку (прикметники з означуваними іменниками)).

Індоєвропейська мова дала поштовх і до розвитку складних речень. Незалежні прості речення розміщувалися переважно одне біля одного без сполучних засобів або навіть із певними сполучними засобами. Тоді як значення підрядних частин передавалося в межах одного речення за допомогою різних іменних форм (переважно дієприкметників із залежними словами). Індоєвропейській мові були відомі різні підрядні речення, але тільки підрядні означальні речення

з достатньою підставою можна вважати індоєвропейськими, тоді як інші підрядні речення мали особливі форми в кожному діалекті.

Спільнослов'янська мова зберегла без суттєвих змін особливості індоєвропейського речення. Вона мала всі граматичні відмінки іменної словозміни, так що роль імен у реченні визначалася самими відмінковими формами. Тому порядок слів і в праслов'янській мові не мав граматичного значення й використовувався лише з метою увиразнення, а для самостійних слів залишився звичайний, але не обов'язковий порядок розташування в реченні. І хоч фонетичні й граматичні ознаки слів зазнали перетворень, загальна структура праслов'янських речень несуттєво відрізнялася від індоєвропейських.

До складу праслов'янських речень входив переважно один головний член (присудок, рідше підмет) і різні другорядні члени та службові слова (напр., означення, виражені прикметниками, вказівними займенниками; обставини, виражені прислівниками; прийменники в іменній препозиції). Загалом всі слова речення поділялися на самостійні (носії понять, що виражалися в реченні) і службові (засоби для формування речення, зв'язків між словами). Дієслово в ролі присудка займало й далі позицію на початку або в кінці речення й майже не вживалося всередині речення, прикметники стояли перед іменем або після нього, числівники – завжди перед іменами, службові слова й допоміжне дієслово **byti* в ролі службового слова – після першого самостійного слова речення. Унаслідок поглиблення й спеціалізації смислового зв'язку між членами речення й цілими реченнями збагатилися й оновилися синтаксичні засоби, а усталення їх синтаксичних функцій стало основою формування різновидів складних речень.

Структура праслов'янських речень відобразилася в писемній українській мові, але в подальшому розвитку зазнала багатьох змін. На українському ґрунті продовжувалося формування простих односкладних речень, а також двоскладних речень із закріпленням особових займенників у функції підмета, напр.: *Азь бо не хоцю тяжьки дани възложити, яко же и мужь мой, сего прошю у вась мало* (ПВЛ, 42), *Мы же кляхомся ко царю вашему...* (ПВЛ, 29), *Они же, то слышавше, съвезоша меды многи зъло, и възвариша* (ПВЛ, 41). Роль підмета виконували здебільшого імена й слова, що могли вживатися в іменній функції. Це поклало початок номінативній будові

українського речення, при якій підмет усталився в наз. відм. Основним засобом вираження присудка стали дієслова, але в ролі складеного іменного присудка використовувалися різні іменні частини мови. Означення виражалося здебільшого прикметниками, додаток – іменниками, обставина – прислівниками. Більш послідовним ставало узгодження головних членів речення.

Вільне й закріплене за певним місцем вживання членів речення зумовило формування прямого й непрямого порядку розташування слів у реченні. При прямому порядку члени речення займали такі позиції: підмет, присудок, узгоджене означення перед означуваним словом, неузгоджене після означуваного слова; додаток, обставина, виражена іменниками в непрямих відмінках, після слів, що ними керують; обставина, виражена прислівником, перед словом, якого стосується, напр: И деревляне затворишася от Игоря по Олговѣ смерти (ПВЛ, 31); Романъ же созва боляре и сановники; Игорьъ же глагола с ними о мирѣ (ПВЛ, 34). Однак частіше простежувався вільний порядок, при якому слова могли займати будь-які місця в реченні. Так, присудок традиційно знаходився на початку речення та міг займати й інші позиції, але на відстані від підмета, напр.: Поча княжити Игорьъ по Олзѣ (ПВЛ, 31), И повелѣ Олегъ воємъ своимъ колеса издѣлати и воставляти на колеса корабля (ПВЛ, 24), Мы же на преднее възратимся (ПВЛ, 56). Підмет міг стояти після присудка чи будь-де в реченні й часто опускався, напр.: И иде Вольга по Дервьстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища. И приде въ градъ свой Киевъ съ сыномъ своимъ Святославомъ, и пребывши лѣто едино (ПВЛ, 43). Загалом давня українська мова відзначалася різноманітністю й багатством синтаксичних конструкцій.

1.2. З метою відображення суті предметів, явищ без підкреслення об'єктивного зв'язку з діями, ознаками, станами використовувалися імена, що могли вживатися в ролі односкладного речення самостійно або в поєднанні із залежними словами, тобто ставати одночленими граматичними центрами речень. У такій функції імена поступово набирали статусу підмета, а в поєднанні із супровідними словами утворювали групу підмета. У межах односкладного іменного речення підмет або група підмета виражали

самостійно зміст речення, а в двоскладному реченні перебували в предикативному зв'язку з присудком або з групою присудка, узгоджуючись із ними лише у формі числа. Із підпорядкованими словами або самостійно підмет міг розміщуватися на початку речення, перед групою присудка, після неї або в кінці речення.

У праслов'янській мові більш чітким стало розмежування імені та дієслова, а відповідно групи підмета й групи присудка в реченнях. Підмети функціювали в межах односкладних і двоскладних речень. Місце розташування групи підмета в реченні залишалось майже незмінним – постпозиція, рідше препозиція щодо присудка. Як компоненти двоскладного речення підмети найчастіше виражалися іменниками в наз. відм., рідше займенниками, прикметниками, дієприкметниками, числівниками, інфінітивами. У праслов'янській мові з'явилися складені підмети, частини яких могли сприйматися тоді ще як окремі члени речення.

У давньоукраїнський період підмети становили граматичну основу односкладних речень, а разом з присудками – предикативний центр двоскладних речень. Вони виражали предмет думки чи мовлення, перебували з присудками в нерозривних семантичному й граматичному зв'язках. Основною формою їх вираження була форма називного відмінка, носіями якої були переважно іменники, рідше інші частини мови або поєднання кількох слів. У виконанні ролі головного члена односкладного речення підмети зрівнялися з присудками. Помітними на українському ґрунті стали процеси вираження підмета особовими займенниками, різноманітними синтаксичними конструкціями та функціювання різних за структурою однорідних підметів. Писемні твори засвідчували використання підметів, виражених одним словом або різними сполуками, напр.: *Ту Мьстиславъ и Юрій, и утаивъшєся Володимера, посласта лучъшии своа бояры и слугы своа воєвати съ Туимою* (ГВЛ, 133), *Аже придетъ кровавъ моужь на дворъ или синь, то видока емоу не искати, но платити емоу продажоу 3 гривны* (ПР, 151).

У ролі простого підмета були переважно однослівні найменування різного частиномовного походження, зокрема, іменники в наз. відм., напр.: *Посла Изаславъ ѣсна своего Мьстислава на Половць* (ИЛ, 465); іменники у клич. відм., напр.: *и возпи великы(м) гл(с)мь охъ тот ма враже оулови* (ЛЛ, 206); займенники,

напр.: и *ти* поклонишася єму и похвалу єму давше велику (ЛЛ, 422); прикметники, напр.: И сразившемася полкома. побѣжени бывше *погании*. силою ч(с)тнаго кр(с)та и ѿтомъ Михаиломъ (ИЛ, 290); числівники, напр.: а ѡдиного себе ѡставимъ стеречи землѣ своея. а *два* к тобѣ поѣдета (ИЛ, 385); інфінітиви, напр.: лоуче ны бы естъ *приати* я на чюжеи землѣ. нежели на своеи (ИЛ, 741).

З удосконаленням і розширенням граматичної будови синтаксичних конструкцій почали широко використовуватися складені підмети. При цьому засобами їх вираження ставали різнотипні сполучення слів, зокрема кілька найменувань, напр.: *Василко же князь* ізъ Шюмьска посла владыку Ивана напередъ къ брату своєму Данилови (ГВЛ, 124); один або кілька іменників у сполученні з прикметниками, напр.: *Великый кня(з) Ярославъ*. посла сѣна свого Андрѣа. в Новъгородъ. Великый. в помощь Александрови (ЛЛ, 470); іменник у наз. відм. з іменником в оруд. відм., напр.: и въскорѣ *Ярополкъ*. с *дружиною* своею. и съ *братъею*... оустремишася боеви (ИЛ, 297–298); кількісно-іменне сполучення, напр.: бѣ бо инѣхъ много Оугоръ тогда же *два княза* Половѣцкая. Соутоевича Котанъ. и Самогоуръ. поткоста на пѣшыцѣ. и оубьена быста коня под ними (ИЛ, 717); займенникове сполучення, напр.: *кто на(с)* будетъ живъ. а прибѣгнетъ к тобѣ. а тогда сѣ затворимъ в городѣ (ИЛ, 467).

Отже, в індоєвропейській мові на базі головного слова речення (імені) розвинулася окрема самостійна синтаксична одиниця – підмет, а в праслов'янській виразно протиставлялася присудку, набула конкретних засобів вираження, усталила за собою форму наз. відм. У давньоукраїнський період підмет став граматичною основою односкладних і двоскладних речень, збагатилися засоби його вираження.

1.3. Дієслова, що означали дію, стан, процес без об'єктивації, з часом перетворювалися на головний член односкладного речення, а пізніше при об'єктивації – на частину граматичної основи двоскладного речення – присудок. Отож в індоєвропейський період присудки разом з підметами могли формувати граматичну основу двоскладного речення, що траплялося рідко. Присудок чи група присудка знаходилася переважно в препозиції щодо групи підмета.

Дієслівний присудок виражався різними формами дієслів та узгоджувався з підметом лише в числі, а присудок іменного типу – іменними частинами мови та міг співвідноситися з підметом в роді, числі, відмінку. Присудок міг позначати дію і суб'єкт дії дієсловами з відповідними закінченнями в числових та особових формах.

За різними типами присудків у праслов'янській мові розрізнялися односкладні дієслівні речення, де в ролі головного члена були особові дієслова, та односкладні іменні речення, де в ролі присудка були іменні слова, що могли вживатися без дієслівної зв'язки або з нею (переважно з **byti*). Такі речення залишалися й далі частовживаними, порівняно з односкладними, де граматичну основу становив підмет, і навіть із двоскладними, бо особові форми дієслів були самодостатніми для вираженні одночасно дії і суб'єкта. У двоскладних реченнях присудок чи група присудка розміщувалися переважно перед підметом, що характерно було для розповідних речень. Якщо група присудка знаходилася в препозиції, то дієслово займало перше місце в реченні, а якщо в постпозиції – то останнє місце. В середині речення на праслов'янському ґрунті присудок майже ніколи не вживався. Дедалі більше поширювалися двоскладні речення, у яких присудок ставав синтаксично рівноправним із підметом.

У давній писемній українській мові присудок – це граматична основа односкладних речень і складова частина граматичного центру двоскладних речень. Він виражав дію, стан, процес, ознаку дії, поєднувався з підметом предикативним зв'язком, брав безпосередню участь у формуванні структури речення. Дієслівний присудок виражався різними формами особових дієслів, а іменний – формами іменних частин мови. Дієслівні присудки займали позицію на початку речення, могли вживатися і всередині речення, що стало специфічною рисою давньоукраїнського синтаксису. Іменні присудки розміщувалися здебільшого всередині речення. Синтаксичні конструкції могли охоплювати кілька присудків, напр.: *Русь же догнаша* Милича и Старьгорода, и нѣколко сель Вьротиславльськихъ заяша, и приаша плѣнь великъ и вратишася, и приидоша въ страны; *Даниль лютъ зѣло есть, насъ не хоцеть* отъйти прочь, не приємь града... (ГВЛ, 91).

За структурою присудки поділялися на прості й складені. Прості виражалися формами тепер. часу, напр.: Сердце бо смысленаго *укръпляется* въ телеси его красотою и мудростію (СДЗ, 4); мин. часу в аористі, напр.: «Понеже *звахъ* вы, и *не послушасте* мене, прострохъ словеса, и *не внимасте*, но *отмѣтасте* моя свѣты, моихъ же обличений *не внимасте*» (ПВЛ, 45); мин. часу в імперфекті, напр.: Бояре же галицьстїи Данила княземъ собѣ *называху*, а сами всю землю *дръжаху* (ГВЛ, 103); мин. часу в перфекті, напр.: но толико *являю* ти оже *есть съступилъ* Володимерь хр(с)тнього цѣлования (ИЛ, 454); мин. часу в плюсквамперфекті, напр.: В то же время *ехаль бѣаше* Даниль въ Угры къ королеви, и еще бо *бѣаше не слышавъ* прихода поганыхъ татаръ на Кыєвъ (ГВЛ, 101); майб. часу, напр.: да въ день съкончаниа възвышенъ *будеши* (ПВМ, 7); наказ. способу, напр.: «*Не погубляй* града, имемъ ся по дань, яко же хочещи» (ПВЛ, 24); умов. способу, напр.: аще бо онь не кр(с)тилъ бы насъ. то нынѣ *были быхомъ* (ЛЛ, 131); актив. дієпр., напр.: Володимерь же *совокупивъ* сны свои и сыновцѣ. иде къ Выру (ИЛ, 276).

Складені присудки поділялися на дієслівні й іменні. Дієслівний складався з допоміжного дієслова й інфінітива. Семантичну основу такого присудка становив інфінітив, що виражав конкретну дію й сполучався з особовими формами модальних дієслів або з прикметниками модального значення, напр.: а оіамо жены наша возмоугъ и *поча* Володимерь *слати* ко Игореві (ИЛ, 316); Даниль. же *не хотѣ. оставити* мѣри своеи и плакашеса по неи (ИЛ, 727). Іменний утворювався з предикативного імені та особових форм дієслова *быти*, дієслів на зразок *стати, починати* й повнозначних дієслів. Іменна частина такого присудка виражалася імен. у наз. та оруд. відм., напр.: река ему ты *еси* Ростиславу *снѣ* любимыи (ИЛ, 470), понеже бѣ *была* мти его *черницею*. а второе Володимерь залеже ю (ЛЛ, 78); прикм., напр.: приєдоуть Лаховѣ мнози соромъ ти *боудеть великъ* (ИЛ, 910); дієприкм., напр.: «Земля наша *крещена*, и нѣсть у насъ учителя, иже бы ны наказаль...» (ПВЛ, 21–22); займ., напр.: «Се градъ *нашъ*; мы прияхомъ и, да хочемъ имати окупъ на них, по 2 гривнѣ от человѣка» (ПВЛ, 56); числів., напр.: Полами же прозвани быши. зане в поли седахоу, а язы(к) Слове(н)скі [имѣ] *еди(н)* (ЛЛ, 28–29); присл., напр.: то побіютьса с нами. а сила наша за нами *далече* (ИЛ, 412).

У межах двоскладного речення підмет і присудок узгоджувалися в роді, числі й відмінку при іменній частині складеного присудка і в особових формах при дієслівному присудку, напр.: *Заложена бы(с) цркви. стго Михаила. Золотоверхая* (ИЛ, 259), *яко вы начали есте. перво насъ гоубити* (ИЛ, 297). Підмет співвідносився з дієслівним присудком і в числових формах, зокрема в одн.: *Солнце ему тьмою путь заступаше* (СП, ві), *Игорь же ѿ(т)толѣ ѣха ко Киевоу к великомуу кнзю Стославоу* (ИЛ, 651); у мн.: *Уже бо бѣды его пасеть птицъ по дубію, вльци грозу вьсрожатъ по яругамъ, орли клеткомъ на кости звѣри зовуть, лисици брешуть на чрьленыа щиты* (СП, гї). У давньоукраїнський період присудки доволно розміщувалися в реченнях щодо підмета.

Формування граматичної основи речення на базі дієслова показало здатність присудка виконувати роль основного виразника змісту речення. У праслов'янській мові відбулося усталення функцій присудка, увиразнення його ролі разом із підметом у реченні, закріплення засобів вираження присудка, творення складених. А в давньоукраїнський період чітко виділялася структура, семантика, синтаксичні зв'язки присудків із підметами, другорядними членами і розширювалися виражальні засоби присудка.

1.4. В індоєвропейській мові речення могли будуватися тільки з одного головного слова (імені-підмета чи дієслова-присудка) та могли поширюватися ще додатковими повнозначними словами, що супроводжували підмет або присудок. Разом із головними словами допоміжні становили групу підмета й групу присудка. А з таких супровідних повнозначних слів, що залежали від підмета чи присудка, і розвинулися другорядні члени речення – означення, додаток, обставина. Процес розширення структури речення другорядними членами був розвинутий і поглиблений на праслов'янському ґрунті.

Структуру давнього українського речення разом із головними членами речення визначали вже три типи другорядних членів речення – означення, обставини, додатки. Означення давало якісну характеристику члена речення, з яким перебувало в атрибутивному зв'язку. Первинно в індоєвропейській мові означення виділялося на основі своїх смислових функцій у реченні; тільки з виділенням прикметників, прикметникових займенників в окремій

категорії слів означення відмежувалося від інших членів речення, набуло здатності узгоджуватися з означуваними словами. Поряд із узгодженими означеннями продовжували вживатися й неузгоджені іменні форми та прийменникові вирази.

Узгоджені й неузгоджені означення чітко розрізнялися в давньоукраїнській період за відповідними виражальними засобами, граматичними зв'язками з означуваними словами та розміщенням у межах речення. Узгоджені означення виражалися прикметниками, напр.: *И бѣ исполнена Рускаа земля ратныхъ* (ГВЛ, 101), *Данилоу же королеви. идоущоу емоу. по езероу и видѣ при березѣ. гороу красноу. и градъ бывші на ней* (ИЛ, 828); дісприкметниками, напр.: *Сторожемъ же изминувшимся* с ними, *они же пройдоша к Дорогычину* (ГВЛ, 123); займенниками, напр.: *Ростислвѣ же показа правду свою...* (ГВЛ, 103). Неузгодженими означеннями були іменники в род. та дав. відм., напр.: *а ты ми еси свои бра(т) и снѣ не помана злобы брата* его (ИЛ, 477); іменниково-прийменникові сполучення, напр.: *томъ же лѣтѣ. явиса звѣзда. с хвостомъ на западѣ. и стоя. м(с)ць* (ИЛ, 257). Для писемних пам'яток характерне було вільне, дистантне розташування означень в атрибутивних словосполученнях і накопичення в реченнях різних означень (однорідних і неоднорідних, узгоджених і неузгоджених), напр.: *Того же лѣта преставися великий князь краковський Болеславъ, добрый и тихый, кроткий и смиренный, незлобивый, братолюбивый* (ГВЛ, 134). У майбутньому узгоджені закріпилися в препозиції, а неузгоджені – у постпозиції щодо означуваних слів.

Додатки позначали в реченні предмет, явище, абстрактне поняття, яких певною мірою стосувалися дія, стан чи інша предикативно осмислювана ознака. Статусу другорядних вони набули тоді, коли з розрізненням імені-підмета й дієслова-присудка залишалися обабіч них і почали осмислюватися у зв'язку з присудком. Із закріпленням за підметом наз. відм. виразниками додатків стали всі форми непрямих відмінків. А внаслідок диференціації відмінкових форм у праслов'янській мові сформувалися два різновиди додатків – прямі, що позначали об'єкти, на які переходила дія, і непрямі, що характеризували предмети, явища, на які не поширювалася повідомлювана в реченні дія.

Для давньоукраїнського періоду характерне було функціонування прямих і непрямих додатків. Прямий додаток при перехідних дієсловах виражався формою знах. відм. іменників без прийменника, напр.: *Изаславъ же видѣвъ брата* свого въ здоровьи. и слыша королеву рѣчь (ИЛ, 407); а при перехідних дієсловах із запереченням передавався формою род. відм. імен, напр.: не даи *славы* Роуси ни погоуби *града* сего (ИЛ, 757). Функцію непрямого додатка виконували іменники в непрямих відмінках з прийменниками та без них, напр.: Кротъкъ боуди къ вьсакѣмоу *члѣвоу* (Изб 1076, 214); займенники в непрямих відмінках, напр.: и наказавъ его. Володимерь ѿ *всемъ*. велѣ ему к *собѣ* приходити (ИЛ, 285); субстантивовані прикметники, дієприкметники, напр.: с честию и славою тогда же посла Володимерь. Андрѣя с *поганьми* на Лахы. и повоеваша ѣ (ИЛ, 286), Что лва злѣе во *четвероногихъ*? или что змиі лютѣе у *ползущихъ* по земли? (СДЗ, 44).

Становлення обставини як різновиду другорядних членів стало більш показовим у праслов'янській мові, коли в її ролі почали вживатися відприкметникові прислівники на *-о/-ѣ*, відприкметникові безсуфіксальні прислівники, інфінітиви, супіни. Використання різних слів у ролі обставин зумовлювалося змістом речень, потребою у вираженні певних ознак дії.

На давньоукраїнському ґрунті виділялися обставини місця, часу, причини, мети, способу дії. Так, обставини місця виражалися прислівниками, напр.: река ему ты хоцещи *проць* пойти а мене ѿставивъ (ИЛ, 458); безприймен. формою місц. відм. імен., напр.: а поеди сѣмо ко мнѣ. перебуди же оу мене *Киевѣ* доколѣ же приде(т) Ростиславъ (ИЛ, 470); приймен.-відмінк. формами непрямих відм. імен., напр.: Всяк челоуѣкъ у друга видит сучецъ *въ глазѣ* (ПДЗ, 89); обставини часу – прислівниками, напр.: *тогда* же и конь Даниловъ застрѣлень бы(с) с города (ИЛ, 752); безприймен. відмінк. формами імен., напр.: *Тое же зими* престависѣ. Степаньскій князь. Иванъ снѣ Глѣбовъ (ИЛ, 938); приймен.-відмінк. формами імен., напр.: Чадо застоупи *въ старость* оца своего. и не ѿскърби його. *въ животѣ* його (Изб 1076, 414); обставини причини – безприймен. оруд. відм. імен., напр.: оу нихъ много королевичъ же. и Дьянишь. и Соудиславъ. изнемогахоу *голодомъ* в градѣ (ИЛ, 771); приймен.-відмінк. конструкціями, напр.: Сии же блговѣрныи князь Володимѣрь.

возрастомъ бѣ высокъ. плечима великъ лицемъ красень... глаголаше ясно *о(т) книгъ* (ИЛ, 920-921); сполученням знах. відм. із приймен. *про, за, черезъ*, напр.: Михайль. иже за *страхъ* Татарьскыи не смѣ ити Кыевоу (ИЛ, 783); обставини мети – супіном, напр.: Володимерь же посла сна Романа. во Володимерь *кнажить* (ИЛ, 285); інфінітивом, напр.: и пущень есмь азъ брань *створити* со княземъ Перескымъ (ИЛ, 272); безприймен. дав. відм. іменників, напр.: Изаславъ же поя ю собѣ *женѣ*. и оучини сватбу (ИЛ, 468); приймен.-відмінк. конструкціями імен., напр.: Дивнѣи дива, иже кто жену поймаеть злобразну *прибытка дѣля* (СДЗ, 27); обставини способу – прислівниками, напр.: Яко же олово гинет *часто* разливаемо... (СДЗ, 41); прийм.-відмінк. формами імен., напр.: онъ же ко всему тому *с радостью* приступи (ИЛ, 452); формою безприймен. оруд. відм., напр.: Соудиславъ же *лестью*. посла ко Александрови (ИЛ, 771).

В індоєвропейський період початок другорядним членам речення дали допоміжні слова, що входили до групи підмета й групи присудка. На праслов'янському ґрунті вони утвердилися в ролі другорядних членів речення, залежних від підмета або присудка. А в давньоукраїнський період розвинули свої синтаксичні функції, власні засоби вираження, місця у реченні. У цілому процес формування другорядних членів речення зводився до вдосконалення й усталення їх виражальних засобів та структури українського речення.

Список літератури

Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1960. 236 с.

Безпалько О.П. Синтаксис. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови: підручник. 2-е видання, виправлене.* Київ: Рад. школа, 1962. С. 391–410.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 199–212.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 125–132.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 166–179.

Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / відп. ред. акад. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.

Москаленко А.А. Синтаксис складного речення давньоруської та української мови: посібник / ред. Ю.Ф. Касім. Одеса: Одеський державний педагогічний інститут ім. К.Д. Ушинського, 1959. 34 с.

Німчук В.В. Синтаксичні функції прийменників. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 131–230.

Щербатюк Г.Х. Просте речення. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 11–131.

2. Синтаксис простого речення

- 2.1. Розвиток простого речення.
- 2.2. Прості односкладні речення.
- 2.3. Прості двоскладні речення.
- 2.4. Ускладнені прості речення.

2.1. Початок простому реченню дали окремі слова чи групи слів, що почали вживатися на індоєвропейському ґрунті в ролі синтаксичних конструкцій. Показником простого речення були тоді головні слова (ім'я, дієслово або одне з них), які й започаткували граматичний центр простого речення. До складу простого речення могло входити одне головне слово (переважно дієслово), рідше два (дієслово й ім'я), що дало початок розрізненню односкладних і двоскладних речень за наявністю головних членів речення. Головні слова могли самостійно виражати думку або в поєднанні із супровідними словами, що виділялися в межах синтаксичних конструкцій як група присудка й група підмета. Здатність головного слова виражати самостійно зміст повідомлення призводило до появи непоширених речень, а з допоміжними словами – до виникнення поширених речень. За повнотою розкриття змісту речення являли собою повні й неповні. А відповідно до мети висловлювання набували розповідного, питального, спонукального характеру.

З усталенням на праслов'янському ґрунті головних і другорядних членів речення, граматичної основи речення, до якої увійшли підмет і присудок, способів вираження членів речення конструкції з одним предикативним центром закріпилися в мові як прості речення, на противагу складним, що мали кілька предикативних центрів. Прості речення зберегли свої давні граматичні ознаки – характеристики за одно складністю /

двоскладністю, поширеністю / непоширеністю, повнотою / неповнотою, розповідністю / питальністю / спонукальністю. Більш вживаними у праслов'янській мові були односкладні речення, а менш вживаними – двоскладні.

На писемному ґрунті прості речення зберегли свої давні риси й показали своєрідні особливості. Уреальненою стала класифікація речень за метою висловлювання завдяки використанню у них певних додаткових засобів. Так, розповідні речення передавали необхідне повідомлення без додаткових граматичних засобів, напр.: Кияне же вси изидоша с радостью великою. противу своему кнзю и тако быша ему ради вси (ИЛ, 470). Питальні речення виражали запитання за допомогою питальних займенників, прислівників, часток, відповідного порядку слів, напр.: Егда кто вѣсть; кто одолѣеть, мы ли, онѣ ли? Ли с моремъ кто свѣтень? (ПВЛ, 34). Спонукальні речення містили спонукання до чогось, виразниками якого були дієслова в другій особі одн. наказ. способу й інші засоби, напр.: Не оправдаи неправдѣнааго аште и друоугъ ти кѣсть (Изб 1076, 203). Заперечні речення виражали заперечення дії, предмета, явища за допомогою часток *не, ни*, що могли вживатися з дієсловом, та заперечних займенників, прислівників, напр.: И не приложю помиловати паки дому Израилева... (ПВЛ, 68). Речення могли набувати окличного характеру, передаючи його за допомогою спеціальних засобів, напр.: О сквернаа прелестъ ихъ! (ГВЛ, 109).

Наповнюваність граматичної основи простих речень відображали односкладні й двоскладні прості речення. Односкладні речення містили тільки одне головне слово в граматичній основі (підмет або присудок), напр.: А о Корсуньстѣй странѣ (ПВЛ, 37); Но боюся, господине, похуленія твоего на мя (СДЗ, 4). Двоскладні речення мали в своїй граматичній основі обидва головні члени речення (підмет і присудок), напр.: Игорь ждѣтъ мила брата Всеволода (СП, ̃аі); и одинъ с города потагнувъ стрѣлою оудари в горло и тако Бѣ заступи и ѿ(т) смѣрти и ту гнѣвы повелѣ воевати много (ИЛ, 487).

Наявність чи відсутність другорядних членів речення яскраво засвідчували непоширені й поширені прості речення. Непоширені склалися тільки з головних членів речення (одного чи двох), напр.: И побѣдиша деревляны (ПВЛ, 42); Страны ради, гради весели

(СПШ, ѣг). Поширені речення містили, крім головних членів, ще й другорядні, напр.: По семь же Володимеръ поєха из Берестіа до Володимера (ГВЛ, 137); ѿ(т)вѣщавъ же старѣшина сбороу (ЄЄ, 147).

Реалізація відповідного змісту повідомлюваного відобразилася в повних і неповних реченнях. Повні речення виражали думку при наявності всіх необхідних членів речення, напр.: Княгини же въшедши повѣда рѣчь Ярѣтакову (ГВЛ, 145); Дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнѣздо (СПШ, ді). А неповні речення втрачали частину висловлюваного через відсутність необхідних членів, але компенсували втрачене за рахунок контексту, напр.: Ба никто же не видѣ никдѣ же токм(о) иночадыи (ЄЄ, 42); а вы боудите до вечера в Киевѣ. и мы боудемъ (ИЛ, 427).

Отже, в індоєвропейській мові просте речення виникло на основі слів чи окремих груп слів, у праслов'янській період розвинуло свою структуру, набуло багатьох диференційних ознак, а в давньоукраїнській період чітко виділялося серед інших синтаксичних конструкцій. Ознаки давнього простого речення відобразилися в майбутньому розвитку української мови й на сучасному етапі.

2.2. Виникнення односкладних і двоскладних речень пов'язане із розвитком словозміни повнозначних слів та формуванням службових слів. А розрізнення їх почалося з творення особових форм дієслова, що протиставлялися недієслівним словам (це було перше граматичне протиставлення в мові). Функційною ознакою особових форм дієслів стало вираження ними одночасно дії і суб'єкта дії. У зв'язку з цим особові дієслова-присудки могли виконувати роль цілого речення і передавати зміст речення більшою мірою, ніж інші частини мови, а при входженні недієслівних номінацій у речення особові дієслова зосереджували в собі основу речення. У випадках уточнення суб'єкта дії особові дієслова супроводжувалися відповідними іменами, що поступово перетворилися на другий головний член речення – підмет. Коли йшлося тільки про предмети, явища або лише про дії, стани підмет чи присудок могли самостійно або із другорядними членами вживатися в ролі цілих речень, стаючи одночленними граматичними центрами речень.

На праслов'янському ґрунті односкладні прості речення постали зі сформованою синтаксичною будовою, з високою частотністю і з

різними семантичними особливостями. Будова простих односкладних непоширених речень нагадувала первинні граматично неформлені слова-речення, а будова простих односкладних поширених речень являли собою окрему синтаксичну категорію, сформовану разом із категорією двоскладних речень унаслідок еволюції давніх однослівних і багатослівних граматично невпорядкованих речень. Односкладні речення поділялися на два великі семантичні різновиди – дієслівні й іменні, у межах яких виділялися окремі типи простих односкладних речень.

У давньоукраїнській період односкладні речення виділялися як окрема самостійна синтаксична одиниця з одновершинним синтаксичним центром (при наявності одного головного члена речення), з поширеною або непоширеною структурою, з повним або неповним вираженням змісту. Від неповних двоскладних речень односкладні відрізнялися тим, що в них особове значення набувало зовнішнього синтаксичного характеру, а в неповних двоскладних – воно було складовою частиною внутрішнього синтаксичного зв'язку. Граматичне вираження головного члена речення лягло в основу класифікації простих односкладних речень.

Дієслівні односкладні речення поділялися на означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові й безособові. Основним показником означено-особових речень були форми 1, 2 ос. одн., мн., дв. наказ. способу дієслів, а згодом і форми 1, 2 ос. дійсн., умовн. способів дієслова, напр.: *Послушаи бѣа паче очию си рекъшааго. не осожайте да не осождени боудете* (Изб 1076, 196); *Да разверзу въ притчах гаданіа моя и провѣщаю въ языцѣх славу мою* (СДЗ, 4); *Еще возвратимся на предняя словеса* (СДЗ, 33). На давньому українському ґрунті ці речення були більш поширені, ніж двоскладні із займенником 1, 2 ос. в ролі підмета. Специфічність таких односкладних речень полягала в тому, що дієслово-присудок ніс більше семантичне навантаження через відсутність підмета-займенника, ніж граматична основа у двоскладних реченнях. В українській мові збереглися спонукальні й розповідні означено-особові речення, що вживаються разом із двоскладними.

У неозначено-особових реченнях головне слово виражалось формою 3 ос. мн. дієслів, рідше 3 ос. одн., напр.: *А оже оукрадоуть чужь песь, любо ястребь, любо соколь, то за обиду 3 гривны* (ПР,

72); Аже межю *перетнетъ* бортьную, іли ролеіную *разореть*, іли дворную тыномъ *перегородить* межю... (ПР, 112). Вони траплялися в різних писемних творах і функціювали як оповідні структури. Неозначено-особові речення з дієсловом у 3 ос. мн., що вказує на невизначену групу осіб, рідше ситуацію, час, стали ознакою і сучасної української мови. А речення з дієсловом в 3 ос. одн. вийшли з ужитку, бо форма одн. не відповідала категорії неозначеності. Такі речення передали свої функції двоскладним, насамперед із підметами *хто, що*.

Узагальнено-особові появилися пізніше, ніж означено-особові й неозначено-особові, і в ролі головного члена мали дієслова дійсн. або наказ. способів 2 ос. одн., напр.: *Не имѣи собѣ двора близъ царева двора* (СДЗ, 20); *желѣзо уваришишь*, а злы жены *не научишь* (СДЗ, 31). У давніх писемних пам'ятках вони були поодинокими й відрізнялися від тотожних за формою означено-особових речень тим, що характерний для них зовнішньо-синтаксичний зв'язок співвідносив їх зміст із будь-якою особою взагалі чи з певною категорією осіб, визначеною змістом речення, ситуацією чи контекстом. Такі речення виражали повчання, наказ, пораду, настанову, побажання, адресовані великій групі слухачів, присутніх чи відсутніх у даній розмові, і зберегли свою семантику до сьогодні.

Безособові речення виражали дію, стан поза відношенням до суб'єкта, за допомогою дієслова переважно в 3 ос. одн. тепер., мин., майб. часів. Становлення різних формальних засобів вираження безособового значення зумовило поділ безособових речень на окремі різновиди. Одним із найбільш давніх типів безособових речень, але рідковживаних в давньоукраїнській період, були власне безособові з головним членом у 3 ос. мн. дієслів, напр.: Тою же зими *погремѣ*. м(с)цѣ. дека(б). въ. Ї. (ЛЛ, 303). Окремо виділялися безособові речення із особовими дієсловами в безособових значеннях із часткою *ся* або без неї, напр.: *конь же начать соватисѣ под ни(м).* и шеломъ с него слетѣ. и щить *ω(t)торже* (ЛЛ, 334). Інший різновид становили безособові речення, що сформувалися на основі дієслова *быти* з додатковими компонентами (прислівниковими, іменниковими тощо), напр.: *и бы(с) к великоу днѣ* на вербеницю и тоу престависѣ добрыи старечъ Петрѣ Ильичъ (ИЛ, 340). Велику групу в українській мові становили безособові речення із залежними та незалежними інфінітивами, напр.: Разоумно *послоушати подобаетъ* прѣ

соудиямъ. неоудобъ бо єсть правды избрѣсти. скоро отьбѣгаюште или отьгонаште (Изб 1076, 200), А се покони вирнии были при Ярославѣ: *вирьникоу взати 7 вѣдерь солодоу на нед(ѣ)лю, оже ѡвьнъ любо полоть, или 2 ногатъ* (ПР, 123–124). Поступово зростала й кількість безособових речень із пасивно-дієприкметниковими зворотами та з формами предикативних прислівників у ролі головного члена речення, напр.: а за жеребець, оже *не вѣсѣдано* на нь, то гривна коунъ, а за жереба 6 ногатъ... (ПР, 126); и Бѣ разгна мъглу и бы(с) ясно (ИЛ, 466). У спадок сучасній українській літературній мові перейшли безособові речення з незалежним інфінітивом, з дієсловами на *-ся*, прислівниками, пасивними дієприкметниками іменної форми в ролі головного члена, поступово занепали речення з дієсловом *быти*, що сполучався з інфінітивом, зі словами повинності *подобаеть, достоитъ* та інші безособові речення.

Іменні речення становили значно меншу за кількістю групу односкладних речень у давньоукраїнський період, ніж дієслівні. Головний член їх позначав суб'єкт дії, стану, процесу й виражався переважно іменниковими формами. Номінативні речення могли містити повідомлення, вказівку, оцінку, ставлення до когось (чогось) та інше, напр.: *О благости божіа!* (ПП, 22); *а се вы братъ мой Игорь* (ИЛ, 320); *о хѣ иѣ гѣ* нашемъ ємоу же *слава*: ныня и присно и въ вѣкы вѣкомъ (Изб 1076, 474). З давнього українського періоду номінативні речення стали більше входити до вжитку і сьогодні виділяються як самостійні синтаксичні одиниці в різних стилях української мови.

Історія розвитку односкладних речень засвідчила про їх активне творення й функціювання у всі епохи. Започатковані в індоєвропейський період типи односкладних речень розвинули та усталили свою структуру з одновершинним центром (одним головним членом речення), а в писемний період закріпилися в багатьох структурно-семантичних різновидах, що з невеликими змінами стали надбанням і сучасної української мови.

2.3. Формування структури двоскладних речень було протяжним і складним, що не дало можливості їм настільки розвинути формальні засоби вираження, як односкладним. Особові дієслова первинно зосереджували в собі дію й суб'єкт дії, були найбільш суттєвими й

постійними елементами речення, але в окремих випадках значення суб'єкта дії чи стану ставало незрозумілим і вимагало спеціального уточнення. Тому разом почали вживатися головні члени речення – присудок і підмет, що склали граматичну основу двоскладного речення. На початковому етапі становлення підмет як назва суб'єкта дії міг не збігатися із суб'єктом думки, а присудок як назва дії – з предикатом думки. І якщо первинно підмети виражалися іменами, а присудки – дієсловами, то з виникненням іменної словозміни, виділенням різних категорій невідмінюваних слів, усталенням формальних засобів підпорядкування головним членам речення другорядних у ролі головних компонентів речення почали використовуватися слова різних частин мови.

У праслов'янській мові двоскладне речення було самостійною синтаксичною одиницею, що мала усталену граматичну основу, відповідну структуру, порядок розташування членів речення й певні засоби їх вираження. Предикативний центр двоскладного речення утворювали обов'язково підмет і присудок (головні члени), які могли доповнюватися залежними словами. Підмет виражався іменними частинами мови, рідше дієсловами, прислівниками, службовими частинами мови, а присудок дієслівний – особовими формами дієслів, іменний – іменними частинами мови з дієслівною зв'язкою **byti* або без неї. Двоскладні речення лише з головними членами (предикативним центром) були непоширеними, а при наявності хоч би одного другорядного члена речення вважалися поширеними. Поширені й непоширені двоскладні речення могли бути повними й неповними, але в непоширеному реченні міг бути відсутній головний член речення, а в поширеному – будь-який член речення. Порядок розміщення членів у двоскладних реченнях був вільним, з частим розривом компонентів групи підмета й групи присудка, розміщенням між головними другорядних і навпаки.

Давній українській мові були властиві двоскладні речення як унормовані, розвинені за структурою самостійні синтаксичні конструкції. У їх складі виділявся двочленний предикативний центр – самодостатній у вираженні змісту речення або доповнений другорядними членами, необхідними для повного розкриття повідомлюваного. Непоширені речення були маловживаними в писемних пам'ятках, на відміну від поширених речень, напр.:

И рече Володимерь... (ПВЛ, 89); Того же лѣ(т) Городень погорѣ всь. и цр҃кы каменная. ѿ(т) блистанія. молниѣ. и шибения грома (ИЛ, 634). Поширені й непоширені речення з необхідними словами для вираження змісту речення належали до повних, а речення з опущеними компонентами – до неповних, напр.: зане ратнии наши вси на конехъ суть (ИЛ, 426); а ты снѣ е(г) сѣдиши в Пересопници. а другиы Бѣлѣгородѣ (ИЛ, 416-417). Двоскладні речення могли ускладнюватися однорідними членами, зворотами, уточнювальними словами й іншими конструкціями, напр.: Олександръ прія *Угровескъ, Верещинъ, Столтѣе, Комовъ*, и да Василкови Белзъ (ГВЛ, 78); Княгини же Романова *възємши дѣти своя*, бежа въ Володимерь (ГВЛ, 77); Мы же, *хрестьяне суще*, не въздаем почестья противу оного възданью (ПВЛ, 89).

Найбільш суттєвою ознакою давніх двоскладних речень, що відрізняла їх від дописемної доби, стало використання в ролі підмета особових займенників. У минулому вказівним займенникам, що лягли в основу особових, не характерна була номінативна функція, а зі становленням категорії особових займенників розвинулася в них і нова синтаксична функція – вираження суб'єкта дії. У давній українській період двоскладні речення із займенником-підметом при дієслові-присудку в різних часових формах були поодинокими, напр: Онъ же рече имь... (ПВЛ, 90); да и азъ быхъ ту же страсть приялъ (ПВЛ, 93). Але з часом вони більше поширилися і стали нормою сучасної української мови. Унаслідок використання особових займенників-підметів більше вдосконалилася двоскладна структура простого речення.

Компоненти двоскладного речення закріплювали за собою певне місце, тому порядок розміщення членів речення набував більш стабільного й впорядкованого характеру. Простий дієслівний присудок міг стояти після й перед підметом, поруч і часто на відстані від нього, частини присудка, вираженого дієсловами у формах перфекта, плюсквамперфекта, складеного майбутнього часу, умовного способу могли також розриватися, напр.: Но *врагъ не почиваше*, остря ю на възбраненіе отрока о таковѣм смиреніи его (ПП, 26); Оттолѣ *сынъ* его *Георгій* велику любовъ *имѣяше* къ святому тому мѣсту (ПП, 5); В другій же день паки *приде жена* (ПП, 30); и *начнетъ бра(т)* брата *закалати* (ЛЛ, 262); яко аще не *бы Господь помогль* ми (ПП, 48).

Складений дієслівний присудок займав переважно постпозицію щодо підмета, поблизу чи на віддалі від нього, напр.: *Писци же начаша каатися* свого сьгрѣшенія (ПП, 10); *Сего же ради Вѣсеволодъ сь сыномъ своимъ Владимиромъ ис Переяславля пріеха видѣти* такого чудеси (ПП, 11). Іменний присудок так само розміщувався частіше після підмета, напр.: *Володимеръ же радъ бывъ...* (ПВЛ, 81); *Азь бо есмь, княже господине, аки трава блещена...* (СДЗ, 7). Порушення такого порядку зумовлювалося тематикою, жанром пам'ятки, а також стилістичною метою висловлювання. Наслідком цього ставало використання в писемних пам'ятках речень із довільним, нефіксованим розташуванням компонентів складеного дієслівного й іменного присудків, напр.: *И нача Богъ умножати* чръноризца молитвами пречистыа Богородица и преподобнаго Антонія (ПП, 18); и *бы(с) брань тажска*. межі ими (ИЛ, 737). Вільний, непрямий порядок розташування членів речення був характерний для живої розмовної мови, у якій зберігся до сьогодні. А прямим порядком у сучасній літературній мові вважається розміщення членів речення в такій послідовності: підмет, присудок, другорядні члени.

У своєму розвитку двоскладні речення пройшли довгий шлях від функціонування в індоєвропейській період граматично неформлених речень, що об'єднували ім'я (назву суб'єкта дії) та дієслово (назву дії) або ще й супровідні слова, до усталення головних і другорядних членів речення, засобів їх вираження, а в писемний період – до становлення повноцінної синтаксичної конструкції з двовершинним предикативним центром, сформованою граматичною будовою, відповідним порядком членів речення, що в подальшому набув унормованого характеру.

2.4. Процес ускладнення речень розпочався ще в індоєвропейській період. Початком його могло бути вживання при будь-якому члені речення дієприкметників, що становили іменну форму й допускали при собі такі самі доповнення, як і особові форми тієї основи, до якої вони належали. Завдяки можливості вільно прилягати до слів дієприкметники набули різної функційності, а прилягання стало основним прийомом зближення слів індоєвропейського синтаксису. Крім дієприкметників, використовувалися й інші засоби ускладнення речення, але через

відсутність упорядкованого граматичного оформлення речення, чіткого розмежування синтаксичних конструкцій додаткові значеннєві компоненти, що вводилися в речення для вираження певного змісту, не мали визначеного статусу, як і головні слова речення, а набули його пізніше.

На праслов'янському ґрунті виділялися ускладнені речення з різноманітними додатковими синтаксичними конструкціями. Поштовхом до їх творення була зміна синтаксичних функцій віддієслівних іменних форм (дієприкметників, інфінітивів, супінів). Вживаючись спочатку в атрибутивній функції, віддієслівні іменні утворення почали частіше уточнюватися залежними від них другорядними членами, а з підпорядкуванням собі другорядних членів вони помітно віддалилися від звичайних іменних форм і ще більше функційно наблизилися до дієслівних особових форм, розвинувши при цьому нову, напівприсудкову функцію. Так утворилися дієприкметникові, інфінітивні й супінні звороти. Вони виконували напівпредикативну функцію, бо головні їх слова підпорядковувалися іншому (головному чи другорядному) членові основної частини речення.

На українському ґрунті виділялося кілька різновидів ускладнених речень – прості речення з відокремленими членами речення, з однорідними членами речення, зі вставними словами, зі звертаннями. З них найбільш архаїчну групу становили речення з відокремленими членами, вираженими дієприкметниковими, інфінітивними, супінними зворотами. Дієприкметникові звороти як відокремлені члени речення виконували атрибутивну функцію, причому дієприкметники мали членну або нечленну форми, напр.: вони же начаша прр̑ки избивати *обличаєми ω(t) ни(x)* (ЛЛ, 98). Але найбільш частими були дієприкметникові звороти з напівпредикативною функцією, які у зв'язку з підметами, іменними присудками й пов'язаними з ними прикладками мали форму наз. відм., у залежності від прямого додатка – форму знах. або род. відм., а у зв'язку із слабкерованим додатком у формі дав. відмінка – дав. відм., отримавши назву *звороти з давальним самостійним*. Дієприкметникові звороти з дієприкметником у наз. відм. виконували функцію вираження дії чи стану, супровідної до змісту основної частини речення і здебільшого ускладнюваної додатковими

синтаксичними значеннями різних обставин (способу дії, часу, причини, мети, умови, місця тощо), напр.: *Игорь же нача княжити въ Кыевъ, миръ имѣя ко всѣмъ странамъ* (ПВЛ, 39); *и тако дошедъ Стославъ Чернигова, ту оста* (КЛ, 478); *видѣвше же многое множество полковъ устремленіе, не стрѣпѣша, но предашася* (ГВЛ, 115); *Се же рече, грозя имъ* (ПВЛ, 48); *З добрымъ бо думцею думая, князь висока стола добудеть, а с лихимъ думцею думая, меншего лишенъ будеть* (СДЗ, 26); *Изаславъ же помина городъ. подале города. и ста на рѣци. не дошедъ Слоучи* (КЛ, 410). Дієприкметникові звороти з дієприкметником у знах. та род. відмінках виражали дію або стан, суб'єктом яких був прямий додаток, і наближалися за функцією до підрядних додаткових речень, напр.: *Печенѣзи же мнѣша князя пришедша, побѣгоша* різно от града (ПВЛ, 48); *И наидоша я козарѣ, сѣдящая на горах сихъ в лѣсѣхъ...* (ПВЛ, 16). Дієприкметникові звороти з давальним самостійним (з дієприкметником у дав. відм.), що стали своєрідністю східнослов'янських мов, виконували різні обставинні функції (часу, причини, способу дії, допустовості й наслідку) або вживалися для вираження супровідної дії чи стану, напр.: *По семъ же долгу времени минувши, мятежь бысть межи братома, Володимеромъ и Романомъ* (ГВЛ, 78); *падшоу снѣгу и серену, не могоша ити и вѣротишася на Нурѣ* (ГВЛ, 110); *и прошедше валъ ту сташа. зрацимъ на са. стрѣлцемъ же бьющимъса межи полко(м)а* (КЛ, 381); *Онъ же шедъ сѣде на столѣ Черниговѣ, Ярославу сущю Новѣгородѣ тогда* (ПВЛ, 99). Дієприкметникові звороти в напівпредикативній функції могли приєднуватися до основної частини речення за допомогою сурядних сполучників або підрядних сполучників та сполучних слів, напр.: *Городу же взяту, и поимаша в немъ товара много* (ГВЛ, 135); *«Да приходячи Русь слюбное емлют, елико хотячи...»* (ПВЛ, 24). З перетворенням нечленних дієприкметників у незмінні дієприслівники, дієприкметникові звороти почали сприйматися як дієприслівникові звороти, що збереглися частково до сьогодні або зменшили свою продуктивність чи взагалі занепали (напр., звороти з давальним самостійним).

Після виникнення інфінітивів і супінів та з розвитком їх здатності групувати навколо себе другорядні члени речення, які були при дієсловах-присудках, стали поширюватися ускладнені речення з інфінітивними й супінними зворотами, напр.: *Якоже се и при насъ*

нынѣ половци законъ держать отецъ своих: *кровь проливати* (ПВЛ, 16); Изяславъ же *проси у нихъ помощи* ити на Галичъ (ГВЛ, 117); и ото чина вѣхаша Берендици *взять полкоу*: съ саблами и почаша я сѣчи (КЛ, 326); и хаша за Киевъ *воевать* (КЛ, 556). Из занепадом супіна та заміщенням його інфінітивом замість супінних зворотів стали поширюватися інфінітивні, напр.: Да пойдѣте *княжитъ* и володѣти нами (ПВЛ, 18); и посласта подвоискѣи и биричѣ по оулицамъ *кликати* (КЛ, 369). Ускладнені речення з інфінітивними зворотами поступово знизили частотність із витісненням їх складнопідрядними реченнями.

Відокремленими членами речення в українській мові були й прикладки. Завдяки їм часто ускладнювалися речення й набували більш обширної структури і розкритого змісту. Прикладки стосувалися здебільшого назв осіб, рідше інших понять і виражалися переважно кількома словами, напр.: Видѣвъ же первый от ангель, *старѣйшина чину ангелску*, помысли вѣ себе, рекъ... (ПВЛ, 62). У такому співвідношенні вони активно використовуються і в сучасній українській мові.

Структуру речення в українській мові ускладнювали й однорідні члени речення. Однорідними були головні й другорядні члени, що поєднувалися інтонаційно або за допомогою сурядних сполучників. У писемних пам'ятках такі ускладнені речення були досить вживаними, причому відкритої структури, тобто інтонація речення вказувала на можливість безкінечного приєднання однорідних членів, напр.: Царь же *крести князя ихъ* и бояры вся, и миръ *створи* с болгары (ПВЛ, 18); и Всеволодъ князь Киевский. *прииде* и съ *женою*. и съ *всеми бояры* на свадбоу (ИЛ, 314); онъ же дасть ему. *бронѣ. щитъ. мечъ* (ЛЛ, 67).

З метою виразити ставлення мовця до повідомлюваного і передати різні модальні значення в тексті писемних творів автори вводили вставні слова, вирази, а для інтонаційного виділення певного компонента речення використовували звертання, що також ускладнювали структуру речення. У давніх творах речення зі вставними словами і виразами були не частими, напр.: Здѣ же, *рече*, достоить блудъ творити всякъ (ПВЛ, 60); соцькій же Микула рече: *«Господине! Не погнетши пчель, меду // не ясти»* (ГВЛ, 94). Однак продуктивним було використання у реченнях звертань, до істот і до

неістот, напр.: *рабе, англе, бїце, воєводи, служителю, жєно, бѣдничє* (Чет, 5, 38 зв, 47 зв, 73, 76 зв, 321 зв, 360).

У писемних пам'ятках траплялися і речення, ускладнені кількома різними конструкціями, напр.: *Видѣвъ же Аронъ, брат Аврамовъ, ревнуня по идолѣх хотѣ вымчати идола, а самъ сѣгорѣ ту Аронъ, и умре пред отцемъ* (ПВЛ, 64-65); *И възя Книгы Пророческіа, тако събѣ въ сердци мысля, рче: «Господи Боже силный и всемогыи, словомъ своимъ вся съзидаа и растроая! Што ми, Господи, проявишь грѣшному рабу своему, на томъ стану»* (ГВЛ, 132).

Процеси вдосконалення, збагачення структури простого речення, розширення його виражальних можливостей, функційних можливостей різних частин мови відобразили специфіку не тільки простих речень, а й представили прості ускладнені речення як самодостатні цілісні синтаксичні конструкції.

Список літератури

Арполенко Г.П. Односкладні речення. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 231–289.

Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1960. 236 с.

Безпалько О.П. Синтаксис. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови: підручник*. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 391–410.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 212–224.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 125–132.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 166–179.

Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / відп. ред. акад. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.

Німчук В.В. Синтаксичні функції прийменників. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 131–230.

Щербатюк Г.Х. Просте речення. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 11–131.

3. Синтаксис складного речення

- 3.1. Формування складного речення.
- 3.2. Безсполучникові речення.
- 3.3. Складносурядні речення.
- 3.4. Складнопідрядні речення.

3.1. Для вираження глибокої чи багатоскладової думки в одному відрізку мовлення в індоєвропейській мові використовувалася кілька окремих речень. Речення розміщувалися переважно одне біля одного, у порядку розкриття змісту думки і мали різні граматичні центри. Зв'язок між реченнями передавався інтонаційно, лексичними елементами й порядком розміщення їх компонентів. Водночас помітним ставало і функціонування деяких сполучних засобів на зразок *и, или*. З урахуванням таких відомостей можна стверджувати про зародження в індоєвропейській мові складних речень, які в подальшому розвитку слов'янських мов набули виразної структури й відповідної класифікаційної характеристики.

У праслов'янській мові складне речення являло собою сформовану синтаксичну конструкцію з двома чи кількома частинами, незалежними або підпорядкованими одна одній. Частини складного речення відрізнялися від окремого простого речення тим, що в межах складного вони були позбавлені комунікативної самостійності та існували лише в сукупності, утворюючи єдину синтаксичну одиницю. За характером відношень між частинами складні речення поділялися на безсполучникові (з формально невираженим зв'язком між частинами), складносурядні (з паратактичним зв'язком між частинами) і складнопідрядні (з гіпотактичним зв'язком між частинами). При цьому, логічним є розгляд складних речень як первинно безсполучникових, далі як сполучникових з омонімією сполучників (здатністю сполучників виражати одночасно паратактичні й гіпотактичні зв'язки або різноманітні зв'язки в межах одного типу речень), а потім як усталених сурядних, підрядних і безсполучникових складних речень у зв'язку з усталенням сполучних засобів для вираження синтаксичних відношень.

У давньоукраїнський період були відомі складні речення як високоорганізовані, стандартизовані синтаксичні конструкції в трьох

типах (безсполучниковому, сурядному, підрядному) та з кількома різновидами в межах кожного типу й відповідними засобами їх вираження. Безсполучникові речення, відображаючи інтонаційне поєднання залежних або незалежних за смисловою структурою частин, збігалися за семантикою зі складносурядними або складнопідрядними реченнями, напр.: Щекоть славіи успе, говоръ галичь убуди (СП, ġ); И прозваша Олга – вѣщій: бяху бо людие погани и невѣигласи (ПВЛ, 25). Складносурядні речення мали різні смислові зв'язки між частинами (єднальні, з'їставні, протиставні, розділові), напр.: И приспѣ осень, и помяну Олегъ конь свой... (ПВЛ, 29); Ничить трава жалощами, а древо с тугою къ земли преклонилось (СП, ħ); И Фараонъ таковой бѣ, но и тому будущаа предпоказа (ПВЛ, 31). Більш складними за структурою і семантикою були складнопідрядні речення (з часовими, умовними, причиновими, з'ясувальними та іншими зв'язками), напр.: Взореньъ бываеть во вратѣхъ мужъ ея, внегода аще сядеть на сонмищи съ старци и съ жители земли (ПВЛ, 57); Въ 7-й же день почи богъ от дѣлъ своихъ, иже есть субота (ПВЛ, 62); И введе Ной, яже заповѣда ему богъ (ПВЛ, 64); Сица же будутъ мученья, иже не вѣруеть къ богу нашему Иисусу Христу... (ПВЛ, 73–74).

Порядок розміщення частин у складних реченнях був вільним, аналогічним порядку розташування слів у простому реченні. У безсполучникових реченнях із сурядним синтаксичним зв'язком частини мали незалежний характер і вільний порядок розміщення, а з підрядним зв'язком – підрядна частина залежала від головної і стояла переважно після неї, напр.: И рече Богъ: «Кровь брата твоего вопеть ко мнѣ, будеши стена и трясыйся до живота своего» (ПВЛ, 63); Не съкрыва прѣмоудрости своєю: словѣмъ бо познана боудеть (Изб 1076, 313). У складносурядних реченнях частини мали незалежний, невідпорядкований характер та поєднувалися сурядними сполучниками, що розміщувалися на початку майже кожної частини речення, напр.: И възложи богъ на Адама сонъ, и успе Адамъ, и взя богъ едино ребро у Адама, и створи ему жену, и введе ю в рай ко Адаму, и рече Адамъ... (ПВЛ, 62). У складнопідрядних реченнях залежна частина підпорядковувалася головній, могла займати будь-яку позицію щодо головної частини (постпозицію чи препозицію) і містила підрядні сполучники або сполучні слова, напр.: Егда сдѣла

ковчегъ, и рече господь Ноеви... (ПВЛ, 63); Аврамъ бѣ лѣтъ 80 и 6, егда родися Измаиль (ПВЛ, 65).

3.2. Зародженням складного безсполучникового речення було ритмомелодійне поєднання в індоєвропейській мові двох, рідко кількох простих речень із метою вираження багатопланової думки. Первинно вони становили єдиний і неподільний у граматичному відношенні структурний тип речень, у якому простежувалися семантичні відношення між частинами, що стали пізніше основою класифікаційної характеристики складних безсполучникових речень.

На праслов'янському ґрунті безсполучникові складні речення чітко відділялися від інших складних речень, охоплюючи кілька граматичних основ і відображаючи різні семантичні відношення між ними без формально виражених сполучних засобів, лише завдяки змістовому й інтонаційному поєднанню частин. У процесі формування та усталення сполучних засобів складні сполучникові речення почали сприйматися як вторинні, дещо пізніші в часі, ніж складні безсполучникові як первинні. Тому з хронологічного погляду найбільш давніми за походженням можна вважати безсполучникові складні речення, що не мали спеціальних формальних показників синтаксичного зв'язку, водночас розвиток і спеціалізація на спільнослов'янському ґрунті сполучникових складних речень вплинули на класифікацію безсполучникових складних речень.

У давньоукраїнській період безсполучникові речення виділялися як складні синтаксичні утворення з двома чи кількома предикативними центрами, без формальних показників синтаксичного зв'язку між частинами. За граматичним оформленням становили окремий тип складних речень, відмінний від структури складносурядних та складнопідрядних речень. А за семантичними особливостями зближувалися зі складними сполучниковими реченнями, відображаючи між частинами такі смислові зв'язки, як у складносурядних і складнопідрядних реченнях. З урахуванням цього й здійснювалася класифікація безсполучникових речень, але через відсутність у них спеціальних показників синтаксичного зв'язку між частинами така класифікація повністю не збігалася із класифікацією складносурядних і складнопідрядних речень. Безсполучникові

речення поділялися на конструкції з однорідними і неоднорідними складовими частинами.

Безсполучникові складні речення однорідного складу відображали переважно єднальні відношення між частинами й мали незамкнений, відкритий характер, напр.: Отцю бо отецтво, сыну же сыновство, святому же духу исхоженъе (ПВЛ, 78). Рідше траплялися речення із зіставними відношеннями між частинами, що мали закриту структуру, напр.: не любо ми естъ в Києвъ быти. хочю жити с Переяславци в Дунаи (ЛЛ, 67). У наступному розвитку української мови безсполучникові речення однорідного складу ставали частотнішими і збереглися такими дотепер.

Безсполучникові складні речення неоднорідного складу містили дві, рідко кілька частин, одна з яких була головною, а інші – підпорядковані їй за змістом. Такі речення мали замкнений характер і вживалися частіше, ніж безсполучникові однорідного складу. У безсполучникових реченнях неоднорідного типу простежувалися різноманітні відношення між складовими частинами, зокрема причинні, напр.: поиди Переяславлю хотать тебе Переяславци (ИЛ, 359); означальні, напр.: стоита ли бра(т) оу хр(с)тномъ цѣловании. се есми цѣвовали патомъ дни (ИЛ, 328); з'ясувальні, напр.: в се же время земля стукну мнозѣ слышаша (ИЛ, 205); умовні, напр.: не обыкли пити молока. пии вино (ИЛ, 807); просторові, напр.: їдаста в собѣ видаста зарю велику (ИЛ, 202).

Загалом процес становлення безсполучникових складних речень охопив етапи первинного прилягання простих речень без виразних показників смислового зв'язку між частинами, формального, граматичного, змістового впорядкування складових частин у межах речення й усталення різних семантичних різновидів безсполучникових складних речень, що за значенням співвідносилися з різновидами складносурядних і складнопідрядних речень. Завдяки цьому безсполучникові складні речення однорідного складу можуть трансформуватися в складносурядні, а безсполучникові неоднорідного складу – у складнопідрядні речення.

3.3. Ознаки складносурядного речення були відомі ще в індоєвропейській мові, однак прямих доказів існування таких речень у той час немає. Підтвердженням того, що в індоєвропейській мові

існували початки складносурядних речень можуть бути сполучники на зразок *и, или*. Такі сполучники вживалися на початку наступної складової частини або усіх частин речення, не маючи статусу сполучних засобів, а виконуючи тільки функції службових слів чи інших додаткових елементів у реченні. Отож на індоєвропейському ґрунті складносурядні речення становили сполучення граматично неформлених однорідних простих речень із відповідними формальними синтаксично неусталеними показниками між частинами або без них.

На праслов'янському ґрунті складносурядні речення виділялися як окрема синтаксична одиниця, відмінна від безсполучникових і складнопідрядних речень. Цьому великою мірою посприяло виникнення сполучників сурядності, які й стали основним показником складносурядних речень та виразником їх смислових відношень між частинами. Первинно смислові зв'язки між частинами складних речень могли виражати окремі члени речення, переважно вказівні слова займенникового та прислівникового походження із коренями *l-, b-, n-, t-*. З утратою лексичного значення в межах речення такі слова перетворилися з членів речення в допоміжні засоби синтаксичного зв'язку між частинами речення (*i, a, li, bo, ba, нь, no, ti, ta*). І спочатку новоутворені сполучні засоби вживалися для оформлення різних смислових відношень (сурядних і підрядних), лише з формуванням підрядних сполучників і сполучних слів для вираження смислових зв'язків між нерівноправними частинами первинні сполучники стали використовуватися в складносурядних реченнях. Отже, прагнення найбільш чітко виразити смислові відношення між однорідними частинами складних речень у процесі вираження обширної думки зумовило витворення сурядних сполучників, що закріпилися в складносурядних реченнях. А специфіка відображуваного сполучниками сурядного зв'язку зумовила поділ речень на єднальні, зіставно-протиставні й розділові. У відповідному структурному та семантичному оформленні складносурядні речення успадкувала з праслов'янської й українська мова.

Для давньоукраїнського періоду характерні були усталені складносурядні речення з двома чи кількома синтаксично рівнозначними складовими частинами, з відповідними засобами

вираження смислових відношень між частинами та з давніми значенневими різновидами. Єднальні складносурядні речення виражали одночасне або паралельне тривання в одному часовому вимірі кількох дій або станів, позначених присудками складових частин, напр.: ты переди до мене добръ былъ еси. и азъ до тебе (ИЛ, 477); послідовне протікання кількох дій, процесів, станів, позначених присудками складових частин, напр.: и послаша Деревляне лучшиє мужи числомъ. ꙗ. въ лодыи к Ользѣ. и присташа подь Боричевымъ в лодыи (ЛЛ, 55); рідко причиново-наслідкові, умовно-наслідкові або висновково-результативні відношення, напр.: и посадиша Новгородци с великою ч(с)тью. Новгородѣ. на столѣ своего емоу о(т)ца и про то разгнѣвася Всеволодъ (ИЛ, 308); и разииде ны с ними рѣка. и нѣльзѣ бы ны сѣ с ними тою рѣкою битьсѣ (ИЛ, 362); оу се же лѣто престависѣ Романъ Володимеричъ. генвара въ шестыи и посла Володимеръ другаго сѣна Андрѣя оу Володимеръ княжить (ИЛ, 285).

У єднальних складносурядних реченнях частини поєднувалися за допомогою сполучників *и*, рідко *а*, *да*, *та*, *ни*, напр.: «Велий господь, *и* велья крѣпость его, *и* разуму его нѣсть конца!» (ПВЛ, 57); се съ симъ ны сѣ полко(м) нѣлзѣ бити. сею рѣкою. *а* сѣмо сѣ за нами Днѣпръ росполиваєть. *а* поидемъ за Днѣпръ (ИЛ, 362); Дасть Бохमितъ комуждо по семидесят женъ красныхъ, исбереть едину красну, и всѣх красоту възложить на едину, *та* будетъ ему жена (ПВЛ, 59–60); *д(а)* аще ма просити. право то пришлите мужа нарочиты. *да* в велицѣ чти приду за вашъ кн(а)зъ (ЛЛ, 56–57); *Ни* отецъ бо въ сынъ ли въ духъ преступають, *ни* сынъ во отца и в духа, *ни* духъ въ сынъ ли во отецъ... (ПВЛ, 78). У сучасній українській мові для вираження єднального зв'язку в таких реченнях усталилися сполучники *і* (*й*), *а*, *та*.

Зіставно-протиставні складносурядні речення виражали зіставлення або протиставлення дій, станів, підкреслювали контраст чи невідповідність дій, явищ, ознак, про які повідомлялося в складових частинах, напр.: Придоша Печенѣзи на Руску землю первое. *а* Стославъ баше Переяславци (ЛЛ, 65); Исавъ же бысть лукавъ, *а* Яковъ праведень (ПВЛ, 65); Зане, господине, кому Боголюбиво, *а* мнѣ горе лютое; кому Бѣло озеро, *а* мнѣ чернѣи смолы; кому Лаче озеро, *а* мнѣ на нем сѣдя плачь горкіи; и кому ти есть Новѣгород, *а* мнѣ и углы опадали... (СДЗ, 8). Засобами вираження

зіставно-протиставних відношень були сполучники *а*, меншою мірою *же*, *но*, *да*, *ино*, *али*, напр.: Воини же присыпаху боле, *а* Володимерь стояше (ПВЛ, 76); и вѣдасть Печенѣжьскіи князь Прѣтичу. конь. саблю. стрѣлы. онъ *же* дасть ему. бронѣ. щитъ. мечъ (ЛЛ, 67); и нѣлзѣ бы емоу и(х) полкомъ доѣхати тою рѣкою. *но* стрѣлци са ѿ ню бѣяхоуть ѿ(т) ѿбоихъ (ИЛ, 361); тако вѣ даала и оу Стародуба и милкусаюча по тебѣ. ѿчину твою. *али* Бѣ послу(х) тому с брато(м) твоимъ радилися есѣвѣ (ЛЛ, 254–255). На сучасному етапі в ролі основного протиставного сполучника закріпився *але*, який витіснив сполучника *но*, а також поширилися сполучники *проте*, *зате*, *однак* та інші.

Розділові складносурядні речення призначені були повідомляти про несумісність, взаємовиключення в одній позамовній ситуації кілької дій або станів, напр.: намъ *ли* от града погинути, *или* граду от нас пленену быти? (СДЗ, 18); а промышлжмы ѿ собѣ. *али* начнуть ѿ насъ людие промышлати (КЛ, 537); Стополкъ про волость *чи* не оуби. Бориса и Глѣба. а самъ *чи* долго поживе (ИЛ, 305). У побудові розділових складносурядних речень використовувалися сполучники *ли*, *или*, *али*, *либо*, *любо*, *чи* (*ци*), але найбільш уживаним був сполучник *или*, напр.: аще *ли* ѿрацетса да оубьень будетъ. *ци* аще оударить мечемъ или копьемъ. *или* кацѣмъ *любо* ѿружемъ. Русинъ Гръчина. *или* Гръчинъ Русина (ЛЛ, 52); но са(м) разумѣи. мнѣ *ли* бы послати к тебѣ достойно. *ци* *ли* тобѣ ко мнѣ (ЛЛ, 254); а хтобы мел того имѣна под кн(є)гинєю искати *либо* дадки мои, *любо* сестры мои, або ближнии мои, так же *либо* хотел *ли* бы пан Василей Хрибтович (ССУМ, I, 545). Основним виразником розділових смислових відношень між частинами речення в сучасній українській мові став сполучник *то*, майже всі давні розділові сполучники замінилися новими *або*, *чи*, *то-то*, *хоч-хоч* тощо.

Отже, у праїндоевропейській мові формальні й смислові відношення між предикативними частинами, перші взірці сполучних засобів могли засвідчувати первинний вигляд складносурядних речень. Становлення на праслов'янському ґрунті сурядних сполучних засобів сприяло відмежуванню складносурядних речень від безсполучникових та набуттю ними статусу окремої синтаксичної одиниці.

На власне українській мовній основі складносурядні речення чітко виділялися на фоні інших складних речень, мали сформовані семантичні різновиди (єднальні, розділові, зіставно-протиставні), відповідно до смислових відношень між частинами. Від того часу з невеликими змінами, що зводилися в основному до переформування сполучних засобів, були успадковані сучасною українською мовою.

3.4. У межах первинних складних речень індоєвропейської мови виділялися й складнопідрядні речення, у яких виразниками смислових відношень між предикативними частинами могли бути повнозначні лексеми, здебільшого вказівні слова займенникового й прислівникового походження із коренями *l-*, *b-*, *n-*, *k-*, *t-*, *j-*. Такі повнозначні слова вживалися спочатку в ролі членів речення, але з метою більш точного передання синтаксичних зв'язків між частинами складного речення наприкінці індоєвропейської доби вони почали набувати другорядної функції – вживалися в ролі службових, допоміжних засобів синтаксичного зв'язку.

У праслов'янській мові складнопідрядні речення мали виразну структуру – складалися з головної і підрядної чи кількох підрядних частин, що розміщувалися довільно в реченнях, а за семантикою становили чимало різновидів. Для вираження підрядного зв'язку в складних реченнях тоді використовувалися омонімічні сполучники, що поєднували і частини складносурядних речень. Водночас формувалися і власне підрядні сполучники, а в ролі службових слів частіше використовувалися відносні слова. Унаслідок поглиблення смислових зв'язків між частинами складнопідрядних речень сполучні засоби піддалися диференціації за значенням і відмежувалися від сурядних як більш давніх сполучників.

У давньоукраїнський період складнопідрядне речення було стандартизованою, високорозвиненою синтаксичною одиницею, що мала усталену граматичну структуру (головну й підрядну частини), багату систему власних виражальних засобів і різноманітну семантичну організацію. Підрядні частини виконували функцію, тотожну з функцією членів речення. Розподіл речень за значенням уже існував на час появи складнопідрядних речень, і підрядна частина могла замінювати відповідний простий член головної частини, залишаючи за собою й далі вільну позицію в межах складного

речення. Давній характер синтаксичних відношень між складовими частинами й засоби їх вираження зумовили поділ складнопідрядних речень на підметові, присудкові, означальні, додаткові, часові, умовні, допустовості, причини, наслідку, мети, місця.

Суть підметових речень полягала в тому, що їх підрядна частина конкретизувала підмет головної частини або компенсувала його. У цих реченнях вживалися сполучні слова *иже, яже, кѣто, чѣто, который, елико* тощо, а також сполучники *оже, яко* тощо, напр.: *иже бо са о зьлѣ радуеуть то тѣ. ненавидить добр(а)* (Изб 1076, 294); *а кто на(с) будетъ живѣ. а прибѣгнетъ к тобѣ* (ИЛ, 467); *и пристранно бѣ. яко селищемъ воємъ множьствомъ. насытитиса. конемъ и самѣмъ на двоу двороу. яко не возмогоша поясати сами и конѣ ихъ* (ИЛ, 834). У присудкових реченнях підрядна частина розкривала зміст іменного присудка головної частини, вираженого вказівними займенниками *такий, той*, напр.: мнозии бо манастири ω(т) ц(с)рѣ. и ω(т) боярѣ и ω(т) бѣства поставлени. но *не суть тацѣ. кацѣи* же суть поставлени слезами. и пощениемъ. и мѣтвою. и бдѣниемъ (ИЛ, 147–148). Складнопідрядні підметові були широко вживані і зберегли свою продуктивність дотепер, а присудкові були поодинокими і такими залишилися.

Складнопідрядні означальні речення виділялися тим, що в них підрядна частина була як атрибутивний визначник іменної частини мови або словосполучення із загальним субстантивним значенням у межах головної частини речення. Вони поділялися на речення зі сполучними словами *иже, якъ* тощо (похідними від кореня *j-) і речення із сполучними словами *какъ, которыи, кѣде, чѣто, кѣгда* тощо (похідними від кореня *k-). Українська мова віддавала перевагу більш новому другому, обмежуючи у вжитку перший, напр.: *король же Андрѣи не забы любви своея первыя. иже имѣаше ко братоу си великомуу князю Романови* (ИЛ, 726–727); *сюже мѣроу мѣри[те] възмѣрится ва(м), и имже судомъ судите суди(т)са ва(м)* (ЛЛ, 356); *не бѣ бо тоѣ землѣ в Роуси которая же его не хоташеть ни любашеть* (ИЛ, 611); *а домашнымъ, что са ωстанеть коунѣ, тѣмъ же са подѣлать* (ПР, 130). Такі речення зазнали різних змін у подальшому розвитку, важливими з яких стали розрізнення сполучникових і відносно-займенникових речень, формування речень зі сполучними словами *який, хто, що* й ін.

У складнопідрядних додаткових реченнях підрядні частини виражали відношення між дією та об'єктом дії, на який вона поширювалася. Вони поділялися на речення зі сполучниками (*оже, яко, да, абы* тощо) та речення зі сполучними словами (*къто, идеже, коли, где* тощо), напр.: *повѣдая людемъ. яко на патое лѣто. Днѣпру потещи вспать. и земламъ преступати на ина мѣста* (ЛЛ, 174); *братья моя. возмите оу мене с любовию что вы даю* (ИЛ, 312); *се же написахъ и положихъ. в кое лѣто почаль быти ман(а)стырь. и что ради зоветься Печерьскый* (ЛЛ, 160). Тривалим на українському ґрунті було вживання підрядних додаткових із багатофункційними сполучниками (*иже, же, яко* тощо), із специфічними модально-з'ясувальними (*аби, жеби, щоби* тощо), але основним виразником зв'язку в них залишився сполучник *що*. Характерними для української мови стали й речення із сполучними словами *хто, що, який, коли, куди* тощо. Усунення синонімії сполучних засобів, закріплення в їх ролі нових сполучників (*ніби, наче, буцім* тощо) забезпечило творення спеціальних речень для вираження об'єктних відношень.

Підрядні частини складнопідрядних часових речень виражали час дії або стану, що характерні були для головного речення. У свою чергу вони поділялися на підтипи за більш конкретним вираження часового значення. Зокрема, одні речення відображали загалом час дії або стану головного речення за допомогою сполучників і сполучних слів *коли, какъ, когда, егда* тощо; інші речення – часові межі, певний період тривання дії або стану головного речення при допомозі сполучних слів *доколѣ, донелѣ, дондеже* тощо; а ще інші – несподівану або швидко змінювану послідовність дій за допомогою сполучних засобів *одва, только, скоро* тощо, напр.: *ваю ѿць добръ былъ коли оу насъ былъ* (ИЛ, 596); *доспѣвайте вси доколѣ рѣкы са оустановать* (ИЛ, 359); *толико яви(т) стагы. и мы ѿ(т)ступимъ ѿ(т) Ярослава* (ИЛ, 499). Складнопідрядні часові речення зберегли до сьогодні генетичну спорідненість із давніми реченнями, водночас зазнали нормування та збагачення синтаксичних засобів зв'язку між частинами. Для вираження загальних часових відношень у таких реченнях утвердилися сполучники *коли, як*; обмежувально-часового значення – сполучники *доки, доти, поки* тощо; несподіваної або швидко змінюваної дії – сполучники *тільки, лише, ледве* тощо.

Складнопідрядні речення умови призначені були для вираження в підрядній частині можливості реалізації того, про що повідомлялося в головній частині, або припущення можливого наслідку здійснення певної умови без дійсної її реалізації. Засобами синтаксичного зв'язку частин у таких реченнях були сполучники *аще-а, аще-то, аже, аче, еже* тощо, напр.: *аже ны не даси а намъ самѣмъ ѿ собѣ поискати* (ИЛ, 311). Продовженням розвитку таких речень стало тривале використання давніх сполучних засобів та закріплення в ролі формальних показників сполучників *коли б, коли, як, якби, якщо* тощо. З багатьма давніми й порівняно новими сполучними засобами (*коли, як*), ці речення функціують сьогодні для вираження реальної й нереальної зумовленості між частинами.

У складнопідрядних допустових реченнях констатувався зв'язок між відповідними ситуаціями як такий, що мав, має або буде мати місце в дійсності, та висловлювалося припущення про несумісність умови й наслідку за певних обставин. Показниками цих речень були сполучники *аще, аче* часто в поєднанні зі сполучниками *но, а, и*, напр.: *кнѣже доумають ѿ тобѣ хотать яти аче по та и прислета бра(т)я. не ѣзди к нима* (ИЛ, 328). У вираженню цим реченням надали сполучники *хотя, хоть, хоча, хоч*, з яких для вираження допустовості унормувався сполучник *хоч*, а також складені *незважаючи на те що, дарма що* та інші.

Складнопідрядні причинові речення містили у підрядній частині повідомлення про дію, стан, процес, що були підставою, мотивом для реалізації іншої дії, стану чи процесу. У них підрядна частина приєднувалася до головної за допомогою сполучників *бо, ибо, зане(же), поне(же), оже, яко* тощо, напр.: *пойди кнѣже на конихъ около. стоятъ бо Печенѣзи в п(о)розѣ(х)* (ЛЛ, 73); *не подобаетъ Пинаномъ. держати Черторыиска. яко не могу имъ терпѣти* (ИЛ, 752); *Петръ же тѣмъ печалень баше велми. ѿже ему баше ѿпять в городъ поѣхати* (ИЛ, 463). Подальше становлення цих речень зводилося до спрощення давньої системи формальних засобів синтаксичного зв'язку, спеціальним показником якого став сполучник *бо* та сполучники *тому що, через те що* та ін.

Складнопідрядні наслідкові характеризувалися зворотним напрямом значеннєвого зв'язку, на відміну від причинових, і полягали у вираженні зумовленості однієї дії іншою. У них використовувалися

багатофункційні сполучники *оже, яко, иже* тощо і спеціальні сполучні засоби, напр.: *и бы(с) въ тѣ днь мѣгла велика. яко не видити до конець копья Изяславъ же перешедъ ту и ста* (ИЛ, 466); *Дали есмо и записали владицѣ орменьскому под Луцкомъ село... на имя Цѣпорово... Протож ненадобѣ никому вѣступати ся* (ГС, 19). У майбутньому ці речення звузили систему давніх синтаксичних засобів й усталилися зі сполучниками *що, так що, аж* та іншими.

У складнопідрядних реченнях мети підрядна частина повідомляла про дію або стан, на реалізацію, цілеспрямоване виконання якої спрямовувалася дія або стан головної. Підрядні частини цих речень містили сполучники *ат, да, яко, абы* тощо, напр.: *онъ же ре(ч) поидите со мною. атъ ми са добро с ними ѿ силы мирити* (ИЛ, 378); *поѣди в борзѣ оуже есмъ перешли Днѣпръ. да нѣ оударить на на(с) Изяславъ* (ИЛ, 426). У подальшому розвитку української мови і зараз специфічними ознаками складнопідрядних речень мети стали сполучники *щоб (щоби), аби*.

Складнопідрядні речення місця полягали у вираженні підрядною частиною місця реалізації дії головної частини чи локалізації дії щодо іншої дії; напрями дії, що відбувалася в головній частині. Синтаксичний зв'язок між частинами забезпечували сполучні слова *где, где, иде, куда, идеже, камо* тощо, напр.: *они переѣхаша кдѣ же есть Сухая Лыбедь* (ИЛ, 431); *куда же ходаше путемъ по своимъ землямъ. не даите пакости дѣяти. ѿтрокомъ ни своимъ. ни чюжимъ* (ЛЛ, 246). З давніх засобів для вираження просторових відношень українська мова закріпила сполучні слова *де, куди, звідки*, переважно у співвідношенні з корелятивними прислівниками головної частини.

Окремі різновиди складнопідрядних речень становили речення з підрядними порівняльними, способу дії, міри й ступеня, що були важливими засобами суб'єктивно-оцінних, порівняльних та експресивних характеристик різних ситуацій. Значення складнопідрядних порівняльних полягало в зіставно-порівняльній характеристиці за принципом уподібнення двох дій або станів і відображалася за допомогою корелятивних слів *тако-яко, како-тако*, сполучників *акы, нежелы* тощо, напр.: *како мнѣ снѣ бра(т) твои Изяславъ. тако ми ты* (ИЛ, 422). У складнопідрядних способу дії підрядні частини визначали дію або стан головної частини щодо способу їх реалізації і вводилися за допомогою сполучних слів *яко*,

како, сполучника *акы* тощо, напр.: се Бъ волю свою *како* ему оугодно. *тако* створиль есть (ИЛ, 464). Складнопідрядні міри й ступеня показували в підрядних частинах кількісне вираження дії, стану, що розкривалися в головній частині, і мали сполучні слова *елико*, *колько*, *только* тощо, напр.: всего же паче оубогы(х) не забывайте. но *елико* могуще по силѣ кормите и придавайте сиротѣ (ЛЛ, 245). Побудова вказаних речень залишилися дотепер майже незмінною з давніми типовими для них засобами вираження синтаксичного зв'язку – сполучником *як* для порівняльних, співвідносних слів *так-що*, *так-щоб*, *так-аби* для речень способу дії, корелятивної пари *стільки-скільки* для речень міри і ступеня.

У процесі становлення й формування складнопідрядних речень сполучники й сполучні слова стали основними засобами вираження синтаксичного зв'язку між частинами. Унаслідок збільшення кількості сполучних слів поглиблювалася диференціація складнопідрядних речень за семантикою й поступово усталилася велика кількість їх семантичних різновидів. Свідченням первинності сполучних слів щодо сполучників стало більше розмаїття й вища продуктивність їх у вираженні синтаксичних зв'язків між частинами складнопідрядних речень. Однак у ранній писемний період простежувався ще відчутний зв'язок вторинних синтаксичних функцій відносних слів з їх первинними, напр.: и на тоу ѡсень бысть зима зла велми. *такои* же в нашу памать не бывала николи же (КЛ, 653). На час появи перших писемних творів більшість відносних слів уже закріпилися в ролі сполучних слів або перетворилися на сполучники, напр.: Тѣмъ же брате боуди съмысльнѣ. разоумѣи *что* ѡси и о *чемь* слоужиши (Изб 1076, 662); И бысть милостивѣ зѣло на оубогыя. *яко* слышати вѣсѣмъ коньцемъ земля (Изб 1076, 699).

Тривале й часте використання відносних слів дало поштовх до розвитку багатофункційності сполучних слів і сполучників. Так, сполучник *иже* вживався в реченнях із підрядними означальними, додатковими, підметовими, умовними: ино бо помилованиѣ имать. *иже* съ страхѣмъ и исповѣданиѣмъ приходить (Изб 1076, 572), Изяславъ же полкомъ своимъ... оузрѣ *иже* Половци вси побѣгли. и многы избиша. а другия руими изоимаша (ИЛ, 382); *иже* бо са о зълѣ радуѡють то тѣ. ненавиديث добр(а) (Изб 1076, 294); а *иже* преступить се ѡ(т) страны нашаѣ. ли князь. ли инѣ кто. ли крщнѣ или некрщнѣнѣ.

да не имуть помощи ѿ(т) Бѣ. и да будеть рабъ въ весь вѣкъ в будущи (ЛЛ, 53). З часом давня система підрядних сполучних засобів зазнала змін через утрату не властивих українській мові слів (*иже, оли, аже, аче*) і усталення спеціальних синтаксичних засобів.

Історія розвитку складнопідрядних речень засвідчила становлення їх на індоєвропейській основі і поступове виокремлення внаслідок появи відносних слів-показників граматичного зв'язку між частинами, виділення різноманітних семантичних типів складнопідрядних речень у праслов'янський період унаслідок формування великої кількості формальних засобів. На давньоукраїнському ґрунті складнопідрядні речення виділялися як самостійна синтаксична одиниця із власною структурою, збагаченими й уніфікованими засобами вираження смислових зв'язків між частинами і згодом увійшли до синтаксичної системи сучасної української мови як цілісні високоорганізовані складні синтаксичні утворення.

Список літератури

Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1960. 236 с.

Безпалько О.П. Синтаксис. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови: підручник.* 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 465–501.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 225–238.

Грищенко А.П. Складне речення. *Історія української мови. Синтаксис / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк.* Київ: Наукова думка, 1983. С. 290–446.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. С. 125–132.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. С. 179–188.

Мельничук О.С. Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 67 с.

Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / відп. ред. акад. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.

Русанівський В.М. Часова співвідносність дієслів-присудків у складному реченні. *Історія української мови. Синтаксис / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк.* Київ: Наукова думка, 1983. С. 447–482.

4. Синтаксис відмінків

- 4.1. Значення відмінків.
- 4.2. Називний і родовий відмінки.
- 4.3. Давальний і знахідний відмінки.
- 4.4. Орудний, місцевий і кличний відмінки.

4.1. З давніх часів синтаксичний зв'язок між компонентами словосполучень чи речень передавався за допомогою інтонації, порядку розміщення слів, окремих лексичних елементів та граматичного оформлення слів. З таких засобів найбільш важливим слід вважати морфологічне вираження усіх частин синтаксичних конструкцій, тобто використання певних відмінкових форм іменних частин мови, особових форм дієслів, а також прислівників, прийменників, сполучників, часток. Граматичні форми як засоби синтаксичного зв'язку мають морфологічну, лексичну природу й служать для вираження об'єктивно-сміслових відношень між компонентами словосполучень і речень. Виділення й розвиток їх розпочався тоді, коли чіткого розмежування набули імена та дієслова.

Категорія відмінка успадкована спільнослов'янською мовою з індоєвропейської. Вживання імен з різним формальним виглядом дало поштовх до творення ще на індоєвропейському ґрунті таких відмінкових форм як називного, родового, відкладного, давального, знахідного, орудного, місцевого, кличного відмінків. Праслов'янська мова мала сім відмінків, бо відкладний злився з родовим відмінком, і використовувала їх для вираження конкретних синтаксичних зв'язків у словосполученні та реченні або для вираження безпосереднього відношення слів до предметів дійсності. Відмінкові форми іменних частин мови, синтаксично не узгоджених з іншими іменними словами, виражали смислові відношення даних слів до інших частин синтаксичних конструкцій і до об'єктивної дійсності, а відмінкові форми синтаксично узгоджених іменних частин мови лише вказували на тісний зв'язок даного слова з тим, яке є основним носієм відповідної відмінкової форми.

У давньоукраїнській період категорія відмінка була представлена сімома формами – називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого, кличного відмінків. Кожний відмінок мав здебільшого кілька синтаксичних значень, з якими

використовувався в різних синтаксичних позиціях, напр., родовий відмінок міг виражати значення часу, межі, мети та інші значення. Значення відмінків були різними й навіть однаковими, але при співпаданні (напр, род. часу і знах. часу) мали все ж різне вираження й відповідні власні функції в реченні. Розмаїття граматичних значень та синтаксичних функцій відмінкових форм відобразилося і в подальшому розвитку, що зводився до заміни безприйменникових форм прийменниковими (напр., род. межі), занепаду граматичних значень (напр., род. відм. роздільний).

Грамматичне оформлення слів, розвинуте в писемний час, стало одним із найбільш важливих засобів упорядкування, структурування синтаксичних конструкцій і зберегло свій пріоритет серед інших граматичних засобів. Оскільки синтаксичні відношення в мові більш різноманітні й більш численні, ніж кількість наявних засобів оформлення синтаксичних зв'язків, то майже кожний граматичний засіб характеризується поліфункційністю в сучасній українській мові.

4.2. Називний відмінок є формою простого називання предметів і явищ, синтаксично не підпорядкованих ніяким іншим компонентам висловлювання. Ще в доісторичні часи форму називного відмінка як єдину незмінну форму вираження закріпив за собою підмет. Через це з моменту виділення у відмінковій системі називний відмінок став формою головного члена односкладних чи двоскладних речень. У дописемний період форм називного відмінка набули ще прикладка та іменна частина складеного іменного присудка. З такими функціями – вираження підмета, означення-прикладки, іменної частини складеного присудка – називний відмінок використовувався в давньоукраїнській мові і зберігся дотепер.

Українська мова засвідчувала всі давні функції називного відмінка, але в різній продуктивності. Писемні пам'ятки віддавали перевагу підметовій функції називного відмінка за рахунок частого використання підмета, напр.: *члвкъ нѣкыи ѿ(т)хода призва своя рабы. и прѣдасть имъ имѣныє своє* (ЄЄ, 45); *Кияне же вси изидоша с радостью великою. противу своему кнзю* (ИЛ, 470). Водночас поширеною була й присудкова функція називного відмінка завдяки функціюванню складеного іменного присудка, напр.: *«Се кость от кости мояя, а плоть от плоти мояя, си наречеса жена»* (ПВЛ, 62);

мы есмы не *Оугре ни Лажове*. но единого дѣда есмы *внуоци* (ИЛ, 689). Подекуди траплялися приклади атрибутивного функціонування називного відмінка, при вираженні прикладки, яка стосувалася підмета, напр.: Нѣкий волхвъ, именем *Аполоний, Тиянинъ*, знаемъ бѣаше, шествуа и творя всюду и въ градѣх и в селех бѣсовская чюдеса (ПВЛ, 30); Королевичъ же, и *Данишь* и *Судиславъ*, изнемогаху гладомъ въ градѣ (ГВЛ, 96). Крім того, називний відмінок іменників жін. р. на *-а* вживався і в сполученні з незалежним інфінітивом перехідних дієслів, виконуючи функцію додатка, напр.: А се оурокъ мостьниковъ: аще помостивше мостъ, взати от дѣла *ногата*, а от городници *ногата* (ПР, 73). Але при залежному інфінітиві вживалася форма знах. відм. іменників жін. р., напр.: Которая ли вервь начнетъ платити дикую *вѣроу*, колико лѣтъ заплатитъ ту виру, зане же безъголовника имъ платити (ПР, 104).

Особливого поширення в давньоукраїнський період набув так би мовити другий називний відмінок. Другий називний відмінок – це іменна частина складеного присудка, яка не відрізнялася формою відмінка від підмета. Називний предикативний виражав постійну ознаку суб'єкта і тимчасову, змінну ознаку. Називний предикативний довго зберігався на давньоукраїнському ґрунті і вживався переважно при старих формах минулого часу (аористі, імперфекті, плюсквамперфекті) абстрактної зв'язки *бити* у давніх пам'ятках, напр.: невѣрнымъ бо вѣра хрѣнянска *оуродьство есть* (ЛЛ, 63); бѣ бо мужъ силенъ. и *помощникъ* братоу ее (ИЛ, 723). Але вже в давньоукраїнський період на місці другого називного починає вживатися орудний предикативний, і частіше виражаючи тимчасову ознаку суб'єкта, напр.: понеже бѣ *была* мѣ(и) его *черницею* (ЛЛ, 78). Відтоді орудний предикативний відмінок став поступово витіснити другий називний відмінок у вираженні всіх ознак, переважав уже в староукраїнський період, закріплювався далі і в сучасній українській мові вживається на місці давнього другого називного відмінка.

Родовий відмінок був у минулому формою вираження генетичного значення і віддільного значення. Праслов'янська мова об'єднувала ці значення (генетичне й віддільне) в одному лише родовому відмінку і в залежності від поєднання з іменами чи дієсловами розрізняла смислові відтінки його значень. Основною була для родового відмінка приіменна позиція, у якій він міг

вказувати на походження, належність предмета, речовину, матеріал, якість предмета, загальні ознаки, відношення до суб'єкта, об'єкта дії та інше. Меншою мірою родовий відмінок використовувався у придієслівній позиції, виконуючи переважно віддільну функцію. Такі функції родового відмінка були успадковані українською мовою.

У давніх писемних пам'ятках родовий відмінок постав як поліфункційний безприйменниковий відмінок, що поступово зазнав багатьох структурно-семантичних змін із переходом більшості його форм у прийменникові. Стабільним для родового відмінка залишилося приіменне вживання. Власною для нього в такій позиції була вказівка на походження, належність, присвійність чогось, напр.: Аже буд(у)ть двою мужю дѣти, а одиноѣ *матери*, то онѣмъ своєюѣ отца задница, а онѣмъ своєю (ПР, 115). Близькою до цієї функції була вказівка на матеріал, речовину, якість предмета і загальні ознаки, напр.: и сапози зеленого хъза шити золотомъ (ГВЛ, 112); занеже бѣ мила има. и млада, соуци ѡсми *лѣтъ* (КЛ, 658). На основі родового походження й належності розвинулася функція вказівки на відношення до суб'єкта, об'єкта дії чи загальне відношення, напр.: и ѡстася по слѣдоу его знамение въ образѣ змья великаго (КЛ, 314). Досить поширеним у приіменній позиції був родовий подільності, що вживався для оформлення назви цілого, від чого відмежована якась частина, напр.: Сего ради покушахся написати всякъ сѣузъ *сердца* моего... (СДЗ, 5); оже емлетъ в треть *куны* (ПР, 424); у Києва бо бяше перевозъ тогда с оной *сторони* Днѣпра... (ПВЛ, 13). З названих функцій родового відмінка до сьогодні збереглася власна його, виключно приіменна функція вираження походження й належності предмета до чогось, а також функція вираження якості, загальних ознак предмета, функція вираження відношення до чогось, до суб'єкта та об'єкта дії, функція вираження подільності цілої частини. І в деяких приіменних функціях безприйменникові форми родового були замінені прийменниковими (напр., форми родового подільності витіснені сполученнями із прийменниками *з, із*).

На давньоукраїнському ґрунті і в ході наступного розвитку родовий відмінок значно розвинув традицію придієслівного вживання. У придієслівній позиції родовий досить продуктивно виражав віддалення одного предмета від іншого, напр.: а *того* ся каю (ПВЛ, 165); Азь чадѣ рекоу вама. чловѣча *жития* отити хошту...

(Изб 1076, 475). Безприйменникові форми родового віддалення швидко почали замінюватися прийменниковими конструкціями, що зумовлювалося розширенням граматичних функцій просторових прийменників, тоді як при дієсловах із більш абстрактною семантикою збереглися давні безприйменникові форми родового віддалення, напр.: *до рима, побѣлъ до неколно(г) ада, до стое цркви* (Чет, 20, 323 зв, 337 зв). Активно вживався в придієслівній позиції також родовий неповного охоплення об'єкта дією, напр.: *Ярославъ собравъ. братью свою. и сдоумавъ с ними. пожали земли своєю* (ИЛ, 698). Часто придієслівну позицію займав і родовий подільності (в поєднанні із займенниками *кто, что, который, кажьдый*), що означав частину певної сукупності предметів, напр.: *Вольга... повелѣ [къ] комуждо голуби. и къ воробьеви привазывати цѣрь. обертывающе въ платки малы. нитькою поверзывающе. къ коємуждо ихъ* (ЛЛ, 59). Але згодом його безприйменникові форми були витіснені прийменниковими або замінені знахідним відмінком. Придієслівною позицією характеризувався так само родовий межі руху, що вживався при дієсловах із префіксом *до-*, а з часом і сам поєднався з прийменником *до*, напр.: *Игорь же доше(д) Дуная созва дружину и нача думати* (ЛЛ, 45); *а что ти Бѣ дасть и до Бѣлагорода доидеши перед ни(м)* (ИЛ, 412). З дієсловами поєднувався ще родовий часу, переважно в сполученні з означенням, напр.: *Того(ж). лѣ(т). поидоша князи в Татары. Сѣлександръ. Андрѣи. Борисъ* (ЛЛ, 475). Давній родовий мети послідовно вживався при супіні, напр.: *и се яко приходиша ѿ(т) Рима поучить васъ к вѣрѣ св(о)єи* (ЛЛ, 86).

Називний відмінок став єдиною закономірною формою вираження підмета аж до сьогодні, а в другорядних ролях – формою іменної частини складеного іменного присудка та припідметового означення, вираженого прикладкою. А родовий відмінок мав багатофункційний характер та використовувався у приіменній та придієслівній позиціях. Приіменними стали родовий походження й належності, відношення до суб'єкта й об'єкта, якості, загальних ознак предмета, частково подільності, а придієслівними – родовий віддалення, неповного об'єктування, подільності, межі, часу, мети. Крім безприйменникових, поширилися і навіть більшої ваги набрали прийменникові форми родового відмінка.

4.3. Давальний відмінок зводився до оформлення назви об'єкта, якого стосувалися дія або стан, що відбувалися на користь чи на шкоду даному об'єкту, спрямовувалися на нього або здійснювалися у сфері його сприймання. Він був успадкований з індоєвропейської мови праслов'янською, семантично та функційно збагачений нею і розвинутий на давньоукраїнській основі.

Для давньоукраїнського періоду характерне було велике функційно-семантичне розмаїття давального відмінка, що відобразилося в приіменному й придієслівному вживанні. Специфічним для неї став власне давальний відмінок у придієслівній позиції як форма позначення об'єктів, залежних від дієслів на зразок *давати, брати, робити*, напр.: И рече имъ Олегъ: «Не дайте *козаромъ*, но мнѣ дайте» (ПВЛ, 20). Цей відмінок без особливих змін зберігся до сьогодні. Із власне давальним тісно пов'язаний був давальний об'єкта психічної реакції, центрального об'єкта, напряму руху, призначення руху, напр.: Се посла ны царь, радъ есть *миру*... (ПВЛ, 39); Не ес(ть) лѣпо *боярину* княжити в Галичи (ГВЛ, 82); и проиде въ вустье Днѣпрское, и оттоле поиде по Днѣпру *горѣ* (ПВЛ, 12); а чему есте не молвили ко *мнѣ* (КЛ, 495). Давальний об'єкта психічної реакції, центрального об'єкта, напряму руху звузили сферу вживання, поступившись різним прийменниковим конструкціям, а давальний призначення вийшов з ужитку. З давальним центрального об'єкта співвідносився давальний суб'єкта, позбавлення, неповнозначний та приінфінітивний, напр.: Князем же *рускимъ* нѣ лзя бѣ ѣхати по них (КЛ, 652); и языка урѣзаша яко *злодѣю еретику*, и руку правую отсѣкоша, и очи *ему* выняша (КЛ, 552–553); ту же и сташа на ночь опочивати *собѣ* (ГВЛ, 134). З таких різновидів давального відмінка давальний суб'єкта вживається дотепер без істотних змін, давальний позбавлення і давальний приінфінітивний знизили продуктивність, а давальний неповнозначний зазнав найбільших змін у синтаксичній функції і в частоті вживання особових та зворотного займенників.

У приіменній позиції здавна вживалися давальний, залежний від прикметників, що оформляв назву особи чи предмета, у відношенні до яких проявлялася ознака, і давальний означальний, що залежав безпосередньо від наявного в реченні іменника й виконував при ньому роль означення, напр: Аже кто *многим* должен будеть...

(ПР, 426); и рече Олегъ: «Се буди мати *градомъ* русьскимъ!» (ПВЛ, 20). Давальний, залежний від прикметників, у безприйменниковій формі частково зберігся, віддавши свою функцію різним прийменниковим конструкціям, а давальний означальний поступово занепав унаслідок замінення його іншими формами означення або злиття з іншими значеннями давального відмінка.

Окремо слід виділити давальний подвійний і давальний самостійний відмінки. Давальний подвійний пов'язувався синтаксичним зв'язком із дієсловом і належною до дієслівної конструкції іменною частиною мови. Він являв собою проміжну ланку між власне придієслівним вживанням давального відмінка і більш пізнім приіменним його вживанням, напр.: и вложи Бъ въ ср(д)це Мъстислава. мысль бл̃гоу (КЛ, 607); не огонь творить ражеженіе *желъзу*, но надыманіе м̃шное (СДЗ, 25). Давальний подвійний виражався найчастіше дієприкметником, прикметником, рідше іменником, залежав переважно від неозначеної форми дієслова *быти*, а також від дієслів іншої семантики і виконував предикативну функцію в реченні. Через книжний характер швидко почав виходити з ужитку, і всі давні конструкції з подвійним давальним поступово занепали, а на його місці закріпилися форми орудного відмінка.

Давальний самостійний вживався для оформлення другорядноприсудкових та обставинних зворотів, які мали в основі субстантивоване слово в давальному відмінку й узгоджений з ним дієприкметник (рідко прикметник чи іменник), що виконував предикативну функцію. Давальний самостійний розвинувся в першого давального, що безпосередньо доповнював присудок, напр.: *Изаславу* же хотащю поити ко Киеву и во ть днь приѣхаша. къ Изаславу кияне (ИЛ, 489). Однак уже на давньоукраїнському ґрунті став занепадати через розвиток складнопідрядних речень, що поступово витісняли дієприкметникові звороти у структурі речень..

За весь історичний період українська мова втратила давальний призначення й давальний самостійний, окремі залишки зберегла від давального напряму, давального означального й залежного від прикметників, обмежила функції давального приінфінітивного, подвійного, об'єкта психічної дії, центрального об'єкта й позбавлення, змінила функційність давального неповнозначного і зберегла без змін функції власне давального та давального суб'єкта.

Занепаду або обмеження зазнали функції, найбільш віддалені від власне давального значення.

Знахідний відмінок вживався для оформлення іменних членів речення, що зазнавали найближчого й найповнішого синтаксичного впливу з боку дієслівних членів речення. А синтаксично підпорядковані дієсловом імена у формі знахідного відмінка виконували переважно роль прямого додатка, тобто роль визначника об'єкта, на який безпосередньо спрямована дія перехідного дієслова.

За характером перехідної дії й відношення до неї об'єкта, позначеного формою знахідного відмінка, виділялися знахідний зовнішнього об'єкта, що оформляв назви об'єктів, які існували поза дією, поширюваною на них, і знахідний внутрішнього об'єкта, вживаного для оформлення назв об'єктів, що виникають, створюються в результаті дії, вираженої перехідним дієсловом, напр.: И приде Олегъ к Киеву, неся *злато, и наволоки, и овоци, и вина, и всякое узорочье* (ПВЛ, 25); Ольга же повелѣ ископати *яму* велику и глибоку на дворѣ теремьстѣмь, внѣ града (ПВЛ, 41). Вказані різновиди знахідного відмінка збереглися з невеликими змінами дотепер. Крім того, знахідний відмінок прямого додатка поширився в багатьох випадках на місці родового відмінка, і навпаки.

Особливу групу знахідного відмінка прямого додатка становили форми знахідного напівпредикативного. До таких конструкцій належав другий знахідний, функція якого полягала в оформленні дієприкметника – виразника ознаки, яка через перехідне дієслово приписувалася імені, що виконувало роль прямого додатка при цьому самому дієслові і оформлювалося першим знахідним. Значення другого знахідного доповнювалося тими самими смисловими відтінками, що були властиві в кожному окремому випадку першому знахідному і зумовлювалося значенням керувальних дієслів. Подвійний знахідний (виражений іменними частинами мови й дієприкметниками) вживався при дієсловах зі значенням називання, призначення, володіння, напр.: И наидоша *я козарѣ*, сѣдящая на горах сихъ в лѣсѣхъ, и рѣша козари... (ПВЛ, 16); нареклъ бо бѣше Василка отца собѣ и господина (ГВЛ, 128).

Крім другого знахідного, відомі були й конструкції, у яких напівпредикативність проявлялася не в пов'язаному з додатком дієприкметнику, а в самому прямому додатку, що сполучає в собі

семантику прямого додатка і напівпредиката, напр.: и ту присла к нему Володимир, повѣдая ему Игореву *убиство* (КЛ, 354). У сучасній українській мові замість давнього подвійного знахідного відмінка іменників вживається орудний предикативний і знахідний відмінок із прийменником *за*, замість подвійного знахідного прикметників і пасивних дієприкметників – послідовно орудний предикативний, а замість подвійного знахідного активних дієприкметників – підрядні речення.

У давній українській мові простежувалося й обставинне вживання знахідного відмінка (місця, часу тощо), напр.: а хрестеяную Русь водиша ротѣ в церкви святого Ильи, яже есть надъ Ручаемъ, конецъ Пасынчѣ *бесѣды* (ПВЛ, 39); и тако воєвастася *лѣто* цѣло (ГВЛ, 131). Залишками обставинних функцій знахідного відмінка є слова на зразок *далеко*, *край* як давній знахідний місця, слова на зразок *вночі*, *завтра* як давній знахідний неозначеної тривалості, тоді як знахідний означеної тривалості збережений і далі в часовій функції, та замість давніх безприйменникових форм знахідного відмінка поширилися прийменникові.

У процесі історичного розвитку знахідний відмінок зазнав небагатьох змін. З різновидів знахідного прямого додатка залишилися в минулому другий знахідний, знахідний часу перестав виконувати функцію вираження неозначеної тривалості дії. Водночас знахідний відмінок поширився на місці різних видів родового відмінка й навіть давального. Основні зміни знахідного безприйменникового відмінка полягали в усталенні його як форми вираження прямого додатка при присудках, виражених перехідними дієсловами, що було пов'язано зі зростанням продуктивності прийменникових конструкцій.

4.4. Успадкований з індоєвропейської мови орудний відмінок постав ще на праслов'янському ґрунті в багатофункційному вираженні. З праслов'янської мови різновиди орудного відмінка успадкувала й писемна українська мова, у якій визначилися позиції орудного в реченні і простежувалася різна продуктивність.

Характерним для орудного відмінка було інструментальне значення, що проявлялося в оформленні орудним відмінком назв речей, осіб, явищ, які розглядалися як знаряддя або засоби дії, висловлюваної в наявній дієслівній формі, напр: *Аще оутнетъ мечемъ*,

а не вынемъ его, любо *роукоютью*, то 12 гривнѣ за обиду (ПР, 70); и се Бѣ... симъ казнить ны *нахоженіємъ* поганыхъ (КЛ, 603). Орудний інструментальний не зазнав суттєвих змін, але орудний знаряддя від назв істот, крім орудного засобів переміщення, був замінений приєднаннями конструкціями. Близьким до цього різновиду був орудний соціативний, що в одних випадках вживався для оформлення назв осіб та їх об'єднань, а в інших – для оформлення назв постійних чи тимчасових ознак особи, напр: Даниль же, изрядивъ полкы, кому *полкомъ* ходити, самъ изыде напередъ... (ГВЛ, 118); аще и весь миръ совокупить, не вси въ одинъ образ, но кый же своимъ лицъ *образом*, по божиимъ мудрости (ПВЛ, 156). Залишки давального соціативного приєдналися до орудного інструментального, орудного способу дії та інших функцій орудного відмінка.

З орудним інструментальним тісно пов'язані були орудний суб'єкта в пасивних зворотах, знаряддя чи засобу неперехідної дії, обмеження або відношення, місця, часу, напр.: Семеонъ иде на храваты, и побѣженъ бысть *храваты*... (ПВЛ, 33); И сънемъшемася обѣма *полкома* на скупъ, суну копьемъ Святославъ на деревляны (ПВЛ, 42); И послаша деревляне лучшыи мужи, *числомъ* 20, въ лодыи к Ользѣ (ПВЛ, 40); Михайль царь изиде с вои *брегомъ* и *моремъ* на болгары (ПВЛ, 17); Аже будутъ робыи дети у мужа, то заднице не имати им, но свобода им с *матерью* (ПР, 446). Орудний безприєднативний суб'єкта, знаряддя й способу неперехідної дії збереглися донині, децю звузилася сфера вживання орудного обмеження чи відношення, збереглися дотепер й орудний місця та часу. З названими різновидами орудного відмінка пов'язані й інші його значення, зокрема орудний матеріалу або змісту, до орудного змісту прилягає орудний об'єкта психічної реакції, а з останніми двома співвідноситься орудний причини, напр.: Игорь же, утвердивъ миръ съ греки, отпусти слы, одаривъ *скорою*, и *чалядью*, и *воскомъ*, и отпусти я (ПВЛ, 39); Но егда веселишися многими *брашны*, а мене помяни сух хлѣбъ ядуща (СДЗ, 15); у Києва бо бѣше перевозъ тогда с оной стороны Днѣпра, *тѣмъ* глаголаху: на перевозъ на Киевъ (ПВЛ, 13). Орудний матеріалу й змісту вживається дотепер із приєднаннями конструкціями, безприєднативний орудний об'єкта психічної реакції також зберігся з незначними змінами, а орудний причини занепає.

Майже всі різновиди орудного відмінка залежно від загального змісту речення здавна могли набувати значення способу дії, що дало можливість виокремити ще орудний способу дії. Часто вживаним у давньоукраїнській мові був орудний способу дії, утворений на основі орудного інструментального, змісту, соціативного, відношення або обмеження, причини, напр.: Аще кто убиет жену, то тем же *судом* судити, яко же и мужа (ПР, 443); И плакашася людие вси *плачем* великим, и несоша и погребоша его на горѣ (ПВЛ, 30); Даниль же *мудростью* рѣчь створи (ГВЛ, 113); Аче кто конь погубить, или оружье, или порт, а заповесть на торгу, а после познаеть в своемъ городе, свое ему *лицемъ* взяти, а за обиду платити ему 3 гривны (ПР, 414); А кто *пакощами* конь порежеть или скотину, продаже 12 гривен, а пагубу господину урок платити (ПР, 438). З таких семантичних різновидів орудного способу дії збільшив частотність орудний, розвинутий від інструментального та місцевого значень, звузили функційність інші значення орудного способу дії, а також розвинулися нові значення орудного способу дії, зокрема орудний із семантикою предикативності й порівняння.

Орудний відмінок тривалий час зберігав свої давні функції в українській мові. Однак до сьогодні залишився орудний з основною функцією вираження знаряддя дії, деякі звузили функціонування (напр., орудний засобу дії від назв осіб) або зникли (напр., орудний соціативності). На місці втрачених безприйменникових форм орудного відмінка виникли прийменникові звороти з орудним відмінком або поширилися інші відмінкові форми, напр: *с нимъ, з другомъ, ис прадедо(м), з багатьми, и(с) соу(д)ями* (Чет, 322, 306 зв, 324 зв, 355, 363).

Місцевий відмінок відомий здавна як форма вираження місця й часу дії чи стану. Однак первинною його функцією була функція позначення місця дії або стану. Уже на її основі розвинулася функція вираження часу дії чи стану. Безприйменниковий місцевий відмінок часто використовувався з названими функціями у давньоукраїнських пам'ятках, напр.: а поеди сѣмо ко мнѣ. перебуди же оу мене *Киевѣ* (ИЛ, 470); приѣхавъ ночи противу *свѣту* г Києву (ЛЛ, 365). Водночас простежувалося й використання прийменникових конструкцій у функції місцевого відмінка, напр.: а са(м) сѣде в *Кыевѣ* (ЛЛ, 354); *на зною* и *на зимѣ*. не дая собѣ оупокоя (ЛЛ, 251). А в процесі

співіснування безприйменникових і прийменникових перевагу отримали й закріпилися прийменникові.

Кличний відмінок на спільнослов'янському ґрунті являв собою форму вираження звертань, у ролі якого могли вживатися іменники чоловічого й жіночого родів і нечленні прикметники чоловічого й жіночого родів, напр.: Демьянови же повѣстящю с нимъ: «Сыну! Съгрѣшихъ не давь тобѣ Галича...» (ГВЛ, 90). Форми кличного відмінка в писемних пам'ятках подекуди замінювалися формами називного відмінка, напр.: рѣста же с нужею: «Прійди, княже Данило! Прійми градъ» (ГВЛ, 99). Українська мова до сьогодні зберегла з відповідними змінами кличний відмінок для вираження звертань.

Потреба в уточненні, спеціалізації відмінкових форм призвела до більш чіткої диференціації граматичних засобів мови, усталення відмінкових форм для вираження специфічних синтаксичних функцій, зменшення семантичних різновидів відмінкових форм, заміни безприйменникових прийменниковими та викликала й інші процеси на шляху до становлення синтаксичних функцій усіх відмінків сучасної української мови.

Список літератури

Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1960. 236 с.

Безпалько О.П. Синтаксис. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови: підручник.* 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 410–465.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. С. 239–250.

Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / відп. ред. М.А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1971. 120 с.

Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / відп. ред. акад. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.

Німчук В.В. Синтаксичні функції прийменників. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 131–230.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Щербатюк Г.Х. Просте речення. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 11–131.

ТЕМАТИЧНІ ТАБЛИЦІ
ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

Таблиця Ф1

**Ранньоспільнослов'янська
фонетична система**

Система вокалізму		
<p>Монофтонги</p> <p><i>довгі</i> [ī], [ē], [ū], [ā], [ō]</p> <p><i>короткі</i> [i], [e], [u], [a], [o]</p>	<p>Дифтонги</p> <p><i>довгі</i> [ēi], [ēu], [āi], [āu], [ōi], [ōu]</p> <p><i>короткі</i> [ei], [eu], [ai], [au], [oi], [ou]</p>	<p>Сонантні сполучення</p> <p>[īr], [ūr], [īl], [ūl], [in], [un], [im], [um]</p>

Система консонантизму			
<p>Губні</p> <p>[b], [p], [v], [m]</p>	<p>Язикові</p> <p><i>Передні</i> <i>Середні</i> <i>Задні</i></p> <p>[d], [t], [z], [s], [j] [g], [k], [x] [r], [l], [n]</p>		

**Пом'якшення
приголосних звуків [g], [k], [x]**

**Перше перехідне пом'якшення
(перша палаталізація)**

**Перехід [g], [k], [x] у [ž'], [č'], [š']
перед голосними переднього ряду [ī], [ī], [ē], [ě], [e]**

**gīti > *ž'iti, *drougībā > *druž'ьba, *gērōs > *ž'arь, *gēnā > *ž'ena,
*kīstōs > *č'istь, *ronkīkā > *rOč'ьka, *krīkēti > *krič'ati,
*kīrnōs > *č'ьrnь, *douχīti > *duš'iti, *xīlkōs > *š'ьlkь,
*mēxētī > *mēš'ati, *xēstīs > *š'estь*

**Друге перехідне пом'якшення
(друга палаталізація)**

**Перехід [g], [k], [x] у [dz'] ([z']), [c'], [s']
перед голосними переднього ряду [ě], [i] (з [oi], [ai])**

**koīnā > *c'ěna, *nōgai > *nodz'ě, *drougoi > *drudz'ě,
*koīōs > *c'ěль, *rēkai > *rēc'ě, *č'ělōvēkoi > *č'elovēc'i,
*xoīōs > *s'ědь, *grēxoi > *grēs'i, *kōž'uxoi > *kož'us'i*

**Третє перехідне пом'якшення
(третя палаталізація)**

**Перехід [g], [k], [x] у [dz'] ([z']), [c'], [s']
після голосних переднього ряду [i], [ь], [e] та [r']**

**pōlīgā > *pōlьdz'a, *kūnēgōs > *kьnēdz'ь,
*ōīkōs > *otьc'ь, *vīxākōs > *vьs'akь,
*līkō > *lic'e, *drgātī > *dьrzati*

Зміни приголосних звуків під впливом [j]

Перетворення звуків [g], [k], [x] на [ž'], [č'], [š']

*störgjōs > *storž'ь, *vörgjān > *vorž'Ų,
 *sēkjā > sēc'a, *tōlkjān > *tolčŲ,
 *tīxjā > *tiš'a, *souχjān > *suš'Ų

Перетворення звуків [z], [s] на [ž'], [š']

*nōzjōs > *nož'ь, *māzjān > *maž'Ų,
 *nōsjā > *noš'a, *kōsjān > *koš'Ų

Перетворення звуків [d], [t] на [dž'(ž')], [č']

*sādjā > *sadž'a, *xōdjān > *xodž'Ų,
 *kroučjā > *kruč'a, *xōtjān > *xoč'Ų

Перетворення звукосполучень

[zd], [zg], [st], [sk] на [ž'ž' (ž'dž')], [š'č']

*jēzdjān > *jěž'dž'Ų, *vīzgjān > *viž'ž'Ų,
 *prōstjān > *proš'č'Ų, *tīskjān > *iš'č'Ų

Перетворення звуків [r], [l], [n] на [r'], [l'], [n']

*mōrjē > *mor'e, *gōvōrjān > *govor'Ų,
 *pōljē > *pol'e, *sōljān > *sol'Ų,
 *kōnjōs > *konь, *gōnjān > *gon'Ų

Перетворення звуків

[b], [p], [m], [v] на [bl], [pl], [ml], [vl]

*bjūdō > *bl'udo, *koupjā > *kupl'a,
 *zēmjā > *zeml'a, *lōvjā > *lovl'a

Звуження
праслов'янської вокалічної системи

Злиття голосних звуків [ǫ], [ǣ]
в [o] – середнього підняття непереднього ряду
*dǫmŭs > *domъ (пор. з лат. dōmŭs),
*ǫsŭs > *oсь (пор. з лат. axis)

Злиття голосних звуків [ō], [ā]
в [a] – низького підняття непереднього ряду
*stātī > *stati (пор. з лат. stāre, лат. stōti),
*orātī > *orati (пор. з лат. arāre)

Зміна звуків
[ě] в [e] – середнього підняття переднього ряду,
[ĕ] в [ě] – середнього підняття переднього ряду
*něbǫs > *nebo (пор. з лат. něbŭla «туман»),
*vĕrā > *věra (пор. з лат. vērus)

Зміна звуків
[ī] в [i] – високого підняття переднього ряду,
[ĭ] в [ь] – середнього підняття переднього ряду
*nĭtīs > *nitъ (пор. з лат. nĭts «частина верстата»),
*lĭstīs > *lьstъ (пор. з лат. lists «хитрий»)

Зміна звуків
[ū] в [u] – високого підняття непереднього ряду,
[ǔ] в [ъ] – середнього підняття непереднього ряду
*dŭmǫs > *dumъ (пор. з лат. fŭmus),
*sŭpnǫs > *sъnъ (пор. з лат. sāpnas)

Перехід дифтонгів у монофтонги
[oi] (з [āi], [ōi]) й [ai] (з [āi], [ōi]) > [ĕ], [i] (**kvoijōs > *c'větъ, *lōzai > *loz'ĕ*),
[ou] (з [āu], [ōu]) та [au] (з [āu], [ōu]) > [u] (**toujōs > *turъ, *sroujā > *struja*),
[ei] (з [ĕi], [ēi]) > [i] (**eijī > *iti, *zejmā > *zima*),
[eu] (з [ĕu], [ēu]) > [ь] (**z'eujatī > *z'ьvati*)

Наслідки дії закону відкритого складу

Занепад приголосних в кінці складів
*slōvōs > **slovo*, **pādōnt* > **padon* > **padŏ*,
*vōzōn > **vozūn* > **vozь*, **dūktīr* > **dьkti*

Виникнення носових звуків [ɛ̃], [ɔ̃]

*pēntīs > **pęть*, **č'ēnstīs* > **č'ęсть*,
*pōntīs > **pŏть*, **sōntīs* > **sŏть*

Спрощення приголосних звуків

*kūdñōntī > **kynŏti*, **tīskñōntī* > **tisnŏti*,
*gūbñōntī > **gynŏti*, **kāpnñōntī* > **kanŏti*

Вставлення приголосних звуків

*ōsrōvōs > **ostrovь*, **pīsrōs* > **pьstrь*,
*sēsṛā > **sestra*, **ōsrōs* > **ostrь*

Уподібнення й розподібнення звуків

*brēdtī > **bretti* > **bresti*, **krādītī* > **kratti* > **krasti*,
*mūgtī > **mьč'i*, **pēktī* > **peč'i*

Виникнення приставних звуків

*ūmēn > **vyme*, **ūpītī* > **vьpiti*,
*īgrā > **jьgra*, **eūtī* > **iti* > **jiti*

Монофтонгізація дифтонгів

*smoixōs > **směxь*, **rūbai̯* > **rybě*, **vōlej̯* > **voli*,
*drougōs > **drugь*, **ou̯xo* > **uxo*, **ž'eujān* > **ž'ьjŏ*

Зміни сполучень

[ɫr], [ɫ], [ɫr], [ɫ] і [or], [ol], [er], [el]
*tūrgōs > **tьrgь*, **vūlkōs* > **vьlkь*,
*zōltōs > **zŏltь*, **bērzā* > **berza*

Таблиця Ф6

Фонетична система спільносхіднослов'янського періоду

Система вокалізму	
Голосні переднього ряду [i] [ě], [ь] [e], [e̘]	Голосні непереднього ряду [y], [u], [ъ], [o], [Q], [a]

Система консонантизму			
Губні	Язикові		
[b], [p], [v], [m]	Передні	Середні	Задні
	[d], [t], [z], [z'], [s], [s'], [c'], [dz'], [š'], [ž'], [č'], [dž'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [r']	[j]	[g], [k], [x]

Таблиця Ф7

Складотворчість спільносхіднослов'янської доби

Творення складів із голосного звука <i>*za-i-ti, *na-u-č'i-ti, *o-sъ-mъ-jb, *Q-tro-ba</i>

Творення складів із приголосного звука <i>*dъ-l-gъ-jb, *vъ-l-na, *ž'ъ-l-tъ-jb, *vъ-r-š'i-na</i>

Творення складів із приголосного та голосного звуків <i>*do-ro-ž'ъ-ka, *li-po-vъ-jb, *sa-do-vъ-ni-kъ, *ne-po-ko-ji-ti-se</i>
--

Творення складів із двох приголосних та голосного звуків <i>*stě-na, *blъ-stě-ti, *gre-bti, *bo-ja-znъ</i>
--

Творення складів із трьох приголосних та голосного звуків <i>*jb-skra, *dě-tъ-stvo, *jb-gri-š'č'e, *na-stra-š'i-ti-se</i>

Спільносхіднослов'янські фонетичні процеси

Перехід звука [e] в [o] на початку слова

*ež'ina – *ož'ina, *esetrъ – *osetrъ, *elenica – *olenica

Занепад носових звуків [e], [o]

*děte – *dět'ä, *meťa – *m'äta, *kQтъ – *kutъ, *gasnQti – *gasnuti

Уподібнення звука [ě] до [i]

*mězinьсь – *mizinьсь, *větija – *vitija, *dětinьнѣь – *ditinьнѣь

Витіснення звуком [o] початкового [a]

*Aleksěji – *Oleksěji, *alъtarъ – *olъtarъ, *arъmenъ – *orъmenъ

Виникнення фрикативного звука [h]

*kъniga – *kъniha, *gospodъ – *hospodъ, *jъgъla – *jъhъla

Зміна сполучень [or], [ol], [er], [el]

*orstъ – *rostъ, *olнь – *lanъ, *solma – *soloma, *berstъ – *berestъ

Фонологічні чергування спільносхіднослов'янської доби

Вокалічні чергування

Індоевропейські

*vesti – *voditi, *letěti – *lětati, *stojati – *stati

Спільнослов'янські

*linQti – *lъnQti, *dъxati – *dъxnQti, *sito – *sějati,
*cěna – *kajati, *kujQ – *kovati, *tręsti – *trQsiti, *ž'ęti – *ž'ьnQ

Спільносхіднослов'янські

*orati – *ralo – *rělija, *borъba – *boroti, *melQ – *moloti

Консонантні чергування

Наслідки пом'якшення звуків [g], [k], [x]

*doroga – *dorož'ьka – *dorož'ě, *rQka – *rQč'ьka – *rQC'ě,
*poroхъ – *poroš'ina – *poros'i, *věнькъ – *věньсь'ь

Наслідки впливу [j] на приголосні звуки

*lъgati – *lъž'a, *nositi – *noš'a, *xoditi – *xož'Q, *ęzđiti – *ęž'dž'Q,
*rustiti – *puš'č'Q, *xvala – *xvalQ, *l'ubiti – *l'ublQ

Наслідки дії закону відкритого складу

*vedQ – *vesti, *pletQ – *plesti, *mogъ – *moč'i, *vědati – *věть

Таблиця Ф10

Фонетична система давньоукраїнської мови			
Система вокалізму			
Голосні переднього ряду		Голосні непереднього ряду	
[i]		[ы], [у],	
[ě], [ь]		[ѣ],	
[e]		[o]	
[ā]		[a]	
Система консонантизму			
Губні	Язикові		
[б], [п], [в], [м], [ф]	Передні	Середні	Задні
	[д], [т], [з], [з´],	[й]	[г], [к], [х]
	[с], [с´], [ц´],		
	[н], [н´], [л], [л´],		
	[р], [р´], [ж´], [ш´],		
	[ч´], [дж´], [дз], [дз´]		

Таблиця Ф11

Позиції редукованих звуків [ь], [ѣ]
Сильні позиції [ь], [ѣ]
<i>Перед складом зі слабким редукованим народьнь, дружьнь, наслѣдькъ, гостиньць</i>
<i>Перед сонорними звуками [р], [л] тьрновыи, кърчьма, жьлтовать, дѣлжьсьникъ</i>
<i>У складі під наголосом гръчьськъ, бруськъ, котьль, гърдость</i>
Слабкі позиції [ь], [ѣ]
<i>Перед складом із сильним редукованим шьвьць, коньныи, дньньмъ, озерьныи</i>
<i>Перед складом із голосним повного творення кривьда, дьньѣстръ, насѣньє, коньница</i>
<i>У кінці слів новакъ, крѣпость, сторожь, вечерь</i>

**Наслідки занепаду редукованих [ъ], [ь]
у системі голосних**

Зменшення голосних звуків у словах

*мѣдъ – мідь, рѣ-чь-ка – річ-ка, гѣ-р-бѣ – горб,
лѣ-ни-вь-ць – лі-ни-вець, вѣ-чь-ны-и – віч-ний*

Вокалізація сильних і занепад слабких [ъ], [ь]

*чьсть (честь) – чьту (чту), садѣкъ (садок) – садѣка (садка),
гривьнѣ (гривень) – гривьня (гривня), сьнѣ (сон) – сьна (сну)*

Поява вставних звуків [о], [е]

*земль (земель) – земля (земля), вѣтрѣ (вітер) – вѣтра (вітру),
огнь (вогонь) – огня (вогню), соснѣ (сосон) – сосна (сосна)*

Перехід звуків [о], [е] в [і]

*осеньныи > осінній, звонѣ > дзвін, осмѣ > вісім,
лебедѣ > лебідь, переходѣ > перехід, сельскыи > сільський*

Виникнення другого повноголосся

*зьрнѣ > зерен, тьрнѣ > терен, вьрвь > веревка,
зьльва > золовка, тьлкѣ > толок*

Перехід [ръ], [рѣ], [ль], [лѣ] в [ри], [ли]

*трѣвога > тривога, грѣмѣти > гриміти,
блѣстѣти > блистіти, глѣтати > глитати*

Зміна сильних [ъ], [ь] перед [ј] в [и], [ы]

*синьи > синиш, болячьи > болячиш, речьи > речиш,
жьлтьи > жьлтыш, ночьньи > ночьныш, шьстьи > шьстьыш*

**Наслідки занепаду редукованих [ь], [ъ]
у системі приголосних**

Виникнення нових груп приголосних звуків

*метьла > мітла, кънижьска > книжка, ногъти > нігті,
въдова > вдова, шьвьць > швець, вьнучька > внучка*

Спрощення в групах приголосних звуків

*поздьныи > пізній, кожсьдьныи > кожний, чьстьныи > чесний,
сьрдьце > серце, мѣстьце > місце, стькло > скло, неслъ > ніс*

Ускладнення груп приголосних звуків

*заярость > заздрість, сьроковыи > строковий,
жьстокъ > жорстокий, сьрѣти > стріти, узьрѣти > уздріти*

Уподібнення приголосних звуків

*житыѣ > життя, бѣчела > бджола, сьльнѣе > сонце,
шьмель > джміль, дѣхорь > тхір, исьчезнути > зчезнути*

Розподібнення приголосних звуків

*сьльньчъникъ > соняшник, крѣстьныи > хресний,
къто > хто, нижьшии > нижчий, чьто > що*

Палаталізація приголосних звуків

*дънь > день, молотьба > молютьба, дѣльце > ділюще,
сельскыи > сільський, киевськыи > кийвський*

Депалаталізація приголосних звуків

*любовь > любов, голубька > голубка, насыпь > насип,
царь > цар, родьство > родство, гоньця > гінця*

Зміна приголосного звука [л]

*жилъ > жив, пълныи > повний, дългыи > довгий, даль > дав,
шьлкъ > шовк, жьлтыи > жовтий, вълкъ > вовк*

Давньоукраїнські вокалічні й консонантні процеси

Перехід звука [ѣ] в [і]

гнѣздо > гніздо, вѣтрѣць > вітерець, лѣсникъ > лісник, хлѣбъ > хліб

Злиття звуків [и], [ы] в [и]

сила > сила, миръ > мир, тихыи > тихий, дымъ > дим, рыба > риба

Зближення звуків [е] з [и]

препинити – припинити, учителя – оучитиля, сыновець – сыновиць

Зближення звуків [о] з [у]

жоравль – журавель, яблѣко – яблуко, паръбѣкъ – парубок

Перехід звука [е] в [о]

жена > жона, щека > щока, четыри > чотири, вѣчера > вчора

Перехід звука [о] в [а]

хозяинъ > хазяїн, колачь > калач, горячий > гарячий

Перехід звука [е] в [а]

ѣлина > ялина, берлогъ > барліг, чеснокъ > часник, Юрема > Ярема

Занепад початкових звуків

игра > гра, игълѣка > голка, Игнатъ > Гнатъ, Опанасъ > Панас

Виникнення приставних звуків

отьчизна > вітчизна, острыи > гострий, уноша > юноша

Ствердіння приголосних звуків перед [е], [и]

миръ > мир, весна > весна, море > море, теплыи > теплий

Ствердіння губних приголосних звуків

память > пам'ять, пять > п'ять, степь > степ, глибь > глиб

Ствердіння шиплячих приголосних звуків

кличь > клич, сторожь > сторож, шелестъ > шелест

Ствердіння звука [р]

горькыи > гіркий, творьць > творець, вѣрити > вірити

Чергування звуків [у] з [в]

узнати – взнати, усюди – всюди, усякий – всякий

ЛЕКСИКА

Таблиця Л1

Спільноіндоєвропейська лексика

Найменування осіб

*mati, *otъcъ, *synъ, *dъkti, *bratrъ, *sestra,
*mQž'ъ, *ž'ena, *baba, *dědъ, *vъnikъ

Назви частин тіла й організму

*oko, *uxo, *nosъ, *usta, *č'erъ, *lъbъ,
*zQbъ, *ęzyкъ, *mozgъ, *bry, *kostъ, *selzenъ

Назви представників фауни

*turъ, *elenъ, *bobrъ, *vudra, *jež'ъ, *myš'ъ,
*agne, *orъlъ, *ž'eravnъ, *mixa, *osa

Назви представників флори

*dervo, *zъrno, *solma, *pelva, *lъnъ, *bobъ,
*makъ, *berza, *ž'elQdъ, *pyrъjъ

Назви явищ природи і природних об'єктів

*sъlnъce, *nebo, *zempl'a, *dъnъ, *več'erъ,
*vesna, *zima, *ognъ, *sněgъ, *rosa, *větrъ

Назви побутових предметів, продуктів, понять

*domъ, *dvъrъ, *kolo, *medъ, *solъ, *męso,
*juxa, *ž'ъrny, *vozъ, *osъ, *jъgo, *pQтъ

Назви абстрактних понять

*iti, *tekti, *viděti, *znati, *dati, *bъrati, *vezti,
*viti, *rudъ, *pъlnъ, *malъ, *vysokъ

Міжіндоєвропейські лексичні шари

Західноіндоєвропейський

Слов'яно-балтійський

*golva, *rōka, *noga, *pьrstь, *gluxь, *ratajь, *korva, *kulikь, *kuna, *ž'egъzul'a, *zvězda, *ezero, *ledь, *duxь, *dol'a, *dobrь, *junь

Слов'яно-германський

*selo, *l'udь, *stado, *voskь, *rebro, *tysętja, *děliti, *pęstь

Слов'яно-кельтський

*mor'e, *mьxь, *semę, *lipa, *rьž'ь, *bьč'ela, *drozdь, *mьlni

Східноіндоєвропейський

*bogь, *ubogь, *slovo, *svętь, *pьstrь, *sъdravь, *volsь, *pьrsь, *sqdь, *dqi

Південноіндоєвропейський

*lada, *molditi, *dьlgostь, *oręxь, *ž'elva, *jalovьсь, *ž'ila

Спільнослов'янська лексика

Слова невідомого походження

**tĕlo, *č'elo, *gŏba, *rъtъ, *kyš'a, *rъsъ, *š'č'uka, *okunъ,
*volъ, *dŏbъ, *proso, *kovylъ, *gajъ, *bystrъ, *jęč'ьtu*

Лексико-семантичні новотвори

*griva «потилиця» > **griva* «грива»,
*noga «копито» > **noga* «нога»,
*bъrati «нести» > **bъrati* «брати»,
*bolъ «зло» > **bolъ* «біль, хвороба»

Структурно-семантичні новотвори

*ne *vĕdati > **nevĕsta, *zemja* > **zъmъja, *ula* > **ulica, *ulъjъ,
š'iti > **š'ija, *palъ* > **palъsъ, *vezti* > **veslo, *meduĕdъ* > **medvĕdъ*

Праслов'янські запозичення

**sluga, *ljutъ, *tynъ, *lĕkъ, *duma, *kъnĕdzъ, *xlĕbъ, *koldĕdzъ,
*skrinja, *korabъjъ, *cъrky, *porъ, *vino, *kotъlъ, *tълmač'ъ*

Східнослов'янський лексичний шар

**sobaka, *bĕla, *kož'anъ, *devenosto, *koš'ьka, *rъsъsъ,
*sъvodъ, *kulakъ, *golŏbъnikъ, *peč'enъ, *č'aš'a, *kreč'etъ*

Давньоукраїнський лексикон**Спільнослов'янська спадщина**

другъ, печаль, любвь, буря, дождь, сабля, грамота, годъ, волость, лугъ, бродъ, овсь, конюхъ, дрѣва, лодья, тѣргъ, купецъ, сопѣль, мьстити, платити, третии, всьякыи

Власне українські новотвори

повѣтриє, гаиворонъ, брунька, хмара, нати́на, галузь, пашня, ярина, щѣлина, ожеледица, щелепа, година, борошно, полонина, гостиньць, стѣзя, съпека

Давньоукраїнські запозичення

изтокъ, пучина, хыщникъ, виноградъ, планита, стихия, тигръ, кираписъ, товаръ, свшанъ, борсукъ, субота, постъ, огурьць, кедръ, океанъ, китъ, ладанъ, канонъ, аиръ, фаръ, лимень

Семантичні процеси в давньоукраїнському лексиконі**Розширення семантичної структури слів**

вѣньць «вінок», «сяйво навколо небесних світил», миръ «спокій», «тиша», «мир», «община, громада», виноградъ «сад», «виноград»

Розвиток синонімічних відношень

люди, людъ, народъ; стадо, скотъ, череда, товаръ; лошадь, лошаць, конь, иноходъ, скоць, фаръ, жеребьць; бѣла, бѣлька, бѣлица, вѣкъша, вѣверица

Розвиток антонімічних відношень

день – ночь, утро – вечеръ, жити – мърти, тесьныи – узькыи, глубина – низина, густыи – рѣдькыи

Розвиток омонімічних відношень

плугъ «міра землі» – плугъ «плуг», основа «пряжа» – основа «підгрунтя», мѣсяць «небесне тіло» – мѣсяць «проміжок часу»

Способи давньоукраїнського словотвору

Морфологічний спосіб

Суфіксальний

*князь > княгыня, кнѣга > кнѣжсьныи, пять > пятеро,
дымъ > дымити, вечеръ > вечеряти, добрыи > добре*

Префіксальний

*дати > отъдати, летѣти > перелетѣти, доля > недоля,
мати > прамати, славьныи > преславьныи, весело > невесело*

Основоскладання

*Богородица, благодѣтель, золотовърхьи, добросьрдьныи,
хрестолюбивыи, тридньевьныи, великомученикъ*

Безафіксний

*написати > напись, подѣхати > подѣздъ, съходити > съходъ,
перевозити > перевозъ, съмыслити > съмысль*

Флексійний

*тьсть > тьца, кумъ > кума, сватъ > сваха, рабъ > раба,
крутити > круча, садити > саджа, пасти > паша*

Постфіксальний

*свѣтитися, женитися, миритися, коритися, хвалитися,
учитися, свататися, начатися, жаловатися*

Морфолого-синтаксичний спосіб

*королева (прик.) > королева (ім.), другыи (числ.) > другыи (займ.),
десятина (числ.) > десятина (ім.)*

Лексико-синтаксичний спосіб

шестьдесятъ, заутра, тѣгда, Володимиръ, Ярославъ, Мстиславъ

Лексико-семантичний спосіб

хълмъ > Хълмъ, бродъ > Бродъ, русь > Русь, мудрыи > Мудрыи

Словотвір іменних частин мови

Словотвір іменників

Суфіксальний*гоньць, челядька, гроздь, дружьба, юность, троица, гребля***Основоскладання***чьстолюбьць, лѣтописаньє, домосѣдъ, листопадъ, горностаи***Префіксальний, безафіксний, флексійний, субстантивација**
*антихрестъ, прадѣдъ, хотъ, истокъ, кропля, обида, кѣняжьна***Лексико-семантичний і лексико-синтаксичний***ликъ «обличья» > ликъ «число», «хоровод», Изяславъ, Великъдѣнь*

Словотвір прикметників

Суфіксальний*ядовитъ, мълчаливъ, озерьскыи, гладькъ, дружьнь, тѣрновыи***Префіксальний, основоскладання, ад'єктивација***пречистыи, невысокъ, правосѣрьныи, миролюбивъ, възлюблена***Лексико-семантичний і лексико-синтаксичний***Червень, Луческъ, Глуховъ, иноплемьныи, четвероногыи*

Словотвір числівників

Лексико-синтаксичний*одинадесять, девяносто, тридесять, пятьсътъ, польвъторы***Флексійний***първыи, шестыи, десятыи, осмьдесятыи, семьсътыи***Лексико-семантичний, нумералізація***воронъ, леодръ, тѣма, колода, легионъ, копа, сорокъ*

Словотвір займенників

Суфіксальний, флексійний, складання*такыи, которыи, кольма, иньныи, кожьдѣныи, тѣтъ, нѣкъто***Проніміналізація***одинъ «якийсь», прочи «інший», цѣлыи «весь, усі»*

Словотвір неіменних частин мови
Словотвір дієслів Префіксальний <i>доказати, изб'їжати, наймати, под'їнести, напечи, замочити</i> Суфіксальний <i>гаити, гостевати, д'ївовати, годовати, именовати, хрестити</i> Постфіксальний <i>доитися, дружитися, гн'їздитися, ютитися, хоронитися</i> Основоскладання <i>лихословити, благотворити, лицем'їрити, доброд'їствовати</i>
Словотвір прислівників Адвербіалізація <i>л'їтось, д'їньсь, люд'їно, изнезаны, пост'їд'їь, заутра, искони</i> Префіксація <i>от'їтуда, пов'їсюды, никогда, н'їколько, докол'їь, от'їсели</i> Лексико-синтаксичний <i>до сего м'їста, до т'їх'ї пор'їь, покам'їсть, от'ї сих'ї м'їсть</i>

Словотвір службових частин мови
Словотвір прийменників Препозиціоналізація <i>в'їсл'їд'їь, позаду, с'їь края, окр'їсть, подал'їь, на серед'їь</i> Лексико-синтаксичний <i>помежи, заради, зад'їля, поперед'їь, понад'їь, испод'їь</i>
Словотвір сполучників Кон'їюнктивация <i>к'їьто, ч'їьто, котор'їьи, як'їьи, хот'їьа, коли, лише, пак'їьи, к'їьгда</i> Лексико-синтаксичний <i>или, ано, даже, нежели, аче и, ни...ни, або...або, то... то</i>
Словотвір часток Партикуляція <i>д'їьти, р'їьци, хот'їьа, пак'їьи, толико, лише, одинако, їедва</i> Лексико-синтаксичний <i>оно, ноли, ольни, нольни, мало не, без'їь мала</i>

МОРФОЛОГІЯ

Таблиця М1

Словозміна іменників							
I тип (ж.р., ч.р., сп.р. – на -а (-ā), -я (-jā), -и (-ji))							
одн. Н. воля Р. волѣ Д. воли З. волю О. волею М. воли К. воле	мн. волѣ воль волямъ волѣ волями воляхъ волѣ	одн. рабыни рабынѣ рабыни рабыню рабынею рабыни рабыне	мн. рабынѣ рабынѣ рабынямъ рабынѣ рабынями рабыняхъ рабынѣ	одн. сирота сироты сиротѣ сироту сиротоу сиротѣ сирото	мн. сироты сиротѣ сиротамъ сироты сиротами сиротахъ сироты		
дв. воли, волю, воляма		рабыни, рабыню, рабыняма		сиротѣ, сиротоу, сиротами			
II тип (ч.р. – на -ъ (-ǫ-), -ь (-jǫ-), -и (-jъ); с.р. – на -jo (-ǫ-), -е (-ǣ-), -к (-jǣ-))				III тип (ч.р. – на -ь (-jъ))			
одн. Н. дворъ Р. двора Д. двороу З. дворъ О. дворьмъ М. дворѣ К. дворе	мн. двори дворь дворомъ дворы дворы дворѣхъ двори	одн. копиє копия копию копиє копиємъ копи копиє	мн. копия копи копиємъ копия копи копицхъ копия	одн. плодъ плодоу плодови плодъ плодъмъ плодоу плодоу	мн. плодове плодовъ плодовъ плоды плодъмь плодъмь плодове		
дв. двора, двороу, дворома		копи, копию, копиєма		плоды, плодовоу, плодъмь			
IV тип (ж.р., ч.р. – на -ї (-i))				V тип (ж.р. – на -ы (-y))			
одн. Н. дань Р. дани Д. дани З. дань О. данью М. дани К. дани	мн. дани даньи даньмъ дани даньми даньхъ дани	одн. гость гости гости гость гостьмъ гости гости	мн. гостьє гостьи гостьмъ гости гостьми гостьхъ гостьє	одн. църкы църкъве църкъви църкъвь църкъвью църкъве църкы	мн. църкъви църкъвь църкъвамъ църкъви църкъвами църкъвахъ църкъви		
дв. дани, данью, даньма		гости, гостью, гостьма		църкъви, църкъвою, църкъвами			
VI тип (ч.р. – на -ь (-n-), с.р. – на -я (-n-, -t-), -о (-s-), ж.р. – на -и (-r-))							
одн. Н. коры Р. корене Д. корени З. корень О. кореньмъ М. корене К. коры	мн. корене корень кореньмъ корени кореньми кореньхъ корене	одн. ягня ягняте ягняти ягня ягнятьмъ ягняте ягня	мн. ягнята ягнятъ ягнятьмъ ягнята ягняты ягнятьхъ ягнята	одн. слово словесе словеси слово словесьмъ словесе слово	мн. словеса словесъ словесьмъ словеса словеси словесьхъ словеса	одн. мати матере матери матерь матерью матери мати	мн. матере матерь матерьмъ матере матерьми матерьхъ матере
дв. корени, кореноу, кореньма		ягняти, ягнятоу, ягнятьма		словеси, словесоу, словесьма		матери, матероу, матерьма	

Словозміна прикметників

Відмінювання нечленних прикметників

тверда група

чоловічий рід		середній рід		жіночий рід	
одн.	мн.	одн.	мн.	одн.	мн.
<i>Н. мудръ</i>	<i>мудри</i>	<i>мудро</i>	<i>мудра</i>	<i>мудра</i>	<i>мудры</i>
<i>Р. мудра</i>	<i>мудръ</i>	<i>мудра</i>	<i>мудръ</i>	<i>мудры</i>	<i>мудръ</i>
<i>Д. мудроу</i>	<i>мудромъ</i>	<i>мудроу</i>	<i>мудромъ</i>	<i>мудръ</i>	<i>мудрамъ</i>
<i>З. мудръ</i>	<i>мудры</i>	<i>мудро</i>	<i>мудра</i>	<i>мудроу</i>	<i>мудры</i>
<i>О.мудръмь(-омь)</i>	<i>мудры</i>	<i>мудръмь(-омь)</i>	<i>мудры</i>	<i>мудроу</i>	<i>мудрами</i>
<i>М. мудръѣ</i>	<i>мудръхъ</i>	<i>мудръѣ</i>	<i>мудръхъ</i>	<i>мудръѣ</i>	<i>мудрахъ</i>
<i>дв. мудра, мудроу, мудрама</i>		<i>мудръѣ, мудроу, мудрама</i>		<i>мудръѣ, мудроу, мудрама</i>	

м'яка група

чоловічий рід		середній рід		жіночий рід	
одн.	мн.	одн.	мн.	одн.	мн.
<i>Н. лись</i>	<i>Лиси</i>	<i>лисе</i>	<i>лися</i>	<i>лися</i>	<i>лисъ (-я)</i>
<i>Р. лися</i>	<i>лисъ</i>	<i>лися</i>	<i>лисъ</i>	<i>лисъ (-я)</i>	<i>лисъ</i>
<i>Д. лисю</i>	<i>лисемя</i>	<i>лисю</i>	<i>лисемя</i>	<i>лиси</i>	<i>лисямъ</i>
<i>З. лись</i>	<i>лисъ (-я)</i>	<i>лисе</i>	<i>лися</i>	<i>лисю</i>	<i>лисъ (-я)</i>
<i>О.лисъмь (-емь)</i>	<i>лиси</i>	<i>лисъмь (-емь)</i>	<i>лиси</i>	<i>лисею</i>	<i>лисями</i>
<i>М. лиси</i>	<i>лисихъ</i>	<i>лиси</i>	<i>лисихъ</i>	<i>лиси</i>	<i>лисяхъ</i>
<i>дв. лися, лисю, лисемя</i>		<i>лиси, лисю, лисемя</i>		<i>лиси, лисю, лисяма</i>	

Відмінювання членних прикметників

тверда група

чоловічий рід		середній рід		жіночий рід	
одн.	мн.	одн.	мн.	одн.	мн.
<i>Н. святѣи</i>	<i>святѣи</i>	<i>святѣе</i>	<i>святая</i>	<i>святая</i>	<i>святѣѣ</i>
<i>Р. святѣего</i>	<i>святѣихъ</i>	<i>святѣего</i>	<i>святѣихъ</i>	<i>святѣѣ</i>	<i>святѣихъ</i>
<i>Д. святѣему</i>	<i>святѣимъ</i>	<i>святѣему</i>	<i>святѣимъ</i>	<i>святѣѣи</i>	<i>святѣимъ</i>
<i>З. святѣи</i>	<i>святѣѣ</i>	<i>святѣе</i>	<i>святая</i>	<i>святѣоу</i>	<i>святѣѣ</i>
<i>О.святѣимъ</i>	<i>святѣими</i>	<i>святѣимъ</i>	<i>святѣими</i>	<i>святѣоу</i>	<i>святѣими</i>
<i>М.святѣѣемъ</i>	<i>святѣихъ</i>	<i>святѣѣемъ</i>	<i>святѣихъ</i>	<i>святѣѣи</i>	<i>святѣихъ</i>
<i>дв. святая, святѣоу, святѣима</i>		<i>святѣѣи, святѣоу, святѣима</i>		<i>святѣѣи, святѣоу, святѣима</i>	

м'яка група

чоловічий рід		середній рід		жіночий рід	
одн.	мн.	одн.	мн.	одн.	мн.
<i>Н. божеѣи</i>	<i>божеѣи</i>	<i>Божеѣе</i>	<i>божеѣя</i>	<i>божеѣя</i>	<i>божеѣѣ</i>
<i>Р. божеѣего</i>	<i>божеѣихъ</i>	<i>божеѣего</i>	<i>божеѣихъ</i>	<i>божеѣѣ</i>	<i>божеѣихъ</i>
<i>Д. божеѣему</i>	<i>божеѣимъ</i>	<i>божеѣему</i>	<i>божеѣимъ</i>	<i>божеѣи</i>	<i>божеѣимъ</i>
<i>З. божеѣи</i>	<i>божеѣѣ</i>	<i>божеѣе</i>	<i>божеѣя</i>	<i>божеѣоу</i>	<i>божеѣѣ</i>
<i>О. божеѣимъ</i>	<i>божеѣими</i>	<i>божеѣимъ</i>	<i>божеѣими</i>	<i>божеѣоу</i>	<i>божеѣими</i>
<i>М. божеѣемъ</i>	<i>божеѣихъ</i>	<i>божеѣемъ</i>	<i>божеѣихъ</i>	<i>божеѣи</i>	<i>божеѣихъ</i>
<i>дв. божеѣя, божеѣоу, божеѣима</i>		<i>божеѣи, божеѣоу, божеѣима</i>		<i>божеѣи, божеѣоу, божеѣима</i>	

Словозміна займенників

Відмінювання особових займенників							
одн.		одн.		одн.		мн.	мн.
я (язь, азь)		ты		себе		мы	вы
мене		тебе		себе		нась	вась
мънѣ (мънѣ, ми)		тобѣ (тебѣ, ти)		собѣ (себѣ, си)		намъ	вамъ (вы)
мене (мя)		тебе (тя)		себе (ся)		(ны)	вась (вы)
мъною		тобою		собою		нась	вами
мънѣ (мънѣ)		тобѣ (тебѣ)		собѣ (себѣ)		(ны)	вась
						нами	
						нась	
дв. вѣ, на (наю), наю, нама (на)				ва, ва (ваю), ваю, вама (ва)			
одн.		мн.		одн.		мн.	
онъ (иже)		они (иже)		оно (еже)		она (иже)	
ѳго		ихъ		ѳго		ихъ	
ѳмоу		имъ		ѳмоу		имъ	
и(ѳ) (ѳго)		ѳ		ѳ		ѳ	
имъ		ими		имъ		ими	
ѳмъ		ихъ		ѳмъ		ихъ	
дв. она (яже), ѳю, има				онѣ (иже), ѳю, има			

Відмінювання неособових нечленних займенників						
	чоловічий рід		середній рід		жіночий рід	
	одн.	мн.	одн.	мн.	одн.	мн.
Н. кѳто	самъ	сами	само	сама	сама	самы
Р. кого	самого	самѣхъ	самого	самѣхъ	самоѣ	самѣхъ
Д. кому	самомоу	самѣмъ	самомоу	самѣмъ	самои	самѣмъ
З. кого	самъ,-ого	самы	само	сама	самоу	самы
О. цѣмъ	самѣмъ	самѣми	самѣмъ	самѣми	самоу	самѣми
М. комъ	самоmъ	самѣхъ	самоmъ	самѣхъ	самои	самѣхъ
	дв. сама, самою, самѣма		самѣ, самою, самѣма		самѣ, самою, самѣма	

Відмінювання неособових членних займенників					
чоловічий рід		середній рід		жіночий рід	
одн.	мн.	одн.	мн.	одн.	мн.
всьягѳи	всьякѳи	Всьякоѳ	всьякая	всьякая	всьякѳѣ
всьякаѳго	всьякѳихъ	всьякаѳго	всьякѳихъ	всьякѳѣ	всьякѳихъ
всьякуѳему	всьякѳимъ	всьякуѳему	всьякѳимъ	всьякѳѣи	всьякѳимъ
всьягѳи	всьякѳѣ	всьякоѳе	всьякая	всьякую	всьякѳѣ
всьякѳимъ	всьякѳими	всьякѳимъ	всьякѳими	всьякою	всьякѳими
всьякѳѣмъ	всьякѳихъ	всьякѳѣмъ	всьякѳихъ	всьякѳѣи	всьякѳихъ
дв. всьякая, всьякою, всьякѳима		всьякѳѣи, всьякою, всьякѳима		всьякѳѣи, всьякою, всьякѳима	

Словозміна числівників

Відмінювання родових кількісних числівників					
чоловічий рід		середній рід		жіночий рід	
одн.	мн.	одн.	мн.	одн.	мн.
одинъ	одни	одно	одна	одна	одны
одного	однѣхъ	одного	однѣхъ	однойъ	однѣхъ
одну, -ому	однѣмъ	одну, -ому	однѣмъ	одной	однѣмъ
одинъ, -ого	одны	одно, -ого	одна	одноу	одны
однѣмъ	однѣми	однѣмъ	однѣми	однойю	однѣми
одномъ	однѣхъ	одномъ	однѣхъ	одной	однѣхъ
дв. одна, однойю, однѣма		однѣ, однойю, однѣма		однѣ, однойю, однѣма	

Відмінювання неродових кількісних числівників			
		одн.	мн.
		три (трѣе, трѣе)	девять
трѣхъ (трѣи, трѣи)	девяти	десяте (-и)	десять (-и)
трѣмъ	девяти	десяти	десятьмъ
три, трѣхъ	девять	десять	десяти
трѣми	девятью (-ю)	десятью (-ю)	десяты (-ѣми)
трѣхъ	девяти	десяте (-и)	десятьхъ
		дв. десяти, десяту (-ю), десятьма	
ошь на десяте		шесть десятъ	
осми на десяте		шесть десятъ	
осми на десяте		шесть десятъ	
ошь на десяте		шесть десятъ	
осмью на десяте		шестью десятъ	
осми на десяте		шесть десятъ	
		девять сътъ	
		девяти сътъ	
		девяты сътомъ	
		девяты сътъ	
		девятью съты	
		девяты сътъхъ	

Відмінювання порядкових числівників					
чоловічий рід		середній рід		жіночий рід	
одн.	мн.	одн.	мн.	одн.	мн.
Н.десятыи	десятии	десятою	десятая	десятая	десятыѣ
Р.десятого	десятыхъ	десятого	десятыхъ	десятойъ	десятыхъ
Д.десятому	десятымъ	десятому	десятымъ	десятой	десятымъ
З.десятыи	десятыѣ	десятою	десятая	десятью	десятыѣ
О.десятымъ	десятыми	десятымъ	десятыми	десятойю	десятыми
М.десятомъ	десятыхъ	десятомъ	десятыхъ	десятой	десятыхъ
дв. десятая, десятую, десятыма		десятѣ, десятую, десятыма		десятѣ, десятую, десятыма	

**Словозміна дієслів
наказового й умовного способів,
неособових дієслівних форм**

Відмінювання дієслів

Наказовий спосіб		Умовний спосіб	
<i>одн.</i>	<i>мн.</i>	<i>одн.</i>	<i>мн.</i>
— твори твори	творимь творите —	творить (а, о) быхъ творить (а, о) бы творилъ (а, о) бы	творили (ы, а) быхомъ творили (ы, а) бысте творили (ы, а) быша
дв. творивѣ, творита		творила (ѣ, ѣ) быховѣ,, творила (ѣ, ѣ) быста, творила (ѣ, ѣ) быста	

Відмінювання неособових дієслівних форм

Дієприкметники активного стану

чоловічий рід		середній рід		жіночий рід	
<i>одн.</i>	<i>мн.</i>	<i>одн.</i>	<i>мн.</i>	<i>одн.</i>	<i>мн.</i>
любивъшии любивъшего любивъшему любивъшии любивъшимь любивъшемь	любивъшии любивъшихъ любивъшимь любивъшиѣ любивъшими любивъшихъ	любивъшеє любивъшего любивъшему любивъшеє любивъшимь любивъшемь	любивъшия любивъшихъ любивъшимь любивъшими любивъшихъ	любивъшая любивъшеѣ любивъшеи любивъшую любивъшеи	Любивъшиѣ любивъшихъ любивъшимь любивъшиѣ любивъшими любивъшихъ
дв. любивъшия, любивъшиюю, любивъшиима		любивъшии, любивъшиюю, любивъшиима		любивъшии, любивъшиюю, любивъшиима	

Дієприкметники пасивного стану

чоловічий рід		середній рід		жіночий рід	
<i>одн.</i>	<i>мн.</i>	<i>одн.</i>	<i>мн.</i>	<i>одн.</i>	<i>мн.</i>
любимьи любимого любимому любимьи любимымь любимомь	любими любимыхъ любимымь любимыѣ любимыми любимыхъ	любимоє любимого любимому любимоє любимымь любимомь	любимая любимыхъ любимымь любимая любимыми любимыхъ	любимая любимоѣ любимои любимую любимою любимои	любимыѣ любимыхъ любимымь любимыѣ любимыми любимыхъ
дв. любимая, любимую, любимыма		любимыи, любимую, любимыма		любимыи, любимую, любимыма	

Структура давньоукраїнського речення

Головні члени речення

Підмет (простий і складений)

Владимірь по вса утра уши закладаше въ Черниговѣ (СПІ, њі);
Того же лѣта князь *Левъ*, // *братъ Мьстиславовъ, сынъ королевъ, внукъ Романовъ* самъ иде в помочь Болеславу (ГВЛ, 151); И се паки тѣи же *чрьноризецъ Ларионъ* исповѣда ми (ПП, 49)

Присудок (простий дієслівний, складений дієслівний і складений іменний)

Храбраа мысль *носить* ваю умъ на дѣло (СПІ, њ)
Єпископъ же прієха къ Мьстиславу *нача повѣдати рѣчь* братню (ГВЛ, 154); *Добра жена вѣнецъ мужу своему и безпечаліе; а зла жена лютая печаль, истощеніе дому* (СДЗ, 30)

Другорядні члени речення

Означення (узгоджене й неузгоджене)

Мы же, братіє, паки пойдѣм
на *прьвое* исповѣданіє *святого сего* отрока (ПП, 23);
А уже не вижду власти *сильнаго, и богатаго, и многовои брата моего Ярослава съ черниговьскими былами, съ могуты, и съ татраны, и съ шельбиры, и съ топчакы, и съ ревугы, и съ ольберы* (СПІ, љз)

Додаток (прямий і непрямий)

Видѣвъ бо *благый Богъ терпѣніе* и *смиреніе* отрока, *обрати сердце* жестокое отца его на милость к сыну своему (ПП, 35); *благоволи Богъ явити* своего *угодника* (ПП, 78);
А дворъ без дѣла *отень* всакъ *меншему сынови* (ПР, 115);
И сіа глаголавъ, *отпусти их* (ПП, 71)

Обставина (місця, часу, причини, мети тощо)

Поживе же тамо *лѣта многа, трѣня зиму и глад, и тако съ миром* успе (ПП, 36); Великий же *Никонъ отъиде въ островъ Тмутороканьскый* и *ту обрѣте мѣсто чисто* *близь града*, *всѣде* на нем (ПП, 36);
Мати же его, *поискавши въ градѣ своем* и *не обрѣте его*, *съжалиси зѣло* по нем (ПП, 26); Блаженный же *Феодосіе* *моляшеса* Богу, *по вся дѣни ходя въ церковь божію* (ПП, 27).

**Просте речення
в давньоукраїнській мові**

Типи простих речень

Розповідні, питальні, спонукальні

Мьстиславъ же поеха до Берестіа (ГВЛ, 155);
А чи диво са, братіє, стару помолодити? (СП, ̃ки);
Въстани слава моя, въстани въ псалтыри и в гуслех (СДЗ, 4)

Поширені й непоширені

Съ тоа же Каалы Сватоплѣкъ полелѣа отца своего между
угорьскими иноходьцы ко сватѣи Софіи къ Києву (СП, ̃йі);
Въ азыцѣ прѣже врача имѣй молитву (ПВМ, 8);
Зара-свѣтъ запала (СП, ̃гі); Оба есвѣ Сватѣславлича! (СП, ̃аі)

Повні й неповні

Тъи бо Олегъ мечемъ крамолу коваше и стрѣлы по земли сѣаше
(СП, ̃ѣі);
А поганіи съ всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами на землю
Рускую (СП, ̃ка);
помчаша красныа дѣвкы половецкыа, а съ ними злато, и паволокы, и
драгыа оксамиты (СП, ̃ді);
А въстона бо, братіє, Києвъ тугою, а Черниговъ напастыми (СП, ̃кв)

Просте односкладне речення**Означено-особове**

Да разверзу въ притчах гаданіа моя и провѣщаю въ языцѣх славу мою (СДЗ, 4); Меньшаа тебе малыа вѣрстою любѣвно приими и помилуй (ПВМ, 6)

Неозначено-особове

А оже оукрадоуть чюжь песь, любо ястребъ, любо соколь, то за обиду 3 гривны (ПР, 72); На послушество на холопа не складають (ПР, 117)

Узагальнено-особове

Аще от огня устережешися, но от искоръ не можеши устеречися (СДЗ, 21); Мужа бо мудра посылай и мало ему кажи, а безумнаго посылай, и самъ не лѣнися по немъ ити (СДЗ, 23)

Безособове

Нѣсть на земли лютѣи женскои злобы (СДЗ, 32);
При старыхъ молчати, премудрыхъ слушати, старѣйшимъ покорѣтиса (ПВМ, 4)

Іменне

Соуд' княжь (ПР, 171); тако и многи полки без добра князя (СДЗ, 19)

Просте двоскладне речення

Донъ ти, княже, кличеть и зоветь князи на побѣду (СП, л̃) ѓ
Многажды безнарядіемъ полци погибають (СДЗ, 18); тако и мы, господине, желаем милости твоя (СДЗ, 8); Святый убо сій наставникъ сиче творяше и учае братію (ПП, 42)

Просте ускладнене речення

Бориса же Вячеславлича слава на судъ *приведе* и на Канину зелену паполому *постла* за обиду Олгову, *храбра и млада княза* (СП, љі); По томъ же лѣтѣ Даниль же възведе на Кондрата *литву, Миньдога, Изяслава Новгородьского* (ГВЛ, 98); *Въстала* обида въ силахъ Дажьбога внука, *вступила* дѣвою на землю Троаню, *въсплескала* лебедиными крылы на синѣмъ море у Дону; *плещучи, убуди жирна времена* (СП, ља); *Воеваша ятвязѣ около Охожѣ и Бусовна*, всю страну ту плѣниша, и еще бо Холму *не поставлену бывшию Даниломъ* (ГВЛ, 106); *То же слышавъ князь и убоася гнѣва Божіа, отпусти* великаго Никона, *повелѣ* ему в пещеру ити (ПП, 34)

Складне речення в давньоукраїнській мові

Безполучникове речення**З однорідними частинами**

Их же ризы свѣтлы, тѣх рѣчь честна (СДЗ, 11);
Уже бо, братіє, невеселаа година встала, уже пустыни силу
прикрыла (СП, ља)

З неоднорідними частинами

Даи бо премудрому вину, премудріє будеть (СДЗ, 23);
Богат возглаголеть – вси молчат и вознесут слово его до облакъ
(СДЗ, 11);
они же рѣша: нашъ царь богатѣи тебе не множеством злата, но
множеством воя (СДЗ, 17)

Складносурядне речення**З єднальними відношеннями**

мед истачають устнѣ твои, и посланіє твое аки рай [с] плодом (СДЗ,
14); ни чашею бо моря расчерпати, ни нашим иманіємъ твоего
дому истощити (СДЗ, 16)

З зіставними відношеннями

Гусли бо страются персты, а тѣло основается жилами (СДЗ, 19);
пшеница бо много мучима чистъ хлѣбъ являєть, а в печали
обрѣтаеть человѣкъ умъ свръшенъ (СДЗ, 13)

З протиставними відношеннями

очима бо плачются со мною, а сердцемъ смѣють ми ся (СДЗ, 9);
Доброму бо господину служа, дослужитя слободы, а злу
господину служа, дослужитя болшеи работы (СДЗ, 20)

З розділовими відношеннями

намъ ли от града погинути, или граду от нас пленену быти? (СДЗ,
18); Оже иметь на желѣзо по свободныхъ людии рѣчи, любо запа
на нь боудеть, любо прохоженіє ночноє, или кымъ любо образомъ
аже не ожжетьса (ПР, 132)

Складнопірядне речення***З пірядним місця***

Куда же пойдете, идѣже станете, напоите, накормите унеина,
болнаго присѣтите (ПВМ, 9)

З пірядним часу

Но егда веселишися многими брашны, а мене помяни, сух хлѣбъ
ядуща (СДЗ, 15)

З пірядним мети

Възлелѣи, господине, мою ладу къ мнѣ, абыхъ не слала къ нему
слезъ на море рано (СП, ли)

З пірядним причини

Лжѣ блюдиса и пѣанства и блуда, въ томъ бо душа погибаетъ и
тѣло (ПВМ, 5)

З пірядним додатковим

старыа чти ако отца, а молодыа ако братью (ПВМ, 5)

З пірядним означальним

Игорь и Всеволодъ, уже лжу убудиста, которую то баше успиль
отець ихъ (СП, кг)

З пірядним порівняльним

Яко же бо олово гинеть часто разливаемо, тако и человекъ,
приемля многия бѣды (СДЗ, 12)

З пірядним наслідковим

Аще кто в печали человекъка призрит, как студеною водою напоить
во зноинныи день (СДЗ, 13)

З пірядним умови

Аще и на кони ѣздаче, не будетъ ни съ кымъ орудьа, аще инѣхъ
молитвъ не умѣете молвити, а «Господи помилуй» зовѣте
безпрестани втайнѣ (ПВМ, 8)

Синтаксис відмінків у давньоукраїнській мові**Синтаксис називного відмінка**

Повелѣ же *христоролюбець*, ношнаго ради поспанія, на возѣ допроводити его до монастыря (ПП, 47); Тажде *блаженный*, изшед и видѣвъ князя, поклонися ему (ПП, 43); Нощи бо суши *темнѣ*, свѣтъ же *пречюдень* токмо над манастырем блаженаго (ПП, 63-64)

Синтаксис родового відмінка

Блаженный же юноша вся сіа съ радостію приимаше и *Бога* моля о всѣх сих (ПП, 25); И по сих же введе *его* въ храм нѣкый и тамо связа *его* и тако затворивъ *его*, отъиде (ПП, 25); Богъ же оттолѣ тако възвеличаше мѣсто то, умножаа *всѣх благых* в нем молитвами *угодника своего* (ПП, 43)

Синтаксис давального відмінка

Таже благословив его старецъ и повелѣ *великому Никону* пострищи его, *презвитеру тому суцу* и *чръноризцю искусну* (ПП, 29); И егда хотяху страннии ти отъйти, и възвѣстиша *юноши* свой отход (ПП, 24); Се же яко по молитвѣ *тому самому благовѣрному князю* начатокъ положити копанію (ПП, 69)

Синтаксис знахідного відмінка

Сицевыми же и инѣми многими наказаніи перебуваше по вся дньи увѣщаваа *матерь* свою (ПП, 31); Сіа же слышав преподобный и прослави Бога, обратившаго *сердце* ея на таковое *покааніе* (ПП, 31); И тако изыиде въ *слѣдъ* странных (ПП, 24); И отселѣ паки на прочее исповѣданіе отца нашего Феодосіа поидем (ПП, 56)

Синтаксис орудного відмінка

Преподобный же Антоніе и съ *суцими* с ним, и съ *блаженным Феодосіем* бѣша въ печали мнозѣ его ради, и моляхуся Богу за нь (ПП, 35); Близъ Господь, съкрушенных *сердцем* и смиренных *духом* спасеть (ПП, 35); Но ни тако почиваше врагъ, борясь с *ними* (ПП, 34)

Синтаксис місцевого відмінка

Тажде въшедшимъ им в домъ свой, повелѣ отецъ его с ѣсти съ собою на *трапезѣ* (ПП, 34); И се, по прилучаю Божію, бѣша идуще путемъ тѣмъ купцы на *възѣх* съ бремени тяжкы (ПП, 28); Обаже же надѣмся на Бога, иже въ пустыни людемъ непокоривымъ хлѣбъ небесный подасть (ПП, 57)

Список писемних пам'яток

АД Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів: ТОВ «Простір-М», 2004. 1286 с.

АЗР Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. Санктпетербургъ: Типографія II Отдѣленія Собств. Е. И. В. Канцеляріи, 1846. Т. I.: 1340–1506. 375 с. + 24 с. + 16 с.

БЄ Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст. / відп. ред. В.В. Німчук, підгот. до видання Ю.В. Осінчук. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 360 с.

ГВЛ Галицько-Волинський літопис: текст / підгот. до вид. В.Ю. Франчук. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. М.Ф. Котляра. Київ: Наукова думка, 2002. С. 75–156.

Г(К)Є Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 року. Факсимільне видання. Український католицький університет. Львів – Івано-Франківськ, 2018. 260 с.

ГЄ Галицкое Евангелие 1266 – 1301 гг. Санктпетербург: Государственная публичная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Шифр Ф.п. I.64. 175 л.

ГЛ Німчук В.В. Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності / відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1983. С. 103–128.

Гр XIV Грамоти XIV ст. / упорядк., вступна стаття, коментарі і словники-показчики М.М. Пешак; відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1974. С. 9–149.

Гр XV Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського; відп. ред. М.М. Пешак. Київ: Наукова думка, 1965. С. 25–134.

ГС Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів великих князів Свитригайла і Жигимонта Кейстуовича. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка: Наукова часопись* / за ред. М. Грушевського. Львів: Друкарня Наукового Товариства імени Шевченка, 1913. Кн. III. Т. 115. С. 5–22.

ДЄ Добрилове Євангеліє 1164 року: транслітерований текст. *Добрилове Євангеліє 1164 року* / відп. ред. В.В. Німчук; упоряд. Ю.В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 36–575.

ЄЄ Євсевієве Євангеліє 1283 року: давньоукраїнський текст. *Євсевієве Євангеліє 1283 року: наукове видання / відп. ред. В.В. Німчук.* Київ: Київський славистичний університет, 2001. С. 39–319.

Ізб 1073 Изборник Святослава 1073 года: факсимильное издание. Москва: Книга, 1983. 266 л.

Ізб 1076 Изборник 1076 года / подгот. текста В. С. Гольщенко. *Изборник 1076 года / изд. подгот. В.С. Гольщенко, В.Ф. Дубровина, В.Г. Демьянов, Г.Ф. Нефедов.* Москва: Наука, 1965. С. 148–701.

ІЛ Іпатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). Москва: Языки русской культуры, 1998. 648 с.

КЛ Київський літопис. Іпатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). Москва: Языки русской культуры, 1998. С. 273–715.

КП Киевская Псалтирь 1397 года / фотосъемка Э. И. Стейнерта. Москва: Искусство, 1978. 232 л.

ЛЄ Луцьке Євангеліє XIV століття: видання факсимільного типу. Київ: ТОВ «Горобець», 2011. 526 л.

ЛЛ Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). Москва: Языки русской культуры, 1997. 496 с.

ПА Пандекти Антіоха 1307 р. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. Шифр. Рк. v 688. 306 л.

ПВЛ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. *Повесть временных лет. Ч. I. Текст и перевод / подгот. текста Д.С. Лихачева; перевод Д.С. Лихачева и Б.А. Романова; под ред. В.П. Адриановой-Перетц.* Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1950. 405 с.

ПВМ Свѣнцицкій И.С. Поученіє Владимира Мономаха дѣтемъ. Львовъ: Изданіє Галицко-русской Матицы, 1902. 12 с.

ПДЗ Послание Данила Заточеного. *Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / подгот. к печати Н.Н. Зарубин; ред. акад. Н.К. Никольский.* Ленинград: Издательство АН СССР, 1932. С. 49–107.

ПМ Пооученьє. Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). Москва: Языки русской культуры, 1997. С. 240–256.

ПП Києво-Печерський патерик: текст. *Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки) / проф. Д. Абрамович.* Репринтне видання. Київ: Час, 1991. С. 1–211.

ПР Правда русская. I. Тексты / подгот. к печати В.П. Любимов, Н.Ф. Лавров, М.Н. Тихомиров, Г.Л. Гейерманс и Г.Е. Кочин; под ред. Б.Д. Грекова. Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1940. 506 с.

Пр Правда русская. III. Факсимильное воспроизведение текстов / под общей ред. акад. Б.Д. Грекова. Москва: Издательство АН СССР, 1963. 472 с.

РС Реймське Евангеліє. Видання факсимільного типу: у 2 т. Київ: Видавництво «Горобець», 2019. Т. 1. Факсиміле. 120 с.; Т. 2. Дослідження. 148 с.

РСА Реймське Евангеліє Анни Ярославівни. Александрович В.С. Львів: Видавництво «МС», 2010. 200 с. іл.

РЛ Полное собрание русских летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. 180 с.

СДЗ Слово Даниила Заточника. *Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам* / подгот. к печати Н.Н. Зарубин; ред. акад. Н.К. Никольский. Ленинград: Издательство АН СССР, 1932. С. 1–48.

СИ Молдован А. М. Первая редакция «Слова» (список С–591). *Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Илариона*: монография / отв. ред. Л.П. Жуковская, В.Ю. Франчук. Київ: Наукова думка, 1984. С. 78–100 с.

СП Слово о плъку Игоревѣ... *Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова* / підгот. давньоруського тексту і примітки В.В. Німчука. Київ: Дніпро, 1982. С. 7–46.

ХДУЛ Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / уряд. акад. О.І. Білецький. 3-те вид. Київ: Рад. школа, 1967. 783 с.

ХІУМ Німчук В.В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Київ – Житомир: Полісся, 2015. 352 с.

Чет Четья 1489 р. Інститут рукопису. Київ: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Фонд № 301. Од. зб. ДА / 415 л. 378 арк.

Список лексикографічних праць

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: у 7 т. / ред. кол.: О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 1: А–Г. 632 с.; 1985. Т. 2: Д–Копці. 572 с.; 1989. Т. 3: Кора–М. 552 с.; 2004. Т. 4: Н–П. 656 с.; 2006. Т. 5: Р–Т. 704 с.; 2012. Т. 6: У–Я. 568 с.

ЕУМ Українська мова: енциклопедія / ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2007. 856 с.

ІСТ Історичний словник українського язика. Т. І. А–Ж / уложили Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко; зредагував проф. Є. Тимченко / *Istoryčnyj slovnyk ukrajins'koho jazyka*. I. 1–2 (А–Ж). Charkiv-Kyjiiv 1930–1932 / Tymčenko Jevhen. München: Verlag Otto Sagner, 1985. S. 1–947.

МТ Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. / підгот. до видання В.В. Німчук та Г.І. Лиса; відп. ред. В.В. Німчук. Київ – Нью-Йорк: Преса України, 2002. Кн. 1: А–Н. 512 с.; 2003. Кн. 2: О–Я. 2003. 512 с.

СА Полюга Л. М. Словник антонімів української мови / ред. Л.С. Паламарчук. Київ: Довіра, 2004. 275 с.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI~XIV вв.) / глав. ред. Р.И. Аванесов; Институт русского языка. Москва: Русский язык, 1988. Т. I: (а – възаконатиса). 526 с.; 1989. Т. II: (възалкати – добродѣтельникъ). 496 с.; 1990. Т. III: (добродѣтельно – изжечиса). 512 с.; 1991. Т. IV: (изживати – молениє). 560 с.; глав. ред. Р.И. Аванесов, И.С. Улуханов. Москва: Азбуковник. 2002. Т. V: (молимъ – обатьнь). 648 с.; глав. ред. И.С. Улуханов. 2000. Т. VI: (овадь – покласти). 608 с.; глав. ред. В.Б. Крысько. 2004. Т. VII: (поклепанъ – пращоуръ). 512 с.; 2008. Т. VIII: (пре – пробъженіє). 768 с.; Москва: ЛЕКСПУС. 2012. Т. IX: (провадити – ражьзизаемъ). 480 с.; Москва: Азбуковник. 2013. Т. X: (разарлємъ – свѣтътиса). 656 с.; 2016. Т. XI: (свѣне – стагъ). 744 с.; 2019. Т. XII (соу – съотъходьнь). 688 с.

СС Словник синонімів української мови: у 2 т. / ред. кол.: А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін.; НАН України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, Інститут української мови. Київ: Наукова думка, 2001. Т. 1: А–Н. 1040 с.; Т. 2: О–Я. 960 с.

ССДЯ Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: у 3 т. / И.И. Срезневский. Репринтное издание. Москва: Книга, 1989. Т. I. Ч. 1: А–Д, Ч. 2: Е–К. 1420 с. + 50 с.; Т. II. Ч. 1: Л–О, Ч. 2: П. 1804 с.; Т. III. Ч. 1: Р–С, Ч. 2: Т–Я. 1684 с. + 272 с. + 16 с.

ССІС Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тисяч слів і словосполучень / уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк; відп. ред. Г.П. Півторак. Київ: Довіра, 2006. 789 с.

ССУМ 14–15 Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / ред. кол.: Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька (голова), І.М. Керницький. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 1: А–М. 631 с.; 1978. Т. 2: Н–Ө. 592 с.

СУМ 16–17 Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / ред. кол.: Д. Гринчишин (відп. ред.), У. Єдлінська, Л. Полюга та ін.; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1994. Вип. 1: А. 152 с.; 1994. Вип. 2: Б–Богуславець. 152 с.; 1996. Вип. 3: Б–В. 252 с.; 1997. Вип. 4: В. 260 с.; 1998. Вип. 5: В. 258 с.; 1999. Вип. 6: В–Г. 256 с.; 2000. Вип. 7: Г–Д. 256 с.; 2001. Вип. 8: Д. 256 с.; 2002. Вип. 9: Д–З. 256 с.; 2003. Вип. 10: З. 256 с.; 2004. Вип. 11: З. 256 с.; 2005. Вип. 12: З. 246 с.; 2006. Вип. 13: И–І. 242 с.; 2008. Вип. 14: К. 256 с.; 2010. Вип. 15: К–Л. 256 с.; 2013. Вип. 16: Л. 200 с.; 2017. Вип. 17: М–Моавитанка. 248 с.; 2022. Вип. 18: Мова–Матка. 278 с.

Словарь української мови: у 4 т. / упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко; редактори: Л.М. Кудрявкіна, Н.М. Отрох, Л.С. Шорубалка; надруковано з видання 1907–1909 рр. фотоспособом. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1 : А–Ж. 496 с.; 1996. Т. 2: З–Н. 580 с.; 1997. Т. 3: О–П. 507 с.; 1997. Т. 4: Р–Я. 610 с.

СУМ 11 Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін.; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка», 1970. Т. I: А–В. 799 с.; 1971. Т. II: Г–Ж. 550 с.; 1972. Т. III: З. 744 с.; 1973. Т. IV: І–М. 840 с.; 1974. Т. V: Н–О. 840 с.; 1975. Т. VI: П–Поїти. 832 с.; 1976. Т. VII: Поїхати–Приробляти. 723 с.; 1977. Т. VIII: Природа–Ряхтливий. 927 с.; 1978. Т. IX: С. 916 с.; 1979. Т. X: Т–Ф. 658 с.; 1980. Т. XI: Х–Ь. 699 с.

СУМ у 20 т. Словник української мови: у 20 т. / гол. наук. ред. В.М. Русанівський; НАН України, Український мовно-інформаційний фонд. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 1: А–Б. 912 с.; 2012. Т. 2: В–Відсріблитися. 976 с.; 2012. Т. 3: Відставання–Гуральня. 1120 с.; 2013. Т. 4: Д–Жучок. 1007 с.; 2014. Т. 5: З–Зв'язнути. 992 с.; 2015. Т. 6: Згага–Кварта. 992 с.; 2016. Т. 7: Квартал–Кяхтинський. 912 с.; 2017. Т. 8: Л–Мішурний. 992 с.; 2018. Т. 9: Міщанин–Настукувати. 912 с.; 2019. Т. 10: Наступ–Обміль. 992 с.; 2020. Т. 11: Обмін–Ояснювати. 880 с.; 2021. Т. 12: П–Підкурювач. 1024 с.; 2022. Т. 13: Підкуса–Покірно. 935 с.

СУС Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник / наук. ред.: Д. Гринчишин. Львів: Свічадо, 2001. 332 с.

Список рекомендованої літератури

Арполенко Г.П., Козирева З.Г., Лиса Г.І., Симонова К.С., Щербатюк Г.Х. Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. 192 с.

Арполенко Г.П. Односкладні речення. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 231–289.

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Бевзенко С.П. Сполучник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 449–465.

Безпалько О.П. Дієслово. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови: підручник. 2-е видання, виправлене.* Київ: Рад. школа, 1962. С. 351–360.

Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1960. 236 с.

Безпалько О.П. Синтаксис. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови: підручник. 2-е видання, виправлене.* Київ: Рад. школа, 1962. С. 391–501.

Білоусенко П.І., Іншакова І.О., Качайло К.А., Меркулова О.В., Стовбур Л.М. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / відп. ред. В. М.Мойсієнко. Запоріжжя – Кривий Ріг: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. 480 с.

Білоусенко П.І. Історичний словотвір української мови. Іменник. Прислівник. Запоріжжя – Київ: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2020. 111 с.

Бісовецька Л.А. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у мові писемних пам'яток Київської Русі XI–XIII ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 1999. 19 с.

Бойчук М.К. Вступ. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови: підручник. 2-е видання, виправлене.* Київ: Рад. школа, 1962. С. 3–76.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. 4-те видання. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 154 с.

Брус М.П. Історія голосних редукованих звуків. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. № 854. Серія «Філологія».*

Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2009. Вип. 57. С. 80–84.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. 400 с.

Брус М.П. Фемінітиви в українській мові XI–XV ст. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. С. 28–34.

Булаховський Л.А. Історичний коментарій до української літературної мови. *Л.А. Булаховський. Вибрані праці в п'яти томах. Українська мова*. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 2. С. 217–569.

Висоцький С.О. Київська писемна школа X–XII ст. Львів – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коця, 1998. 246 с.

Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / відп. ред. М.А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1971. 120 с.

Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / автор. кол.: Багмут А.Й., Коломієць В.Т., Критенко А.П. та ін.; за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1966. 596 с.

Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / відп. ред. Л.Л. Гумецька. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. 283 с.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка: праці філологічної секції* / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1978. 208 с.

Грищенко А.П. Прикметник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 163–215.

Грищенко А.П. Складне речення. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 290–446.

Гумецька Л.Л. З історичної лексикології української мови. *Мовознавство*. 1981. № 1. С. 38–44.

Гумецька Л.Л. З історичної стилістики української мови. *Слово і труд* / редкол.: І.Ф. Андерш, М.А. Жовтобрюх, Г.П. Їжакевич (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1976. С. 88–93.

Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / відп. ред. І.М. Керницький. Київ: Видавництво АН УРСР, 1958. 298 с.

Грещук В. Семантико-словотвірна структура абстрактних деад'єктивів та девербативів. *Грещук В. Студії з українського мовознавства. Вибрані праці* / упор. Р. Бачкур. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 168–216.

Духовна спадщина Давнього Галича: науковий збірник / укладачі: І. Скочиляс, В. Фрис. Львів: Український католицький університет, 2018. 168 с. + 17 іл.

Житецький П.Г. По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV вв. *Вибрані праці. Філологія* / відп. ред. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1987. С. 287–300.

Житецкий П.И. Очеркъ звуковой истории малорусскаго нарѣчія. Киев: Университетская типографія, 1876. 376 с.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови: підручник. 2-е видання, виправлене.* Київ: Рад. школа, 1962. С. 77–181.

Жовтобрюх М.А. Фонетика. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 63–329.

Ковалів П. Вступ до історії східнослов'янських мов / ред. проф. д-р В. Стецюк; Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1970. 160 с.

Ковалів П. Лексичний фонд літературної мови київського періоду X–XIV ст. / Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Нью-Йорк, 1962. Т. I: Основний фонд. 445 с.; 1964. Т. II: Запозичення. 323 с.

Ковалів П.К. Слов'янські фонемі. Походження та історичний розвиток. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1965. 256 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. 244 с.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. 248 с.

Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна: правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. Видання 2-ге, доопрацьоване і значно доповнене. Київ: КЖД «Софія», 2012. 112 с., 165 іл.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Львів: ТОВ «Простір-М», 2004. 1286 с.

Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / відп. ред. акад. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 2000. 372 с.

Лукінова Т.Б. Числівник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 216–234.

Мельник Я.Г., Лазарович О.М. Церковнослов'янська мова: навчально-методичний посібник. Вид. 4-е, перероблене та доповнене. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2017. 252 с.

Мельник Я.Г. Церковнослов'янська мова. Буквар та читанка: посібник для початкового вивчення церковнослов'янської мови. Львів: Манускрипт-Львів, 2021. 144 с.

Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові. *Слов'янське мовознавство: збірник статей* / редкол.: Л.А. Булаховський (гол. ред.), В.Т. Коломієць, О.С. Мельничук та ін. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. Т. III. С. 124–194.

Мельничук О.С. Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 67 с.

Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / відп. ред. акад. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.

Мойсієнко В.М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 67–82.

Москаленко А.А. Синтаксис складного речення давньоруської та української мови: посібник / ред. Ю.Ф. Касім. Одеса: Одеський державний педагогічний інститут ім. К.Д. Ушинського, 1959. 34 с.

Наконечний М.Ф. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови. *Питання історичного розвитку української мови* / ред. кол.: І.К. Білодід (відп. ред.), С.П. Бевзенко, В.П. Бесєдіна-Невзорова та ін. Харків: Видавництво Харківського державного університету, 1962. С. 125–165.

Німчук В.В. Вигуки. Звуконаслідування. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 502–515.

Німчук В.В. Виникнення східнослов'янської писемності. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 6. С. 3–16.

Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / відп. ред. С.П. Бевзенко. Київ: Наукова думка, 1992. 416 с.

Німчук В.В. Лексика давньоруської мови. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / ред. кол.: В.М. Русанівський (відп. ред.), В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1983. С.29–163.

Німчук В.В. Лексика пам'яток XI–XIII ст. як свідчення народної основи давньоруської літературної мови. *Жанри і стилі в історії української літературної мови* / відп. ред. Єрмоленко С.Я. Київ: Наукова думка, 1989. С. 5–56.

Німчук В.В. Походження української мови. Етнічна та етнокультурна історія України: у 3 т. / ред. О.Б. Діденко, Є.І. Мазніченко, К.В. Харченко; відп. ред. Г.А. Скрипник. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 1. Кн. 2. С. 351–468.

Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. Частина I. Проект. Київ: Інститут української мови НАН України, 1995. 54 с.

Німчук В.В. Праслов'янська лексика. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / ред. кол.: В.М. Русанівський (відп. ред.), В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1983. С. 15–28.

Німчук В.В. Прийменник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 413–448.

Німчук В.В. Прислівник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 342–412.

Німчук В.В. Синтаксичні функції прийменників. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 131–230.

Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Київ – Житомир: Полісся, 2015. 352 с.

Німчук В.В. Частка. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 466–501.

Пещак М.М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) / відп. ред. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1979. 268 с.

Півторак Г.П. Історико-лінгвістична славістика: вибрані праці / відп. ред. В.Г. Складенко. Київ: Наукова думка, 2015. 512 с.

Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / відп. ред. В.Г. Складенко. Київ: Академія, 2001. 152 с.

Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоукраїнської мови. (Історико-фонетичний нарис) / відп. ред. В.Г. Складенко. Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.

Русанівський В.М. Вступ. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 7–62.

Русанівський В.М. Дієслово. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 235–341.

Русанівський В.М. Семантичні процеси розвитку української лексики. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / ред. кол.: В.М. Русанівський (відп. ред.), В.Л. Карпова, В.В. Німчук, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1983. С. 660–715.

Русанівський В.М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI–XVII ст.: доповідь на VII Міжнарод. з'їзді славистів. Київ: Наукова думка, 1973. 28 с.

Русанівський В.М. Часова співвідносність дієслів-присудків у складному реченні. *Історія української мови. Синтаксис* / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 447–482.

Самійленко С.П. Займенник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 240–273.*

Самійленко С.П. Займенник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 129–162.

Самійленко С.П. Іменник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), А.П. Грищенко, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1978. С. 16–128.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1964. Ч. I. 236 с.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: навчальний посібник. Київ: Вища школа, 1970. Ч. II. 192 с.

Самійленко С.П. Прикменник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 273–300.*

Самійленко С.П. Прислівник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 365–381.*

Самійленко С.П. Службові частини мови. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична*

граматика української мови: підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 381–390.

Самійленко С.П. Числівник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови: підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 300–327.*

Свенціцький І.С. Мова староруських творів світського змісту Х–ХІІІ ст. *Питання слов'янського мовознавства / ред. кол.: І.Г. Галенко, І.І. Ковалик, М.Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін. Львів: Видавництво Львівського університету, 1963. Кн. 7–8. С. 3–14.*

Свенціцький І.С. Нариси про мову пам'яток староруського письменства ХІ віку. *Питання слов'янського мовознавства / ред. кол.: В.І. Борковський (відп. ред.), М.С. Возняк, Р.М. Волков та ін. Львів: Видавництво Львівського університету, 1948. Кн. 1. С. 123–139.*

Скляренко В.Г. Праслов'янські інтонації та їх відбиття в українській мові. *Історія української мови. Фонетика / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 330–344.*

Скляренко В.Г. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження / відп. ред. Г.П. Півторак. Київ: Довіра, 2006. 97 с.

Тараненко І.Й. Дієслово. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови: підручник. 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 328–351, 360–365.*

Тараненко І.Й. Іменник. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови: підруч. 2-е вид., випр. Київ: Рад. школа, 1962. С. 182–240.*

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні: монографія. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2003. 480 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка; редактор Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 1056 с.

Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не віборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Історія української мови: хрестоматія / упоряд.: С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. Київ: Либідь, 1996. С. 191–205.*

Щербатюк Г.Х. Просте речення. *Історія української мови. Синтаксис / ред. кол.: А.П. Грищенко (відп. ред.), В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. Київ: Наукова думка, 1983. С. 11–131.*

Умовні скорочення й позначення

Графічні знаки

ā – знак довготи
ă – знак короткості
đ – зна м'якості
đ' – знак пом'якшення
*matī – знак відновлення форми
ц – знак нескладової функції голосного
г – знак складотворчості сонорного
â – знак виділення дифтонгів
д̂ва – знак наголошування
Б̂г – знак скорочення, титло
ср̂це – винесення без покриття
сл̂це – винесення з покриттям
+ – знак сильної позиції редукованого
– – знак слабкої позиції редукованого

Мовознавчі терміни

гол. – голосний звук
приг. – приголосний звук
чол. – чоловічий рід
жін. – жіночий рід
сер. – середній рід
одн. – однина
мн. – множина
дв. – двоїна
відм. – відмінок
наз. – називний
род. – родовий
відкл. – відкладний
дав. – давальний
знах. – знахідний
оруд. – орудний
місц. – місцевий
клич. – кличний
мин. – минулий час
д. мин. – давноминулий час
тепер. – теперішній час
майб. – майбутній час
наказ. – наказовий
умов. – умовний
заст. – застаріле значення
перен. – переносне значення
книж. – книжне значення

Давні й сучасні мови

англ. – англійська мова
араб. – арабська мова
білор. – білоруська мова
болг. – болгарська мова
вірм. – вірменська мова
в. луж. – верхньолужицька мова
гот. – готська мова
грец. – грецька мова
д. в. нім. – давньовісхньонімецька мова
д. євр. – давньоєврейська мова
діал. – діалектна мова
д. інд. – давньоіндійська мова
д. іран. – давньоіранська мова
д. ісл. – давньоісландська мова
д. прус. – давньопрусська мова
д. сканд. – давньоскандинавська мова
д. укр. – давня українська мова
індоєвр. – індоєвропейська мова
ірл. – ірландська мова
латиськ. – латиська мова
лат. – латинська мова
лит. – литовська мова
македон. – македонська мова
нім. – німецька мова
н. луж. – нижньолужицька мова
пол. – польська мова
прасл. – праслов'янська мова
прус. – пруська мова
рос. – російська мова
серб. – сербська мова
санскр. – санскрит
с. грец. – середньогрецька мова
с. лат. – середньолатинська мова
словац. – словацька мова
словен. – словенська мова
ст. ірл. – староірландська мова
стсл. – старослов'янська мова
татар. – татарська мова
тур. – турецька мова
угор. – угорська мова
укр. – українська мова
фін. – фінська мова
хорв. – хорватська мова
чес. – чеська мова

Навчальний посібник

БРУС Марія Петрівна

Історична граматика української мови

Частина перша

**Теоретичний матеріал
Тематичні таблиці**

Комп'ютерний набір,
дизайн, верстка, редагування
М.П. Брус

Підписано до друку 28.11.2024
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк цифровий
Гарнітура «Times New Roman». Ум. друк. арк. 14,76
Наклад 100 пр.

Видавець
ПП Голіней О.В.
76008, м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 128
тел. 0342580432, +380505403064
e-mail:gsm1502@ukr net